

psihološka istraživanja

vol. 24, br. 1, 2021

Lelek A., Klikovac T.: Psihosocijalni razvoj i afektivna vezanost u kasnoj adolescenciji

Popov S., Sokić J., Radović D.: Evaluacija interne strukture srpske verzije Velikih pet upitnika ličnosti za decu i razvoj kratke forme (SBFQ-C-29): Preliminarna studija

Tovarović J.: Relacije samopoštovanja i razvoja Ja-identiteta

Ilić-Savić I., Petrović-Lazić M.: Procena interpersonalne anksioznosti kod osoba koje mučaju

Vidić J.: Položaj i potrebe transrodnih i rodno nebinarnih osoba u Srbiji

Đurišić-Bojanović M., Maksić S.: Da li je teorija najbolja praksa: pregled istraživanja u psihologiji rada u Srbiji (1995–2019)

institut za psihologiju

ISSN 0352-7379

1838

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

psihološka istraživanja

ISSN 0352-7379

vol XXIV, br. 1, jun 2021.

Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Psihološka istraživanja, Godina XXIV, broj 1, jun 2021, str. 1–127, ISSN 0352-7379 (Štampano izd.); ISSN 2560-306X (Online)

Redakcija

dr Darinka Anđelković, Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd – glavni i odgovorni urednik

dr Marina Videnović, Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd – zamenik glavnog urednika

prof. dr Tamara Džamonja Ignjatović, Filozofski fakultet i Fakultet političkih nauka, Beograd

doc. dr Olja Jovanović Milanović, Filozofski fakultet, Beograd

prof. dr Ksenija Krstić, Filozofski fakultet, Beograd

dr Anja Wertag, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

prof. dr Ivana Petrović, Filozofski fakultet, Beograd

prof. dr Dragan Švrakić, Washington University School of Medicine in St Louis, Department of Psychiatry

prof. dr Vladimir Turjačanin, Filozofski fakultet, Banja Luka

Olga Marković Rosić, Filozofski fakultet, Beograd – sekretar redakcije

Savet

prof. dr Bora Kuzmanović, Filozofski fakultet, Beograd – predsednik

prof. dr Mikloš Biro, Filozofski fakultet, Novi Sad;

prof. dr Svetlana Čizmić, Filozofski fakultet, Beograd

prof. dr Ivan Ivić, Filozofski fakultet, Beograd

prof. dr Goran Knežević, Filozofski fakultet, Beograd

prof. dr Vladimir Konečni, Department of Psychology, University of California, San Diego

prof. dr Vesna Kutlešić, National Institutes of Health, Washington

prof. dr Dragomir Pantić, Institut društvenih nauka, Beograd

doc. dr Nada Polovina, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd

prof. dr Dejan Todorović, Filozofski fakultet, Beograd

prof. dr Sreten Vujović, Filozofski fakultet, Beograd

Izdavač

Institut za psihologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Lektura i korektura: Aleksandra Stanić (srpski), dr Tijana Vesić Pavlović (engleski)

Tiraž 70

Adresa redakcije

Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
Telefon i faks: 011/2639724

email: ps.istrzivanja@gmail.com

Internet adresa: <http://scindeks.ceon.rs/journaldetails.aspx?issn=0352-7379&lang=sr>

Psychological Research, Volume XXIV, Number 1, June 2021, pp. 1–127, ISSN 0352-7379 (Print); ISSN 2560-306X (Online)

Editorial Board

Dr. Darinka Anđelković, Institute of Psychology, Faculty of Philosophy, Belgrade – Editor-in-Chief

Dr. Marina Videnović, Institute of Psychology, Faculty of Philosophy, Belgrade – Deputy Editor
Professor Tamara Džamonja Ignjatović, Faculty of Philosophy and Faculty of

Political Sciences, Belgrade

Dr. Olja Jovanović Milanović, Faculty of Philosophy, Belgrade

Professor Ksenija Krstić, Faculty of Philosophy, Belgrade

Dr. Anja Wertag, Institute for Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb

Professor Ivana Petrović, Faculty of Philosophy, Belgrade

Professor Vladimir Turjačanin, Faculty of Philosophy, Banja Luka

Professor Dragan Švrakić, Washington University School of Medicine in St Louis, Department of Psychiatry

Olga Marković Rosić, Faculty of Philosophy, Belgrade – Assistant to the Editor

Advisory Board

Professor Bora Kuzmanović, Faculty of Philosophy, Belgrade – President

Professor Mikloš Biro, Faculty of Philosophy, Novi Sad

Professor Svetlana Čizmić, Faculty of Philosophy, Belgrade

Professor Ivan Ivić, Faculty of Philosophy, Belgrade

Professor Goran Knežević, Faculty of Philosophy, Belgrade

Professor Vladimir Konečni, Department of Psychology, University of California, San Diego

Professor Vesna Kutlešić, National Institutes of Health, Washington

Professor Dragomir Pantić, Institute of Social Sciences, Belgrade

Dr. Nada Polovina, Institute for Educational Research, Belgrade

Professor Dejan Todorović, Faculty of Philosophy, Belgrade

Professor Sreten Vujović, Faculty of Philosophy, Belgrade

Publisher

Institute of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Language Editor: Aleksandra Stanić (Serbian), Dr. Tijana Vesić Pavlović (English)

Print run: 70

Address:

Institute of Psychology, Faculty of Philosophy, Čika Ljubina 18–20, 11000 Belgrade, Serbia
Telephone and fax: 011/2639–724

E-mail: ps.istrzivanja@gmail.com

Web site: <http://scindeks.ceon.rs/journaldetails.aspx?issn=0352-7379>

Sadržaj

Psihosocijalni razvoj i afektivna vezanost u kasnoj adolescenciji <i>Aleksandra Lelek, Tamara Klikovac</i>	5
Evaluacija interne strukture srpske verzije Velikih pet upitnika ličnosti za decu i razvoj kratke forme (SBFQ-C-29): Preliminarna studija <i>Stanislava Popov, Jelena Sokić, Danijela Radović</i>	31
Relacije samopoštovanja i razvoja Ja-identiteta <i>Jelena Tovarović</i>	49
Procena interpersonalne anksioznosti kod osoba koje mučaju <i>Ivana Ilić-Savić, Mirjana Petrović-Lazić</i>	63
Položaj i potrebe transrodnih i rodno nebinarnih osoba u Srbiji <i>Jelena Vidić</i>	75
Da li je teorija najbolja praksa: pregled istraživanja u psihologiji rada u Srbiji (1995–2019) <i>Mirosava Đurišić-Bojanović, Slavica Maksić</i>	101

Contents

Psychosocial development and attachment in late adolescence <i>Aleksandra Lelek, Tamara Klikovac</i>	5
Evaluation of the internal structure of the Serbian version of the Big Five Questionnaire for Children and the development of a short form (SBFQ-C-29): A preliminary study <i>Stanislava Popov, Jelena Sokić, Danijela Radović</i>	31
The relationships between self-esteem and ego-identity development <i>Jelena Tovarović</i>	49
Assessment of interpersonal anxiety in stutters <i>Ivana Ilić-Savić, Mirjana Petrović-Lazić</i>	63
The situation and needs of transgender and non-binary people in Serbia <i>Jelena Vidić</i>	75
Is theory the best practise? A review of research in work psychology in Serbia (1995–2019) <i>Mirosava Đurišić-Bojanović, Slavica Maksić</i>	101

Psihosocijalni razvoj i afektivna vezanost u kasnoj adolescenciji

Aleksandra Lelek, Tamara Klikovac

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Predmet ovog istraživanja je bio da se ispita odnos između psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti na uzrastu kasne adolescencije. Ciljevi istraživanja su bili usmereni na ispitivanje 1. povezanosti između uspešnosti razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja i dimenzija afektivne vezanosti i 2. ispitivanje razlika između obrazaca afektivne vezanosti u pogledu uspešnosti razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja. Na uzorku od 212 studenata fakulteta i viših škola sa teritorije Beograda, uzrasta od 20 do 26 godina primenjeni su Upitnik za procenu afektivnog vezivanja II revizija (UPIPAV-R) i Modifikovani upitnik za procenu Eriksonovih stadijuma psihosocijalnog razvoja (The Modified Erikson Psychosocial Stage Inventory – MEPSI). Rezultati su pokazali da između dimenzija afektivne vezanosti i uspešnosti razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja postoji značajna povezanost, pri čemu su se iz dva skupa varijabli izdvojila tri značajno povezana para struktura. Dobijeno je da su adolescenti sa sigurnim obrascem u poređenju sa adolescentima sa nesigurnim obrascima vezanosti značajno i dosledno uspešniji u razrešenju kriza psihosocijalnog razvoja. Sigurno vezani adolescenti pokazali su i najviši stepen generalne psihosocijalne zrelosti. Značajne razlike u pogledu uspešnosti razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja dobijene su i između adolescenata sa različitim obrascima nesigurne vezanosti. Na osnovu uspešnosti razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja 59.4% ispitanika klasifikovano je u odgovarajući obrazac vezanosti, uključujući: 76.6% sigurnih, 57.1% preokupiranih, 56.6% odbacujućih i 41.3% bojažljivih.

Ključne reči: afektivna vezanost, psihosocijalni razvoj, adolescencija

Uvod

Psihosocijalni razvoj

Prema Eriksonu, značajnu ulogu u razvoju identiteta imaju kulturni kontekst, socijalna sredina i odnosi pojedinca, zbog čega njegova teorija predstavlja jedinstven okvir za sagledavanje odnosa između pojedinca i društva (Erikson, 2008).

U daljem tekstu prikazane su odlike prvih šest stadijuma psihosocijalnog razvoja, sa posebnim naglaskom na period adolescencije, što je bila i ciljna grupa ovog istraživanja. Period adolescencije je odabran zbog posebnog značaja koji mu se pridaje u teoriji psihosocijalnog razvoja, kao periodu tokom koga postoji najveća šansa da se usvoje adekvatnija rešenja neuspešno razrešenih kriza iz prethodnih stadijuma razvoja (Erikson, 2008). Prema teoriji psihosocijalnog razvoja, period adolescencije (12–20 godina) predstavlja period formiranja **identiteta nasuprot konfuziji uloga**. U ovom periodu prođaju se iskustava iz svih prethodnih stadijuma razvoja, što osobi daje šansu da pronade adekvatnija rešenja prethodnih kriza (Batra, 2013). Međutim, način na koji su prethodne krize razrešene određuje i uspešnost razrešenja krize u ovom periodu (Waterman, 1982). Krize prethodnih stadijuma psihosocijalnog razvoja koje utiču na razrešenje krize u adolescenciji su: formiranje **osnovnog poverenja nasuprot osnovnom nepoverenju** (prvih 12 meseci života) kada odnosi sa roditeljima, a posebno sa majkom koja zadovoljava detetove osnovne potrebe, značajno određuju da li će dete razviti poverenje ili nepoverenje kao osnovno osećanje prema svetu i okolini (Erikson 2008); sticanje autonomije nasuprot stidu i sumnji (1–3 godine) u kojoj, od odnosa roditelja i članova proširene porodice prema detetovoj rastućoj potrebi za autonomijom, zavisi da li će se kod deteta razviti povećana samostalnost i samokontrola, osećanje samopouzdanja i ponosa na vlastite sposobnosti, ili pak nesamostalnost, osećanje bespomoćnosti, sumnje u sebe, zavisnosti i stida (Erikson, 2008); sticanje **inicijative nasuprot krivici** (predškolski uzrast, 3–6 godina) u kojoj se kao posledica postojanja adekvatnog podsticaja i ohrabrenja od strane roditelja i vaspitača da dete ovladava svojom sredinom i preuzima sve više odgovornosti, razvija poverenje u vlastite sposobnosti i proširuju interesovanja deteta, nasuprot razvoju krivice, grešnosti i malodušnosti; sticanje **marljivosti nasuprot inferiornosti** (period polaska u školu, 6–12 godina) kada igru zamenjuje školsko učenje (Erikson, 2008). Ukoliko roditelji i učitelji ohrabruju detetove pokušaje da rešava zadatke, stvara i angažuje se u različitim aktivnostima i hvale ga za uloženi trud i rezultate, doći će do razvoja marljivosti u sticanju znanja, veština i ispunjavanju obaveza. Nasuprot tome, nesposobnost da rešava postavljene zadatke dovodi do osećanja nekompetentnosti, obeshrabrenosti i bespomoćnosti. Tokom adolescencije dolazi do važnih promena u biološkom, psihološkom i socijalnom funkcionisanju. S obzirom na njihovu brojnost, naglost, jačinu i relativno kratko vreme tokom koga se odigravaju, promene nose visok rizik za dezintegraciju ličnosti (Minić, 2010), ali i ogroman potencijal za dalji razvoj i rast ličnosti (Erikson, 2008; Minić, 2010). Centralni zadatak u adolescenciji zauzima formiranje i učvršćenje vlastitog identiteta i uključivanje u društvene grupe. Ukoliko uspe da se izbori sa navedenim promenama i zadacima i to sintetizuje sa prethodnim događanjima, osoba će izgraditi pouzdano i stabilno osećanje identite-

ta (Vlajković, 2005), i usvojiti vrlinu vernosti, koja se manifestuje kao težnja za stabilnim prijateljskim i ljubavnim vezama. Sa druge strane, neuspešno razrešenje navedenih razvojnih zadataka može da dovede do konfuzije identiteta. Kao posledica, kod adolescenta se javljaju nesigurnost u pogledu vlastitog identiteta, osećanje usamljenosti i neodlučnost u pogledu vlastite budućnosti (Vlajković, 2005). Tokom adolescencije, uticaj porodice i škole na razvoj se smanjuje, dok vršnjaci imaju sve važniju ulogu (Erikson, 2008). Zadatak stadijuma **intimnosti nasuprot izolaciji**, koji počinje u periodu kasne adolescencije (20–25 godina), sastoji se u uspostavljanju bliskosti i intimnosti sa drugim osobama. Mlada osoba koja je adekvatno razrešila krizu intimnosti sposobna je da doživi zrelu ljubav. S druge strane, neadekvatno razrešenje ove krize rezultuje razvojem straha od intimnosti, osećanjima usamljenosti i praznine, a ponekad i narcističkom zaokupljenošću sobom (Erikson, 2008).

Afektivna vezanost

Teorija afektivne vezanosti danas predstavlja jednu od najuticajnijih teorija o emocionalnom razvoju čoveka (Stefanović-Stanojević, 2011). Prema savremenim shvatanjima, afektivna vezanost se može odrediti kao način organizacije doživljavanja i ponašanja jedinke sa ciljem da se postigne osećanje sigurnosti u situacijama kada joj je potrebna pomoć ili podrška (Vukčević, 2009). Dok je afektivna vezanost najpre posmatrana kao karakteristika odnosa između majke i deteta, u novijim radovima afektivna vezanost se zahvaljujući konceptu unutrašnjeg radnog modela posmatra kao svojstvo ličnosti. Kao takva ona je odlika dece, ali i adolescenata i odraslih, što oblast istraživanja proširuje na afektivno vezivanje u adolescenciji i odraslom dobu (Stefanović-Stanojević, 2006). Unutrašnji radni modeli, formirani u detinjstvu, zaslužni su za uverenja i očekivanja pojedinca od sebe i drugih i oni određuju načine na koje pojedinac uspostavlja i održava bliske veze, kao i kvalitet ovih veza. Na osnovu teorijskih pretpostavki Bolbija o postojanju dva tipa unutrašnjih radnih modela – modela sebe i modela drugih, Kim Bartolomju je formulisala četvorokategorijalni model vezanosti adolescenata i odraslih (Bartholomew & Horowitz, 1991; Bartholomew & Shaver, 1998; Griffin & Bartholomew, 1994;). Model sebe (dimenzija anksioznosti) odnosi se na stepen izraženosti zavisnosti od drugih i brige zbog mogućeg odbacivanja – može biti pozitivan (osoba sebe vidi kao vrednu pažnje i ljubavi) ili negativan (osoba misli da ne zaslužuje tuđu pažnju i ljubav). Isto tako, model drugih (dimenzija izbegavanja) može biti pozitivan (osoba vidi druge kao dostupne i brižne) ili negativan (osoba vidi druge kao nepouzidane i odbijajuće), i govori o sposobnosti osobe za uspostavljanje bliskosti. Ukrštajući dva modela, Bartolomju je izdvojila četiri obrasca afektivne vezanosti kod adolescenata i odraslih (Bartholomew, & Horowitz, 1991; Hanak, 2004; Stefanović-Stanojević, 2006):

- 1) **Siguran** (niska anksioznost i nisko izbegavanje) – zahvaljujući podržavajućoj i sigurnoj sredini u kojoj su odrasle, ove osobe lako ostvaruju autentične i otvorene odnose sa drugima i osećaju se prijatno u bliskim vezama;
- 2) **Preokupiran** (visoka anksioznost i nisko izbegavanje) – usled osećanja niže vrednosti i izraženog straha da bi mogle da budu napuštene, ove osobe su sklone zavisnom, simbiotskom ponašanju u odnosima, u njih se preterano investiraju sa očekivanjem da će kvaliteti partnera kompenzovati njihove lične nedostatke;
- 3) **Odbacujući** (niska anksioznost i visoko izbegavanje) – u skladu sa prisustvom odbrambeno pozitivne slike o sebi i nepoverenja prema drugim ljudima i njihovim namerama, ove osobe izrazito vrednuju i naglašavaju sopstvenu nezavisnost i samodovoljnost, dok ujedno umanjuju značaj bliskih odnosa i negiraju svaku vrstu zavisnosti;
- 4) **Bojažljiv** (visoka anksioznost i visoko izbegavanje) – uprkos tome što slika o sebi kod ovih osoba visoko zavisi od toga da li su prihvaćene od drugih, zbog bazičnog nepoverenja i negativnih očekivanja od drugih, one su sklone izbegavanju bliskosti kako bi minimizirale razočarenje i bol zbog mogućeg gubitka ili odbacivanja.

Hronološko određenje perioda adolescencije

Prema mnogim autorima, adolescencija je najznačajniji, ali i najteži period u životu pojedinca tokom koga pojedinac mora da se izbori sa brojnim promenama na biološkom, psihološkom i socijalnom planu (Minić, 2010). Iako među autorima koji se bave periodom adolescencije postoji slaganje oko toga da je adolescencija period tranzicije između detinjstva i zrelog doba, nije uspostavljen konsenzus u pogledu hronološkog određenja adolescencije (Curtis, 2015; Minić, 2010; Vranješević, 2003). Prema definiciji Svetske zdravstvene organizacije, adolescencija se može podeliti na ranu (od 10. do 14. godina), srednju (od 15. do 19. godina) i kasnu (od 20. do 24. godine) adolescenciju (Minić, 2010, prema SZO, 1980), a prema nekim izvorima gornja granica kasne adolescencije pomera se na 26 godina (Curtis, 2015). Imajući u vidu to da je svako hronološko određenje adolescencije arbitrarno (Vranješević, 2003), kao i to da su ispitanici u ovom istraživanju studenti, odlučili smo se da za potrebe našeg istraživanja donju granicu perioda kasne adolescencije odredimo uzrastom od 20 godina, a gornju granicu uzrastom od 26 godina. Naše određenje perioda kasne adolescencije u skladu je sa novom koncepcijom razvoja, prema kojoj period od 18. do 25. godine, nazvan “emerging adulthood”, predstavlja poseban i odvojen period razvoja u kulturama koje, usled uključenosti u dodatne nivoe obrazovanja, dozvoljavaju mladim ljudima produžen period slobodnog, neobavezujućeg istraživanja uloga i time odlažu pojavu zadataka karakterističnih za period odraslog doba (Arnett, 2000).

Predmet istraživanja

Predmet ovog istraživanja je bio usmeren na ispitivanje odnosa između uspešnosti u razrešenju kriza prvih šest stadijuma psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti na uzrastu kasne adolescencije. Period kasne adolescencije je posebno interesantan jer je adolescencija period tokom kojeg postoji najveća šansa da se pronađu adekvatnija rešenja nedovoljno dobro razrešenih kriza iz prethodnih stadijuma razvoja (Erikson, 2008). Pored toga, zahvaljujući razvoju formalno-operacionalnog mišljenja, tokom adolescencije se otvara mogućnost formiranja fleksibilnijih i opštijih struktura unutrašnjih radnih modela koji regulišu ponašanja u svim vezama u kojima se pojedinac angažuje (Doyle, & Moretti, 2000). U skladu sa predmetom istraživanja postavljeni su ciljevi da se ispita da li postoji povezanost između dimenzija afektivne vezanosti i uspešnosti razrešenja kriza prvih šest stadijuma psihosocijalnog razvoja i da li postoje razlike između obrazaca afektivne vezanosti u pogledu uspešnosti razrešenja kriza prvih šest stadijuma psihosocijalnog razvoja.

Kao što se iz naslova rada i uvodnog dela može sagledati, teorijski okvir za proučavanje psihosocijalnog razvoja predstavlja teorija psihosocijalnog razvoja Erika Eriksona, dok teorijski okvir za proučavanje afektivne vezanosti predstavljaju savremene formulacije afektivne vezanosti i u okviru njih četvorkategorijalni model vezanosti adolescenata i odraslih Bartolomju. Odnos između koncepata navedenih teorija je ispitan na uzorku od 212 studenata od 20 do 26 godina starosti, tj. u periodu kasne adolescencije.

U istraživanje se pošlo sa pretpostavkom da su unutrašnji radni modeli, koji su odgovorni za kvalitet interakcije sa okolinom, povezani i uzajamno određeni sa aspektima psihičkog i socijalnog života koji se razvijaju prolaskom kroz stadijume psihosocijalnog razvoja. U tom slučaju, poznavanje osobenosti organizacije afektivne vezanosti pojedinca može dati značajan doprinos u razumevanju njegovog psihosocijalnog razvoja. U skladu sa tim je shvatanje određenih autora prema kojima se istorija vezanosti može sagledati kao osnova za formiranje identiteta (Pittman et al., 2011). Navedene pretpostavke o povezanosti psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti, ostvarile su i empirijsko uporište u većem broju istraživačkih studija (Benson et al., 1992; Hoegh & Bourgeois, 2002; Lapsley et al., 1990; Mothapo, 2010; Reich & Siegel, 2002;). Nalazi datih studija potkrepljuju shvatanje da sigurna afektivna vezanost predstavlja jedan od temelja uspešne adaptacije u svim periodima razvoja (Waters & Sroufe, 1983), dok nesigurna vezanost dovodi do različitih vrsta teškoća u adaptaciji i razvoju (Allen et al., 1998).

Do sada nije sprovedeno nijedno istraživanje koje se bavilo ispitivanjem odnosa između psihosocijalnog razvoja određenog u skladu sa Eriksonovim postavkama i afektivne vezanosti u našoj sredini. Premda kultura ima važan uticaj na razvoj i oblikovanje prvobitne afektivne veze, odnosno veze između

deteta i roditelja (Krstić, 2007), kao i na psihosocijalni razvoj (Erikson, 2008), ovo istraživanje značajno je za utvrđivanje specifičnosti veze između psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti na našem podneblju. Pored toga, konstrukt afektivne vezanosti je u našem istraživanju operacionalizovan putem skorova na većem broju raznovrsnijih dimenzija u odnosu na prethodna istraživanja, što na svoj način doprinosi proširenju postojećih nalaza. Kako na našem jeziku ne postoji standardizovan instrument za procenu Eriksonovih stadijuma psihosocijalnog razvoja, ovo istraživanje se može smatrati i značajnim poduhvatom u prevodu i proveru pouzdanosti i valjanosti Modifikovanog upitnika za procenu Eriksonovih stadijuma psihosocijalnog razvoja (The Modified Erikson Psychosocial Stage Inventory – MEPSI) na uzorku naših ispitanika. Dobijeni nalazi, u praktičnom smislu, mogu da budu baza za kreiranje psioedukativnih programa kao i za osmišljavanje preventivnih i terapijskih psiholoških programa za adolescente sa ciljem podsticanja adekvatnog i korigovanja maladaptivnog psihosocijalnog razvoja mlađih i starijih adolescenata.

Metod

Uzorak i procedura

Istraživanjem je obuhvaćeno 212 studenata treće i četvrte godine fakulteta i viših škola sa teritorije Beograda. U skladu sa predmetom rada koji se bavi kasnom adolescencijom i teorijama o periodizaciji ljudskog razvoja (Curtis, 2015), uzrast ispitanika kreće se od 20 do 26 godina, pri čemu je prosečna starost 22.62 godine. Uzorak je ujednačen po varijablama koje, prema podacima iz dostupnih istraživanja, pokazuju korelaciju sa organizacijom afektivne vezanosti i sa uspešnošću razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja, a to su pol (Bartholomew, & Horowitz, 1991; Dosković, 2015; Edmondson, 1998; Lapsley et al., 1990), i vrsta studija (Dosković, 2015). Prikaz demografskih karakteristika uzorka dat je u Prilogu, Tabela A1, 24. str.

Pre sprovođenja istraživanja dobijeno je odobrenje od strane Etičke komisije Odseka za psihologiju, Filozofskog fakulteta u Beogradu. Podaci su prikupljeni onlajn putem preko društvene mreže Facebook primenom Google Forms platforme. Link koji vodi ka upitniku objavljen je na dostupne studentske grupe. Pored grupe Studenti Beogradskog univerziteta namenjene studentima svih fakulteta Beogradskog univerziteta, istraživači su imali pristup grupama Filozofskog, Filološkog, Pravnog, Fakulteta političkih nauka, Biološkog, Hemijskog, Matematičkog, Mašinskog, Saobraćajnog i Rudarsko-geološkog fakulteta. Prosečno vreme neophodno za popunjavanje celokupnog upitnika iznosilo je oko 20 minuta. Prikupljeni podaci su obrađeni u statističkom programu IBM SPSS Statistics 17.

Instrumenti

Upitnik za procenu afektivne vezanosti, II revizija (UPIPAV-R) (Hanak, 2009) predstavlja revidiranu verziju upitnika UPIPAV (Hanak, 2004), i dizajniran je da meri bazične aspekte fenomena afektivnog vezivanja kod odraslih i adolescenata. Jedna od prednosti ovog instrumenta je višedimenzionalnost. UPIPAV-R sadrži sedam subskala koje su u istraživanje uključene kao uslovno nezavisne varijable, i to su: korišćenje spoljašnje baze sigurnosti, strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti, nerazrešena porodična traumatizacija, negativan model sebe, negativan model drugih, slaba regulacija besa i kapacitet za mentalizaciju. Svaka subskala sadrži po 11 ajtema, što ukupno iznosi 77 ajtema, od kojih je tri potrebno revidirati zarad izračunavanja sumativnih skorova. Još jedna prednost upitnika je mogućnost kategorijalnog sagledavanja afektivne vezanosti, uz pomoć obrazaca afektivne vezanosti koji se dobijaju postupkom klasterizacije i interpretabilni su u skladu sa četvorkategorijalnim modelom Bartolomju (Bartholomew, & Horowitz, 1991, prema Hanak 2004; Stefanović-Stanojević, 2011). Obrasci afektivne vezanosti su u istraživanju takođe tretirani kao uslovno nezavisne varijable. Zadatak ispitanika bio je da na sedmostepenoj skali označe koliko dobro tvrdnje opisuju njihova iskustva, osećanja ili stavove o sebi i drugima. Vrednosti Kronbahovog alfa-koeficijenta pouzdanosti u ovom istraživanju kreću se od .80 do .90 i bliske su onima dobijenim na normativnom uzorku (Hanak, 2009), što govori o visokoj i zadovoljavajućoj internoj konzistentnosti svih subskala ($\alpha=.80$ za slabu regulaciju besa i kapacitet za mentalizaciju, $\alpha=.87$ za korišćenje spoljašnje baze sigurnosti, $\alpha=.89$ za strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti i negativan model selfa, $\alpha=.90$ za negativan model drugih i nerazrešenu porodičnu traumatizaciju).

Modifikovani upitnik za procenu Eriksonovih stadijuma psihosocijalnog razvoja (*The Modified Erikson Psychosocial Stage Inventory*; MEPSI) (Darling-Fisher, & Leidy, 1988) predstavlja revidiranu verziju Upitnika za procenu Eriksonovih stadijuma psihosocijalnog razvoja (*Erikson Psychosocial Stage Inventory*) (Rosenthal et al., 1981), i dizajniran je da meri snagu psihosocijalnih vrlina koji se javljaju sa prolaskom kroz stadijume psihosocijalnog razvoja. Za potrebe ovog istraživanja upitnik je preveden i prilagođen srpskom jeziku, pri čemu je korišćen standardni postupak prevoda sa engleskog na srpski, a zatim sa srpskog na engleski. U istraživanje su uključene subskale koje mere uspešnost u razrešenju kriza prvih šest stadijuma psihosocijalnog razvoja, i to su: poverenje-nepoverenje, autonomija-stid i sumnja, inicijativa-krivica, marljivost-inferiornost, identitet-konfuzija uloga, intimnost-izolacija. Uspešnost u razrešenju svake od kriza psihosocijalnog razvoja uključena je u istraživanje kao uslovno zavisna varijabla. Svaka subskala sadrži po 10 ajtema, što ukupno iznosi 60 ajtema, od čega je, pilikom računanja sumativnih skorova, neophodno revidirati polovinu. Visina skora na svakoj od subskala

ukazuje na uspešnost razrešenja krize na stadijumu koji predstavljaju, pri čemu viši skorovi ukazuju na uspešnije razrešenu krizu. Prilikom popunjavanja upitnika, ispitanici su imali zadatak da na petostepenoj skali odrede koliko često se svaka tvrdnja odnosi na njih. Kada je reč o internoj konzistentnosti, podaci dobijeni u našem istraživanju bliski su onima dobijenim u prethodnim istraživanjima (Darling-Fisher, 2018; Darling-Fisher, & Leidy, 1988) i govore u prilog tome da MEPSI predstavlja pouzdanu meru psihosocijalnog razvoja ($\alpha=.70$ za poverenje-nepoverenje, $\alpha=.71$ za intimnost-izolacija, $\alpha=.76$ za inicijativa-krivica, $\alpha=.83$ za autonomija-stid i sumnja, $\alpha=.84$ za identitet-konfuzija uloga, $\alpha=.89$ za marljivost-inferiornost).

Rezultati

Kako bi se ispitala normalnost distribucije rezultata na merenim varijablama, izračunati su koeficijenti zakrivljenosti i izduženosti. Kada se kao kriterijum uzme značajnost od $p<.01$ (granična vrednost $+/-2.58$), distribucije na većini merenih varijabli ne odstupaju značajno od normalne, što govori u prilog postojanju dobre diskriminativne moći subskala. Kada je reč o upitniku UPIPAV-R, izuzetak predstavljaju subskale negativan model selfa (std. $sk=3.87$, $p<.01$) i slaba regulacija besa (std. $sk=3.44$, $p<.01$), kod kojih se uočava prisustvo pozitivno asimetrične zakrivljenosti. Za razliku od toga, na MEPSI subskalama autonomija-stid i sumnja (std. $sk=-4.48$, $p<.01$), inicijativa-krivica (std. $sk=-4.03$, $p<.01$) i marljivost-inferiornost (std. $sk=-3.26$, $p<.01$) odstupanje se javlja u pravcu negativno asimetrične distribucije. Leptokurtična distribucija zabeležena je na subskali inicijativa-krivica (std. $ku=2.92$, $p<.01$). Detaljnije informacije o metrijskim karakteristikama oba korišćena upitnika nalaze se u prilogu Prilogu, Tabela A2, 25. str.

Usled nemogućnosti da neparametrijskim tehnikama tesitrano glavne hipoteze ovog istraživanja, uprkos narušenosti pretpostavke o normalnoj distribuciji rezultata na određenim subskalama, odlučili smo se da koristimo parametrijske tehnike. Potkrepljenje za datu odluku je pronađeno i u nalazima prema kojima „parametrijski testovi ostaju neobično nepogođeni narušavanjem pretpostavki o distribuciji” (Hanak, 2009, str. 107). S druge strane, treba imati na umu da je moguće da se slabija diskriminativna moć navedenih skala u određenoj meri odrazila na rezultate analiza, te na vrednost njihove interpretacije.

Povezanost uspešnosti razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja i dimenzija afektivne vezanosti

Kanoničkom korelacionom analizom dobijena su tri značajna para kanoničkih faktora psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti na nivou značajnosti $p<.001$.

Prvi par kanoničkih faktora psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti. Kanonička korelacija između prvog para kanoničkih faktora iznosi .826, dok svojstvena vrednost ukazuje na 68.2% objašnjene zajedničke varijanse ova dva konstrukta ($\chi^2=443.706$, (df)=42, $p<.000$). Prvi kanonički faktor afektivne vezanosti sačinjen je od četiri latentne dimenzije. Sadrži visoku pozitivnu korelaciju *negativnog modela selfa* (.821), umerene pozitivne korelacije *negativnog modela drugih* (.500) i *nerazrešene porodične traumatizacije* (.491) i visoku negativnu korelaciju *korišćenja spoljašnje baze sigurnosti* (-.638). Prvi kanonički faktor psihosocijalnog razvoja sačinjen je od tri latentne dimenzije. Sadrži visoke negativne korelacije *intimnosti-izolacije* (-.874), *poverenja-nepoverenja* (-.752) i *marljivosti-inferiornosti* (-.677).

Drugi par kanoničkih faktora psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti. Kanonička korelacija između drugog para kanoničkih faktora iznosi .702, dok svojstvena vrednost ukazuje na 49.3% objašnjene zajedničke varijanse ova dva konstrukta ($\chi^2=209.510$, (df)=30, $p<.000$). Drugi kanonički faktor afektivne vezanosti sačinjen je od četiri latentne dimenzije. Sadrži visoku pozitivnu korelaciju *negativnog modela drugih* (.679), i umerene negativne korelacije *negativnog modela selfa* (-.526), *straha od gubitka spoljašnje baze sigurnosti* (-.444) i *korišćenja spoljašnje baze sigurnosti* (-.403). Drugi kanonički faktor psihosocijalnog razvoja sačinjen je od tri latentne dimenzije. Sadrži visoke pozitivne korelacije *autonomije-stida i sumnje* (.648) i *inicijative-krivice* (.612) i umerenu pozitivnu korelaciju *identiteta-konfuzije uloga* (.528).

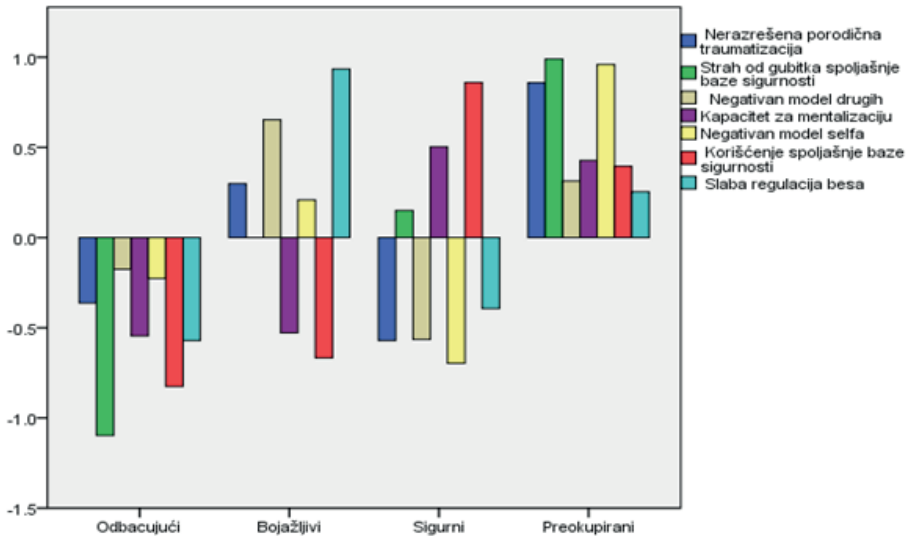
Treći par kanoničkih faktora psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti. Kanonička korelacija između trećeg para kanoničkih faktora iznosi .476, dok svojstvena vrednost ukazuje na 22.6% objašnjene zajedničke varijanse ova dva konstrukta ($\chi^2=71.270$, (df)=20, $p<.000$). Treći kanonički faktor afektivne vezanosti sačinjen je od šest latentnih dimenzija. Sadrži visoku negativnu korelaciju *straha od gubitka spoljašnje baze sigurnosti* (-.746), umerene negativne korelacije *korišćenja spoljašnje baze sigurnosti* (-.523), *nerazrešene porodične traumatizacije* (-.463), *kapaciteta za mentalizaciju* (-.440), *negativnog modela drugih* (-.432) i nisku negativnu korelaciju *slabe regulacije besa* (-.357). Treći kanonički faktor psihosocijalnog razvoja definisan je *poverenjem-nepoverenjem* (.588). Izvodi iz matrica koeficijenata i strukture za varijable afektivne vezanosti i varijable psihosocijalnog razvoja ponaosob prikazani su u Prilogu, Tabele A3 i A4, 25. str.

Razlike između obrazaca afektivne vezanosti u pogledu uspešnosti razrešenja kriza pojedinačnih stadijuma psihosocijalnog razvoja

Mogućnost kategorizacije afektivnog vezivanja

Mogućnost kategorizacije adolescenata na sigurne, bojažljive, odbacujuće i preokupirane, predviđena četvorokategorijalnim modelom na kojem je zasnovan instrument, ispitana je putem klaster analize, metodom k-proseka. Pored

mogućnosti kategorizacije na navedena četiri obrasca vezanosti, analizom je ispitano i da li rešenja sa dva ili tri klastera u boljoj meri diskriminišu adolescente.

Grafikon 1. Profil klastera odbacujuće, bojažljive, sigurne i preokupirane organizacije afektivnog vezivanja na subskalama UPIPAV-R

S obzirom na to da u rešenju sa dva klastera subskele korišćenje spoljašnje baze sigurnosti i kapacitet za mentalizaciju nisu ostvarile statistički značajan doprinos kategorizaciji, te na to da prilikom rešenja sa tri klastera izostaje bojažljiv obrazac vezanosti, dok se karakteristike preostalih obrazaca ne razlikuju značajno od karakteristika koje oni imaju u rešenju sa četiri klastera, rešenje sa četiri klastera prihvaćeno je kao optimalno. Kategorije su određene na osnovu visine centara klastera na svakoj od sedam skala UPIPAV-R (y osa Grafikona 1.).

Prvi klaster prepoznat je kao **odbacujuća organizacija afektivnog vezivanja**. U skladu sa očekivanjima baziranim na četvorokategorijalnom modelu, klaster karakterišu najniži skorovi na *korišćenju spoljašnje baze sigurnosti* i *strahu od gubitka spoljašnje baze sigurnosti*, kao i pozitivan model sebe. Suprotno očekivanjima adolescente sa odbacujućim obrazcem u našem istraživanju odlikuje nizak skor na *negativnom modelu drugih*. Premda su visine centara klastera na svakoj od sedam subskala suprotne sigurno vezanom klasteru, drugi klaster najviše odgovara **bojažljivoj organizaciji afektivnog vezivanja**. Međutim, suprotno teorijskim pretpostavkama četvorokategorijalnog modela, kod adolescenata koji pripadaju ovom klasteru, izostaje najvi-

ši skor na *nerazrešenoj porodičnoj traumatizaciji*, koji se smatra jednom od ključnih odlika bojažljivog obrasca. Treći klaster prepoznat je kao **sigurna organizacija afektivnog vezivanja**. U skladu sa očekivanjima baziranim na četvorokategorijalnom modelu, adolescenti iz uzorka koji su sigurno vezani odlikuju se najnižim skorovima na *negativnom modelu drugih* i *negativnom modelu sebe* i najvišim skorom na *kapacitetu za mentalizaciju*. Pored navedenih karakteristika, u prilog tome da je reč o sigurnoj vezanosti govori i odnos između skorova na subskalama korišćenje spoljašnje baze sigurnosti i strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti. Četvrti klaster odlikuje se izrazito *negativnim modelom selfa*, što predstavlja karakterističnu odliku **preokupirane organizacije afektivnog vezivanja**. Još jedno od ključnih obeležja preokupirano vezanih koje je dobijeno na adolescentima iz našeg uzorka je odnos između visina skorova na *korišćenju spoljašnje baze sigurnosti* i *strahu od gubitka spoljašnje baze sigurnosti*, koji je suprotan onome koji se sreće kod sigurno vezanih, i ujedno najviši skor na *strahu od gubitka spoljašnje baze sigurnosti*. Ipak, suprotno teorijskim očekivanjima, ovaj klaster odlikuje se najvišim skorom na *nerazrešenoj porodičnoj traumatizaciji*, dok je skor na *slaboj regulaciji besa*, koja je prema četvorokategorijalnom modelu značajna karakteristika preokupirano vezanih, niži od skora adolescenata koji su označeni kao bojažljivo vezani. U neskladu sa teorijskim pretpostavkama, ovaj klaster odlikuje i iznadprosečan skor na *negativnom modelu drugih*.

Razlike između obrazaca afektivne vezanosti

Kako bi se utvrdilo da li i između kojih obrazaca afektivne vezanosti postoji statistički značajna razlika kada je u pitanju uspešnost razrešenja kriza pojedinačnih stadijuma psihosocijalnog razvoja, korišćena je multivarijantna analiza varijanse. Analizom je dobijeno da je uspešnost u razrešenju kriza psihosocijalnog razvoja značajna za razlikovanje obrazaca vezanosti (Vilksova $\Lambda=.447$, $F=10.517$, $(df_1)=18$, $(df_2)=574.656$, $p<.001$), pri čemu je svaka od subskala MEPSI značajna na nivou $p<.001$. Prikaz rezultata Šefeovog post hoc poređenja pojedinačnih obrazaca po uspešnosti razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja, dat je u Prilogu, Tabela A5, 26. str. Kao što se iz Tabele A5 može videti, adolescenti sa sigurnom organizacijom afektivne vezanosti pokazuju dosledno i značajno viši stepen uspešnosti u razrešenju svih ispitivanih kriza psihosocijalnog razvoja u poređenju sa adolescentima preokupirane, odbacujuće i bojažljive organizacije. Izuzetak je subskala *autonomija-stid i sumnja*, na kojoj nisu dobijene statistički značajne razlike između grupe sigurno vezanih i grupe odbacujuće vezanih adolescenata.

Kada je reč o razlikama između adolescenata sa odbacujućom i preokupiranom organizacijom afektivne vezanosti, adolescenti sa odbacujućim obrascem su, u skladu sa očekivanjima, ostvarili značajno više rezultate na subska-

lama *autonomija-stid i sumnja, inicijativa-krivica i identitet-konfuzija uloga*. Suprotno očekivanjima odbacujuće vezani adolescenti ostvarili su više skorove i na subskali *poverenja-nepoverenja*, dok se razlike na subskalama *marljivost-inferiornost i intimnost-izolacija* nisu pokazale statistički značajnim.

Kada je reč o adolescentima sa bojažljivom organizacijom afektivne vezanosti, nasuprot očekivanjima, razlike u poređenju sa preokupirano i odbacujuće vezanim adolescentima na subskalama *inicijativa-krivica, marljivost-inferiornost i intimnost-izolacija*, nisu se pokazale statistički značajnim. Kada je reč o subskalama *autonomija-stid i sumnja i identitet-konfuzija uloga*, nisu dobijene statistički značajne razlike između bojažljivih i odbacujućih adolescenata, dok su se bojažljivi ispitanici pokazali uspešnijim od preokupirano vezanih. Takođe, nisu dobijene statistički značajne razlike između bojažljivih i preokupiranih adolescenata u pogledu uspešnosti razrešenja krize *poverenje-nepoverenje*. Očekivanja su potvrđena kada je reč o razlikama između bojažljivo i odbacujuće vezanih adolescenata na subskali *poverenje-nepoverenje*, pri čemu su bojažljivi ispitanici ostvarili značajno niže skorove.

Pored ovoga, kanoničkom diskriminacionom analizom, izdvojene su dve značajne diskriminativne funkcije za razlikovanje obrazaca vezanosti na osnovu uspešnosti u razrešenju kriza psihosocijalnog razvoja, sa korelacijama .666 (Vilksova $\Lambda=.447$, $\chi^2=165.916$, (df)=18, $p<.000$) i .406 (Vilksova $\Lambda=.803$, $\chi^2=45.323$, (df)=10, $p<.000$). S obzirom na to da prva diskriminativna funkcija ostvaruje visoke pozitivne korelacije sa svim dimenzijama psihosocijalnog razvoja (*poverenje-nepoverenje* (.826), *autonomija-stid i sumnja* (.689), *inicijativa-krivica* visoke (.551), *marljivost-inferiornost* (.504), *identitet-konfuzija uloga* (.439) i *intimnost-izolacija* (.611)), nju smo odredili kao generalni faktor psihosocijalne zrelosti. Na osnovu visine centroida na prvoj diskriminativnoj funkciji, može se zaključiti da sigurno vezani adolescenti (1.264), u odnosu na adolescente sa nesigurnim obrascima, u značajnoj meri i dosledno ispoljavaju viši stepen generalne psihosocijalne zrelosti, dok odbacujući (-.116) i bojažljivi adolescenti (-.582) ispoljavaju viši stepen generalne psihosocijalne zrelosti u poređenju sa preokupirano vezanima (-.979). Drugu diskriminativnu funkciju imenovali smo kao neodgovarajuću krivicu udruženu sa nepoverenjem, premda ostvaruje niske negativne korelacije sa subskalama *inicijativa-krivica* (-.394) i *poverenje-nepoverenje* (-.355). Na osnovu visine centroida na ovoj diskriminativnoj funkciji, dobijeno je da odbacujuće vezani ispitanici (-.628) pokazuju najviši stepen poverenja i inicijative, bojažljivi (-.183) i sigurni (.223) pokazuju nešto niži stepen, a preokupirane (.560) odlikuje najviši stepen nepoverenja i krivice. Na osnovu instrumenta MEPSI, uspešno je klasifikovano 59.4% adolescenata, uključujući: 76.6% sigurno vezanih, 57.1% preokupirano vezanih, 56.6% odbacujuće vezanih i 41.3% bojažljivo vezanih.

Diskusija

U pogledu prvog istraživačkog cilja, utvrđeno je postojanje statistički značajne povezanosti između uspešnosti razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja i dimenzija afektivne vezanosti na uzrastu kasne adolescencije. Dobijeno je da se odnos između uspešnosti razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja i dimenzija afektivne vezanosti može sagledati putem tri međusobno povezana para struktura.

Prvu strukturu psihosocijalnog razvoja čini visok stepen izraženosti *nepoverenja, inferiornosti i izolacije*. Visok stepen nepoverenja podrazumeva da je kod pojedinca prisutan strah da će biti iskorišćen od strane drugih, kao i uverenje da je svet nesigurno i nepredvidivo mesto. Visok stepen inferiornosti govori o tome da kod osobe postoji osećanje niže vrednosti, nemoći i nekompetentnosti u susretu sa preprekama na putu do ostvarenja vlastitih ciljeva. Visok stepen izolacije govori o tome da osoba preferira usamljenički način života, te da je prema ljudima najčešće zatvorena usled nepoverljivosti i straha od intimnosti. Stepem izraženosti nepoverenja, inferiornosti i izolacije visoko pozitivno korelira sa prisustvom uverenja o vlastitoj neadekvatnosti i nedostojnosti brige, pažnje i ljubavi (*negativan model sebe*). Pozitivna povezanost između stepena inferiornosti i negativnog modela selfa je u skladu sa nalazima istraživanja prema kojima je stepen inferiornosti negativno povezan sa samopouzdanjem osobe (Craig-Bray, & Adams, 1988). Pored toga, stepen nepoverenja, inferiornosti i izolacije visoko pozitivno je povezan sa odsustvom bliskih odnosa koje osoba može i ume da koristi kao bazu sigurnosti u situacijama kada su mu potrebni uteha, ohrabrenje i podrška, kao i sa minimiziranjem važnosti ovih odnosa (*korišćenje spoljašnje baze sigurnosti*). U skladu sa ovim nalazom su nalazi istraživanja (Reich, & Siegel, 2002), prema kojima je stepen prijatnosti u vezi sa intimnošću i stepen opažene responzivnosti i osetljivosti roditelja i vršnjaka na emocionalne potrebe adolescenta značajan prediktor stepena nepoverenja, inferiornosti i izolacije, kao i nalazi istraživanja (Mothapo, 2010), prema kojima je stepen poverenja u adolescenciji povezan sa stepenom i kvalitetom bliskosti i verbalne razmene sa roditeljima i vršnjacima. Stepem nepoverenja, inferiornosti i izolacije je umereno pozitivno povezan je i sa postojanjem negativnih uverenja o ljudskoj prirodi (*negativan model drugih*). Dalje, dobijeno je da je stepen nepoverenja, inferiornosti i izolacije umereno pozitivno povezan sa postojanjem negativnih osećanja vezanih za rana porodična iskustva i aktuelno nerazrešenih konflikata sa članovima primarne porodice (*nerazrešena porodična traumatizacija*). Dobijeni nalaz je u skladu sa rezultatima istraživanja (Reich, & Siegel, 2002), prema kojima je stepen nepoverenja, inferiornosti i izolacije adolescenta pozitivno povezan sa stepenom izolovanosti, besa i otuđenosti u odnosu sa roditeljima i vršnjacima. Na osnovu datih nalaza i teorijskih pretpostavki četvorokategorijalnog modela Bartolomju, prema kojima je bojažljiv obrazac afektivne

vezanosti karakterisan prisustvom nerazrešene porodične traumatizacije, negativnih modela sebe i drugih i nesposobnošću korišćenja spoljašnje baze sigurnosti, bojažljivo vezani adolescenti su u najvećem riziku da ne razreše na adekvatan način krize povezane sa poverenjem, marljivošću i intimnošću.

Drugu strukturu psihosocijalnog razvoja čini visok stepen *autonomije, inicijative i identiteta*. Visok stepen autonomije govori o razvijenoj samostalnosti i samopouzdanju osobe. Visok stepen inicijative govori o prisustvu poverenja u vlastite sposobnosti. Visok stepen identiteta podrazumeva postojanje pouzdanog i stabilnog osećanja identiteta, tj. jasne predstave o tome ko je osoba i šta želi da bude. Dobijeno je da je stepen autonomije i inicijative na uzrastu kasne adolescencije visoko pozitivno povezan sa postojanjem negativnih uverenja o ljudskoj prirodi (*negativan model drugih*). Pored toga, dobijena je umerena pozitivna povezanost između stepena autonomije i inicijative adolescenta sa jedne strane i pozitivnog vrednovanja sebe kao osobe dostojne pažnje, ljubavi i cenjenja (*negativan model sebe*); odsustva straha od gubitka ili mogućnosti gubitka osoba koje služe kao baza sigurnosti (*strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti*); i odsustva bliskih odnosa koje osoba može i ume da koristi kao bazu sigurnosti, kao i sa minimiziranjem važnosti ovih odnosa (*korišćenje spoljašnje baze sigurnosti*). Ovaj par struktura ukazuje i na to da je stepen ostvarenosti identiteta adolescenta umereno pozitivno povezan sa verovanjem u vlastitu dostojnost pažnje, cenjenja i ljubavi (*negativan model sebe*) sa jedne strane, i postojanjem negativnih uverenja o ljudskoj prirodi (*negativan model drugih*) sa druge strane, kao i sa sposobnošću da se uspešno nosi sa gubitkom ili mogućnošću gubitka figura koja mu služe kao baza sigurnosti (*strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti*) i minimiziranjem važnosti postojanja ovih figura (*korišćenje spoljašnje baze sigurnosti*). Dobijeni nalaz o pozitivnoj povezanosti između visokog vrednovanja sebe i stepena autonomije, inicijative i razvijenosti identiteta u skladu su sa nalazima istraživanja (Craig-Bray & Adams, 1988), prema kojima je stepen autonomije, inicijative i ostvarenosti identiteta pozitivno povezan sa nivoom samopouzdanja. Dalje, dobijeni rezultati o negativnoj povezanosti između stepena autonomije, inicijative i razvijenosti identiteta sa jedne strane i straha od gubitka spoljašnje baze sigurnosti sa druge strane u skladu su sa nalazima istraživanja (Mothapo, 2010; Reich, & Siegel, 2002), prema kojima je stepen autonomije, inicijative i ostvarenosti identiteta adolescenta negativno povezan sa stepenom zabrinutosti da će biti odbijen i napušten i pozitivno povezan sa percepcijom da su roditelji i vršnjaci osetljivi i reponzivni na njegova emocionalna stanja, kao i kvalitetom bliskosti i verbalne razmene sa njima. Sa druge strane, pozitivna povezanost negativnog modela drugih i negativna povezanost korišćenja spoljašnje baze sigurnosti sa jedne strane i stepena autonomije, inicijative i razvijenosti identiteta sa druge strane može da potiče iz sklonosti odbacujuće vezanih adolescenata da odbacuju značaj iskustava koja se tiču afektivnih veza (Vukčević, 2009), dok istovremeno imaju tendenciju

da pokazuju kompulzivnu samopouzdanost (Pedović, 2011, prema Wei et al., 2005). Ova sklonost se može manifestovati procenom vlastite autonomije, inicijative i identiteta kao visoko razvijenih, udruženom sa minimiziranjem važnosti postojanja figura koje se mogu koristiti kao baza sigurnosti. Pored toga, adolescenti koji svet i ljude doživljavaju kao izrazito nepouzdanu i nepredvidljivu (negativan radni model drugih), mogu kao vid odbrane da razviju kompulzivnu sklonost ka precenjivanju vlastite autonomije, inicijative i ostvarenosti identiteta, dok adolescenti koji su izrazito nesamostalni i sumničavi povodom vlastitih kompetencija, mogu u velikom stepenu koristiti druge kao oslonac i izrazito vrednovati postojanje oslonca koji imaju u drugima. Na osnovu datih nalaza i teorijskih pretpostavki četvorokategorijalnog modela Bartolomju, prema kojima preokupiranu vezanost karakteriše prisustvo straha od gubitka spoljašnje baze sigurnosti koji je izraženiji od sposobnosti da se spoljašnja baza sigurnosti koristi, kao i negativan model sebe, a pozitivan model drugih, adolescenti sa preokupiranim obrascem afektivne vezanosti su u najvećem riziku da ne razreše na adekvatan način krize povezane sa autonomijom, inicijativom i identitetom, dok je dati rizik najmanji za odbacujuće vezane adolescente.

Treću strukturu psihosocijalnog razvoja čini visok stepen *poverenja*. Visok stepen poverenja govori o prisustvu uverenja o svetu kao pouzdanom, predvidivom i sigurnom mestu, kao i poverenja u druge ljude i vlastitu vrednost. Kod adolescenata iz uzorka kod kojih postoji visok stepen poverenja strah od stvarnog ili psihološkog gubitka osoba koje im služe kao baza sigurnosti nije preterano izražen i ne blokira ih na putu separacije i ostvarenja autonomije (*strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti*). Pored toga, adolescenti sa visokim stepenom poverenja imaju pozitivna uverenja o ljudskoj prirodi (*negativni model drugih*), i sposobni su da regulišu bes na adekvatan način u situacijama kada je ugrožen odnos sa bliskim osobama ili kada je poverenje u njih narušeno (*slaba regulacija besa*). Ovi nalazi u skladu su sa nalazima istraživanja (Mothapo, 2010; Reich, & Siegel, 2002), prema kojima je nivo poverenja adolescenta pozitivno povezan sa stepenom u kome se oseća prijatno u vezi sa intimnošću i stepenom i kvalitetom bliskosti i verbalne razmene sa roditeljima i vršnjacima, kao i negativno povezan sa stepenom zabrinutosti da će biti odbijen i napušten, sa stepenom besa i otuđenosti u odnosu sa roditeljima i vršnjacima, i sa percepcijom o nedovoljnoj osetljivosti i responzivnosti roditelja i vršnjaka na njegova emocionalna stanja. Dobijeno je da je stepen poverenja u kasnoj adolescenciji pozitivno povezan i sa postojanjem pozitivnih osećanja vezanih za rana porodična iskustva, zadovoljstvom sopstvenim detinjstvom i roditeljskim vaspitnim postupcima i aktuelnim prisustvom pozitivnih odnosa sa roditeljima (*nerazrešena porodična traumatizacija*). Pored toga, dobijeno je da je stepen poverenja adolescenta umereno negativno povezan sa sposobnošću da se vlastita i tuđa ponašanja objasne mentalnim stanjima (stavovima, namerama, osećanjima) (*kapacitet za mentalizaciju*). Ovo

je suprotno očekivanjima zasnovanim na nalazima (Luyten, & Fonagy, 2015), prema kojima se strukture koje se nalaze u osnovi kapaciteta za mentalizaciju razvijaju zahvaljujući postojanju sigurne vezanosti i predvidivih, toplih interakcija sa majkom, dakle u atmosferi pogodnoj za razvijanje poverenja. Razlog za ovakav nalaz mogao bi da se nalazi u nekoj od specifičnosti ovog razvojnog perioda, ali i u samom sadržaju stavki kojima se ispituje kapacitet za mentalizaciju. Postoji mogućnost da one nisu dovoljno osetljive da registruju složene i tanane procese od kojih se sastoji mentalizacija. Suprotno odnosu između poverenja i korišćenja spoljašnje baze sigurnosti u okviru prvog para struktura, dobijeno je da je stepen poverenja umereno negativno povezan sa prisustvom bliskih odnosa koje osoba može i ume da koristi kao bazu sigurnosti u situacijama kada su joj potrebni uteha, ohrabrenje i podrška, kao i sa minimiziranjem važnosti ovih odnosa (*korišćenje spoljašnje baze sigurnosti*). Međutim, dobijena povezanost je umerenog intenziteta, a procenat zajedničke varijanse znatno je niži u odnosu na procenat zajedničke varijanse prvog para struktura. Treća kanonička struktura upućuje na veće poverenje adolescenata koji su u manjoj meri skloni strahovanju od gubitka bliskih odnosa, imaju manje nerazrešene porodične traumatizacije, pozitivniji model drugih, bolju kontrolu besa, ali i niži kapacitet za mentalizaciju i u manjoj meri koriste spoljašnju bazu sigurnosti. Sve karakteristike osim kapaciteta za mentalizaciju i korišćenja spoljašnje baze sigurnosti, ukazivale bi na karakteristike sigurne vezanosti.

U pogledu drugog istraživačkog cilja, *dobijeno je da između obrazaca afektivne vezanosti postoje značajne i dosledne razlike u pogledu uspešnosti razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja*. Adolescenti sigurnog obrasca vezanosti ostvarili su značajno viši stepen uspešnosti u razrešenju kriza svih ispitivanih stadijuma psihosocijalnog razvoja u odnosu na adolescente sa nesigurnim obrascima vezanosti. Ovaj nalaz potkrepljuje tezu prema kojoj sigurna afektivna vezanost predstavlja jedan od temelja uspešne adaptacije i razvoja, dok nesigurna vezanost dovodi do različitih vrsta teškoća u prevazilaženju zadataka i izazova, i u skladu je sa rezultatima prethodnih istraživanja prema kojima osobe sa sigurnom organizacijom afektivne vezanosti, u poređenju sa osobama sa nesigurnom organizacijom, pokazuju viši stepen poverenja u bliskim odnosima, imaju više samopouzdanja, više veruju u sopstvene moći da utiču na svet oko sebe i ostvaruju ciljeve putem sopstvenog truda, imaju pozitivnija iskustva i uverenja o ljubavi, poseduju veći stepen empatije, kao i razvijenije socijalne kompetencije (Bartholomew, & Horowitz, 1991; Hazan, & Shaver, 1987; Prior & Glaser, 2006, prema Sroufe et al., 1983; Weinfield et al., 2008). Date karakteristike prema osnivaču teorije psihosocijalnog razvoja predstavljaju osnov na kome se zasniva razvoj psihosocijalnih vrlina nade, vere, volje, svrhovitosti, kompetentnosti, odanosti i privrženosti, koje se javljaju kao produkt uspešnog razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja (Erikson, 2008). Ovaj rezultat potkrepljuje i nalaze prethodnih istraživanja (Benson

et al., 1992; Hoegh, & Bourgeois, 2002; Lapsley et al., 1990; Mothapo, 2010; Reich, & Siegel, 2002), prema kojima su sigurno vezani adolescenti uspješniji u razrešenju kriza psihosocijalnog razvoja u poređenju sa nesigurno vezanima. Drugim rečima, može se zaključiti da je siguran obrazac afektivne vezanosti značajan prediktor boljeg socijalnog i emotivnog funkcionisanja (Hazan & Shaver, 1987; Krstić, 2007). Izuzetak iz ove pravilnosti predstavlja nalazi o nepostojanju statistički značajnih razlika između adolescenata sa sigurnom i adolescenata sa odbacujućom organizacijom afektivne vezanosti na subskali autonomija-stid i sumnja. S obzirom na to da odbacujuće vezane osobe izrazito vrednuju sopstvenu nezavisnost i autonomiju i negiraju svaku vrstu zavisnosti (Bartholomew, & Horowitz, 1991), dobijeni rezultat može se razumeti u svetlu potrebe odbacujuće vezanih adolescenata da naglase, pa možda i precene sopstvenu autonomiju. Pored toga treba imati u vidu da je subskala autonomija-stid i sumnja ostvarila nisku diskriminativnu moć na našem uzorku.

Adolecenti sa odbacujućim obrascem vezanosti su, u odnosu na preokupirane, ostvarili značajno više rezultate na subskalama autonomija-stid i sumnja, inicijativa-krivica i identitet-konfuzija uloga. Dobijeni nalazi u skladu su sa očekivanjima baziranim na teorijskim pretpostavkama četvorokategorijalnog modela i empirijskim proverama modela (Bartholomew, & Horowitz, 1991), prema kojima odbacujuće vezani pojedinci imaju visoko samopouzdanje i pozitivno vrednuju sebe, dok preokupirano vezane pojedince odlikuje izrazito negativno vrednovanje sebe i nisko samopouzdanje, karakteristično i za neuspešno razrešenje zadataka autonomije, inicijative i identiteta (Craig-Bray & Adams, 1988). Suprotno očekivanjima, odbacujuće vezani adolescenti su u odnosu na preokupirano vezane ostvarili više skorove na subskali poverenje-nepoverenje, dok se razlike na subskalama intimnost-izolacija i marljivost-inferiornost nisu pokazale statistički značajnim. S obzirom na to da preokupirano vezane adolescente u našem uzorku odlikuje negativan model drugih, a odbacujuće vezane adolescente pozitivan model drugih, što je suprotno teorijskim pretpostavkama modela na kojem je zasnovana hipoteza (Bartholomew, & Horowitz, 1991), viši nivo poverenja kod odbacujuće vezanih ispitanika i izostajanje statistički značajnih razlika na subskali intimnost-izolacija može se objasniti dobijenim karakteristikama obrazaca vezanosti na našem uzorku. Kada je reč o subskali marljivost-inferiornost, razlog nepostojanja statistički značajnih razlika između preokupiranih i odbacujućih ispitanika može biti njena slabija diskriminativna moć na našem uzorku.

Bojažljivo vezani adolescenti ostvarili su dosledno i značajno nižu uspešnost u razrešenju kriza svih ispitivanih stadijuma psihosocijalnog razvoja u odnosu na ispitanike koji su sigurno vezani, što je u skladu sa rezultatima prethodno navedenih istraživanja (Benson et al., 1992; Hoegh & Bourgeois, 2002; Lapsley et al., 1990; Mothapo, 2010; Reich & Siegel, 2002), prema

kojima je viša izraženost nesigurnih obrazaca vezanosti povezana sa nižom uspešnošću razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja. Bojažljivo vezani adolescenti su, u poređenju sa odbacujuće vezanima, ostvarili značajno niže rezultate u razrešenju krize poverenje-nepoverenje. Ovo je u skladu sa nalazima prema kojima kod pojedinaca sa bojažljivim obrascem vezanosti postoji istorija zlostavljanja i ozbiljnog zanemarivanja od strane roditelja (Holmes, 1993, prema Stern 1985), kao i nalazima (Bartholomew, & Horowitz, 1991), prema kojima postoji pozitivna povezanost između izraženosti bojažljivog obrasca vezanosti i tendencije osobe da bude iskorišćena od strane drugih. Nisu se pojavile značajne razlike u uspešnosti razrešenja kriza inicijativa-krivica, marljivost-inferiornost i intimnost-izolacija između bojažljivih adolescenata sa jedne strane i preokupiranih i odbacujućih adolescenata sa druge strane. Pored toga, bojažljivi su u poređenju sa preokupiranima bili podjednako uspešni u razrešenju krize poverenje-nepoverenje, a kada je reč o uspešnosti razrešenja kriza autonomija-stid i sumnja i identitet-konfuzija uloga, bojažljivi adolescenti bili su podjednako uspešni kao i odbacujuće vezani, te čak uspešniji od preokupirano vezanih. S obzirom na to da karakteristike bojažljive i preokupirane organizacije vezanosti na našem uzorku nisu u potpunosti u skladu sa teorijskim pretpostavkama na osnovu kojih je hipoteza formulisana (Bartholomew, & Horowitz, 1991; Hanak, 2004, 2009) pri čemu je jedna od ključnih karakteristika bojažljive organizacije, nerazrešena porodična traumatizacija, najizraženija kod adolescenata iz uzorka koji su okarakterisani kao preokupirano vezani, nepostojanje značajnih razlika u razrešenju određenih zadataka psihosocijalnog razvoja između odbacujućih i bojažljivo vezanih adolescenata može se protumačiti u svetlu ovih odstupanja. Isto važi i za uspešnije razrešenje zadataka autonomija-stid i sumnja i identitet-konfuzija uloga od strane bojažljivih adolescenata u poređenju sa preokupirano vezanim. Pored toga, nepostojanje značajnih razlika na subskalama inicijativa-krivica i marljivost-inferiornost može biti posledica nedovoljne diskriminativne moći navedenih subskala na našem uzorku.

Rezultati su takođe pokazali da je na osnovu uspešnosti razrešenja kriza psihosocijalnog razvoja u odgovarajući obrazac vezanosti moguće klasifikovati 59.4% adolescenata, uključujući 76.6% sigurnih, 57.1% preokupiranih, 56.6% odbacujućih i 41.3% bojažljivih, što je znatno bolje od predviđanja na osnovu slučaja. Ovaj nalaz je u skladu sa prethodno pomenutim nalazima istraživanja prema kojima između mera psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti postoji povezanost (Benson et al., 1992; Hoegh, & Bourgeois, 2002; Lapsley et al., 1990; Mothapo, 2010; Reich, & Siegel, 2002; Weinfield et al., 2008). U našem istraživanju izdvojila su se dva faktora psihosocijalnog razvoja koja su se pokazala značajnim za predviđanje organizacije afektivne vezanosti na uzrastu kasne adolescencije. Na prvom faktoru, koji govori o generalnoj psihosocijalnoj zrelosti pojedinca, sigurno vezani adolescentisu u poređenju sa nesigurno vezanim adolescentima ostvarili značajno i dosledno više skorove.

Ovo govori o tome da sigurno vezani adolescent imaju viši nivo samopouzdanja i više veruju u vlastitu kompetentnost, skloniji su da grade odnose na poverenju, pokazuju viši stepen brige, ljubavi i poštovanja prema bliskim osobama i imaju prijatnija osećanja u vezi sa bliskim odnosima. Dobijeni nalaz u skladu je sa prethodno spomenutim rezultatima istraživanja (Bartholomew, & Horowitz, 1991; Hazan, & Shaver, 1987; Prior & Glaser, 2006; Weinfield et al., 2008). Nasuprot tome, preokupirano vezani adolescenti ostvairali su najniži skor na faktoru generalne psihosocijalne zrelosti. Ovaj nalaz je u suprotnosti sa teorijskim pretpostavkama prema kojima se u osnovi bojažljivog obrasca vezanosti nalazi istorija ranog zlostavljanja i zanemarivanja od strane figura vezanosti, zbog čega je očekvano da bojažljivo vezani adolescenti ostvare najniži stepen generalne psihosocijalne zrelosti. Međutim, ovaj nalaz se može razumeti u svetlu prethodno spomenutih razlika između bojažljivo i preokupirano vezanih adolescenata u našem uzorku u pogledu nerazrešene porodične traumatizacije. Kada je reč o drugom faktoru koji govori o prisustvu preterane i neodgovarajuće krivice udružene sa nepoverenjem, preokupirano vezani adolescenti ostvarili su najviši skor, a odbacujući najniži. Na osnovu teorijskih pretpostavki četvorokategorijalnog modela, moglo je da se očekuje da će najniži skor na ovom faktoru ostvariti sigurno vezani adolescenti. Zajedničko sigurno i odbacujuće vezanim adolescentima je niska anksioznost u pogledu dobijanja podrške od strane bliskih osoba kada je potrebno (Vukčević, 2009). Moguće je da niska anksioznost u kombinaciji sa visokom inicijativom, dovodi do toga da odbacujuće vezani adolescenti postižu više skorove na datom faktoru. Pored toga, treba imati u vidu da odbacujuće vezane adolescente iz naših uzorka odlikuje prisustvo pozitivnog modela drugih što nije u skladu sa teoretskim pretpostavkama četvorokategorijalnog modela, kao i da su korelacije diskriminativne funkcije iz koje proizilazi ovaj faktor sa nivoom poverenja i inicijative blizu granice značajnosti.

Zaključak

Glavni doprinos ovog istraživanja jeste sagledavanje koncepta psihosocijalnog razvoja u u kontekstu afektivne vezanosti. Dobijeni rezultati se mogu protumačiti kao dokaz postojanja značajne povezanosti između organizacije vezanosti i uspešnosti u razrešenju kriza psihosocijalnog razvoja, pri čemu sigurna afektivna vezanost predstavlja značajan činilac uspešnog psihosocijalnog razvoja. Ovo je u skladu sa shvatanjem prema kome se psihosocijalni razvoj pojedinca odvija unutar recipročnih interakcija između individue i društva, odnosno sa shvatanjem prema kome pojedinac predstavlja neodvojivi deo okoline koja ga okružuje (Erikson, 2008). Istraživanje je pokazalo da kod adolescenata sa nesigurnim obrascima afektivne vezanosti, a posebno kod preokupirano i bojažljivo vezanih, postoji povećan rizik za prisustvo problema i teškoća u prevazilaženju kriza psihosocijalnog razvo-

ja. U skladu sa tim, neophodno je adolescentima sa nesigurnim obrascima vezanosti obezbediti dodatni vid podrške i pomoći u suočavanju sa krizama psihosocijalnog razvoja. S obzirom na visok potencijal koji period adolescencije poseduje za pronalaženje adekvatnijih rešenja kriza iz prethodnih stadijuma razvoja, kao i na postojanje povećanog rizika od dezintegracije tokom adolescencije, smatramo da bi bilo plodotvorno da se dodatna pomoć pojedincima pruži baš tokom suočavanja sa mnogobrojnim zadacima adolescencije. S obzirom na to da je pokazano da određena iskustva, poput psihoterapije, mogu da dovedu do promene obrasca vezanosti (Hamilton, 2000; Holmes, 1993; Travis et al., 2001), smatramo da bi psihoterapijske intervencije, između ostalog, ostvarile dobre rezultate i na planu unapređenja psihosocijalne zrelosti adolescenata.

Ograničenja i preporuke

Usled odstupanja od teorijskih pretpostavki četvorokategorijalnog modela, treba biti oprezan prilikom generalizacije dobijenih rezultata. Pored toga, s obzirom na to da su istraživanja koja su ispitivala odnos između psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti koristila drugačije mere, istraživački izazov je i poređenje rezultata sa nalazima prethodnih studija. Još jedno od ograničenja ove studije je upotreba mera samoprocene, koja ostavlja mogućnost namernog iskrivljenja odgovora, kao i pristrasnosti u proceni ispitivanih konstrukata, što može stvoriti veštačku povezanost. Na primer, postoji mogućnost da se kod adolescenata sa odbacujućim obrascem afektivne vezanosti ispolji pristrasnost u vidu precenjivanja stepena razvijenosti vlastite autonomije, inicijative i identiteta. Stoga bi bilo korisno da se validnost rezultata dobijenih samoprocenom ispita poređenjem sa procenama koje će se dobiti od strane roditelja i vršnjaka. Iako je uzrast bio uključen u istraživanje kao medijatorska varijabla, pri čemu se nije pokazao značajnim, da bi se ispitao efekat uzrasta na odnos između psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti, neophodno je sprovesti longitudinalno istraživanje, koje bi dalo značajan doprinos i u utvrđivanju specifičnosti odnosa između psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti na uzrastu kasne adolescencije. S obzirom na to naučna građa manjka studijama odnosa između psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti u periodu detinjstva i nakon perioda adolescencije, bilo bi od značaja da se u budućim istraživanjima pažnja posveti i ovim periodima životnog ciklusa. Preporuka je da se u narednim istraživanjima kao varijable uključe i osobine ličnosti, postojanje psiholoških problema i poremećaja i roditeljski stilovi kojima su pojedinci bili izloženi. Na taj način bi bilo moguće ispitati i efekat ovih karakteristika na odnos psihosocijalnog razvoja i afektivne vezanosti.

Literatura

- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5), 469–480.
- Allen, J. P., & Land, D. (1999). Attachment in adolescence. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (pp. 319–335). New York, NY, US: Guilford Press.
- Allen, J. P., Moore, C., Kuperminc, G., & Bell, K. (1998). Attachment and adolescent psychosocial functioning. *Child Development*, 69(5), 1406–1419.
- Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(2), 226–244.
- Bartholomew, K., & Shaver, P. R. (1998). Methods of assessing adult attachment: Do they converge? U J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp. 25–45). New York, NY, US: Guilford Press.
- Batra, S. (2013). The psychosocial development of children: Implications for education and society — Erik Erikson in context. *Contemporary Education Dialogue*, 10(2), 249–278.
- Benson, M. J., Harris, P. B., & Rogers, C. S. (1992). Identity consequences of attachment to mothers and fathers among late adolescents. *Journal of Research on Adolescence*, 2(3), 187–204.
- Craig-Bray, L., & Adams, G. R. (1988). Identity formation and social relations during late adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 17(2), 173–187.
- Curtis, A. C. (2015). Defining adolescence. *Journal of Adolescent and Family Health*, 7(2), 1–39.
- Darling-Fisher, C. S., & Leidy, N. K. (1988). Measuring Eriksonian development in the adult: The Modified Erikson psychosocial stage inventory. *Psychological Reports*, 62, 747–754.
- Darling-Fisher, C. S. (2018). Application of the Modified Erikson psychosocial stage inventory: 25 years in review. *Western Journal of Nursing Research*, 00(0), 1–28.
- Dosković, M. (2015). Afektivna vezanost studenata različitog profesionalnog izbora. *Godišnjak za psihologiju*, 12(14), 21–34.
- Doyle, A. B., & Moretti, M. (2000). *Attachment to parents and adjustment in adolescence*. Ontario, Health Canada: Childhood and Youth Division.
- Edmondson, B. M. (1998). *The interrelationship of the Eriksonian psychosocial stages and the relationship of psychosocial attributes to ego identity development in late adolescents*. Doctoral dissertation, George Washington University, Washington.
- Erikson, E. (2008). *Identitet i životni ciklus*. (N. Dragojević & N. Hanak, Trans.). Beograd: Zavod za udžbenike.
- Griffin, D. W., & Bartholomew, K. (1994). Models of the self and other: Fundamental dimensions underlying measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(3), 430–445.
- Hamilton, C. (2000). Continuity and discontinuity of attachment from infancy through adolescence. *Child Development*, 71, 690–694.

- Hanak, N. (2004). Konstruisanje novog instrumenta za procenu afektivnog vezivanja kod adolescenata i odraslih, *Psihologija*, 37(1), 123–142.
- Hanak, N. (2009). *Činioci koji utičuna emocionalnu vezanost trudnica za fetus*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511–524.
- Hoegh, D. G., & Bourgeois, M. J. (2002). Prelude and postlude to the self: Correlates of achieved identity. *Youth & Society*, 33(4), 573–594.
- Holmes, J. (1993). Attachment Theory: A Biological Basis for Psychotherapy? *British Journal of Psychiatry*, 163 (04), 430–438.
- Krstić, K. (2007). Afektivno vezivanje: razvojno-psihološka perspektiva. U N. Hanak, & A. Dimitrijević (Ur.), *Afektivno vezivanje: Teorija, istraživanja, psihoterapija* (pp.117–133). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Lapsley, D. K., Rice, K. G., & FitzGerald, D. P. (1990). Adolescent attachment, identity, and adjustment to college: Implications for the continuity of adaptation hypothesis. *Journal of Counseling & Development*, 68(5), 561–565.
- Luyten, P., & Fonagy, P. (2015). The neurobiology of mentalizing. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 6(4), 366–379.
- Minić, Lj. J. (2010). Adolescencija – Kriza zdrave ličnosti. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*. 15, 347–359.
- Mothapo, R. (2010). Attachment and identity development amongst early and middle adolescents. *Journal of University of Limpopo*, 112–128.
- Pedović, I. (2011). Afektivna vezanost i socijalna samoefikasnost. *Godišnjak za psihologiju*, 7(9), 261–280.
- Pittman, J. F., Keiley, M. K., Kerpelman, J. L., & Vaughn, B. E. (2011). Attachment, identity, and intimacy: Parallels between Bowlby's and Erikson's paradigms. *Journal of Family Theory & Review*, 3(1), 32–46.
- Prior, V., & Glaser, D. (2006). *Understanding attachment and attachment disorders: Theory, evidence & practice*. London & Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Reich, W., & Siegel, H. I. (2002). Attachment, ego-identity development and exploratory interest in university students. *Asian Journal of Social Psychology*, 5(2), 125–134.
- Rosenthal, D. A., Gurney, R. M., & Moore, S. M. (1981). From trust to intimacy: A new inventory for examining Erikson's stages of psychosocial development. *Journal of Youth and Adolescence*, 10(6), 525–537.
- Stevanović-Stanojević, T. Z. (2011). *Afektivna vezanost: Razvoj, modaliteti i procena*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Stevanović-Stanojević, T. Z. (2006). Partnerska afektivna vezanost i vaspitni stilovi. *Godišnjak za psihologiju*, 4(4–5), 71–90.
- Travis, L. A., Bliwise, N. G., Binder, J. L., & Moyer, L. H. (2001) Changes in clients' attachment styles over the course of time-limited dynamic psychotherapy. *Psychotherapy Theory & Practice*, 38(2), 149–159.
- Vlajković, J. (2005). *Životne krize: Prevencija i prevazilaženje*. Beograd: Žarko Albulj.

- Vranješević, J. (2003). O adolescenciji. U J. Vranješević, Z. Trikić, D. Koruga, S. Vido-
vić & V. Dejanović (Eds), *Vršnjačka medijacija– Priručnik za voditelje radionica
iz oblasti obrazovanja za veštine medijacije*. (pp. 1–15). Beograd: Kinderberg and
GTZ. *Godišnjak za psihologiju*, 6(8), 95–112.
- Vukčević, B. (2009). Obrasci afektivne vezanosti i formalno-operacionalno mišljenje.
Godišnjak za psihologiju, 6(8), 95–112.
- Waterman, A. S. (1982). Identity development from adolescence to adulthood: An
extension of theory and a review of research. *Developmental Psychology*, 18(3),
341–358
- Waters, E., & Sroufe, L. A. (1983). Social competence as a developmental construct.
Developmental Review, 3(1), 79–97.
- Weinfeld, N. S., Sroufe, L. A., Egeland, B., & Carlson, E. (2008). Individual differen-
ces in infantcaregiver attachment: Conceptual and empirical aspects of security.
U J. Cassidy & Shaver, P. R. (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research
and clinical applications* (2nd ed., pp. 78–101). New York: The Guilford Press.

DATUM PRIJEMA RADA: 22.12.2019.

DATUM PRIHVATANJA RADA: 08.12.2020.

Psychosocial development and attachment in late adolescence

Aleksandra Lelek, Tamara Klikovac

Department of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

The study deals with the relationship between psychosocial development and attachment in late adolescence. The aim is to examine the relationship between the success in resolving the crises of psychosocial development and attachment dimensions and to investigate the differences between attachment styles with respect to the success in resolving the crises of psychosocial development. The Questionnaire for Attachment Assessment, II revision (UPIPAV-R) and The Modified Erikson Psychosocial Stage Inventory (MEPSI) were applied on the sample of 212 students (aged 20–26) of faculties and colleges situated in Belgrade. The results indicate that there is a significant relationship between attachment dimensions and the success in resolving tasks of psychosocial development, with three significantly connected pairs of structures between two sets of variables. The securely attached adolescents were significantly and consistently more successful in resolving the crises of psychosocial development in comparison with the insecurely attached adolescents. They also showed a higher level of general psychosocial maturity. Significant differences in resolving the crises of psychosocial development were obtained between adolescents with different forms of insecure attachment. Based on the success in resolving the crises of psychosocial development, 59.4% of respondents were classified in the original attachment group, including: 76.6% with secure attachment, 57.1% with preoccupied, 56.6% with dismissing and 41.3% with fearful attachment.

Key words: attachment, psychosocial development, adolescence

Prilog

Tabela A1
Struktura uzorka

Varijable		Učestalost
Pol	Muški	46.7%
	Ženski	53.3%
Vrsta studija	Društveno– humanističke nauke	47.2%
	Prirodno-matematičke nauke	52.8%
Mesto porekla	Gradsko naselje	81.6%
	Seosko naselje	18.4%
Zaposlenost	Nezaposlen	77.4%
	Zaposlen	22.6%
Obrazovni nivo majke	Osnovna škola	5.2%
	Srednja škola	45.8%
	Viša škola	10.4%
	Fakultet ili visoka škola	29.7%
	Magisterijum/doktorat/specijalizacija	9.0%
Zaposlenost majke	Zaposlena	69.0%
	Nezaposlena	31.0%
Obrazovni nivo oca	Osnovna škola	3.3%
	Srednja škola	50.0%
	Viša škola	14.2%
	Fakultet ili visoka škola	26.9%
	Magisterijum/doktorat/specijalizacija	5.7%
Zaposlenost oca	Zaposlen	72.3%
	Nezaposlen	27.7%
Ukupni mesečni prihodi članova porodice	Manji od 50.000 din	18.4%
	Od 50.000 do 100.000 din	47.2%
	Od 100.000 do 150.000 din	20.8%
	Preko 150.000 din	13.7%
Broj članova domaćinstva	Dva člana	3.8%
	Tri člana	17.5%
	Četiri člana	50.9%
	Pet članova	18.4%
	Šest članova	6.6%
	Sedam članova	2.8%
Broj dece u porodici	Jedno dete	15.1%
	Dvoje dece	63.7%
	Troje dece	17.9%
	Četvoro ili više dece	3.3%

Tabela A2

Metrijske karakteristike skala UPIPAV-R i MEPSI na našem uzorku

Skale	AS	SD	Std. skjunis	Std. kurtosis	α
Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti	53.20	13.24	-1.90	-1.77	.87
Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti	42.54	15.25	-0.11	-2.12	.89
Negativan model drugih	49.16	13.28	-0.98	-1.37	.90
Negativan model selfa	35.80	14.59	3.87*	-0.44	.89
Nerazrešena porodična traumatizacija	35.70	16.16	2.46	-2.07	.90
Slaba regulacija besa	32.68	11.39	3.44*	0.87	.80
Kapacitet za mentalizaciju	53.53	11.43	-0.86	-2.21	.80
Ukupan skor na UPIPAV-R					.89
Poverenje- nepoverenje	3.20	0.64	-0.10	-1.07	.70
Autonomija- stid i sumnja	3.63	0.72	-4.48*	2.14	.83
Inicijativa nasuprot krivici	3.77	0.62	-4.03*	2.92*	.76
Marljivost- inferornosti	3.67	0.80	-3.26*	-0.02	.89
Identitet- konfuzija uloga	3.43	0.79	-2.24	-1.02	.84
Intimnost- izolacija	3.41	0.62	0.28	-0.75	.71
Ukupan skor na MEPSI	3.52	0.56	-2.50	0.54	.94

Napomena: * značajno odstupanje od normalne distribucije na nivou $p < .01$

Tabela A3

Kanonički koeficijenti i kanonički faktori varijabli afektivne vezanosti

	Kanonički koeficijenti			Kanonički faktori		
	1	2	3	1	2	3
Nerazrešena porodična traumatizacija	.117	.047	-.377	.491	-.130	-.463
Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti	-.010	-.140	-.513	.049	-.444	-.746
Negativni model drugih	.282	.697	-.392	.500	.679	-.432
Kapacitet za mentalizaciju	-.118	.049	-.267	-.290	-.045	-.440
Negativni model selfa	.641	-.664	.222	.821	-.526	-.098
Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti	-.367	-.315	-.266	-.638	-.403	-.523
Slaba regulacija besa	.035	-.027	-.109	.210	.118	-.357

Tabela A4

Kanonički koeficijenti i kanonički faktori varijabli psihosocijalnog razvoja

	Kanonički koeficijenti			Kanonički faktori		
	1	2	3	1	2	3
Poverenje-nepoverenje	-.330	-.300	.901	-.752	-.103	.588
Autonomija-stid i sumnja	.020	.567	.690	-.678	.648	.162
Inicijativa-krivica	.025	.434	-.168	-.636	.612	-.095
Marljivost-inferiornost	-.272	-.007	-.806	-.677	.547	-.285
Identitet-konfuzija uloga	-.145	.252	.032	-.755	.528	-.054
Intimnost-izolacija	-.558	-.709	-.591	-.874	-.292	-.194

Tabela A5

Šefeov post hoc test značajnosti razlika između obrazaca afektivne vezanosti u pogledu uspešnosti razrešenja kriza pojedinačnih stadijuma psihosocijalnog razvoja

Zavisna varijabla	Obrazac vezanosti		Prosečna razlika	Standardna greška	p
<i>Poverenje-nepoverenje</i>	Odbacujući	Bojažljivi	.3368*	.10386	.016
		Sigurni	-.4163*	.09572	.000
		Preokupirani	.5786*	.10214	.000
	Bojažljivi	Sigurni	-.7531*	.09963	.000
		Preokupirani	.2418	.10581	.160
		Sigurni	Preokupirani	-.9950	.09783
<i>Autonomija-stid i sumnja</i>	Odbacujući	Bojažljivi	.2121*	.12981	.447
		Sigurni	-.2996*	.11963	.103
		Preokupirani	.6003*	.12766	.000
	Bojažljivi	Sigurni	-.5116*	.12451	.001
		Preokupirani	.3883*	.13224	.037
		Sigurni	Preokupirani	.8999*	.12228
<i>Inicijativa-krivica</i>	Odbacujući	Bojažljivi	.0418	.11737	.988
		Sigurni	-.3102*	.110817	.044
		Preokupirani	.3353*	.11543	.040
	Bojažljivi	Sigurni	-.3520*	.11258	.023
		Preokupirani	.2934	.11957	.114
		Sigurni	Preokupirani	.6455*	.11056
<i>Marljivost-inferiornost</i>	Odbacujući	Bojažljivi	.0025	.14751	1.000
		Sigurni	-.6000*	.13596	.000
		Preokupirani	.2588	.14508	.367
	Bojažljivi	Sigurni	-.6025*	.14150	.001
		Preokupirani	.2563	.15029	.408
		Sigurni	Preokupirani	.8588*	.13896
<i>Identitet-konfuzija uloga</i>	Odbacujući	Bojažljivi	-.0202	.13856	.999
		Sigurni	-.6075*	.12770	.000
		Preokupirani	.4370*	.13627	.018
	Bojažljivi	Sigurni	-.5873*	.13291	.000
		Preokupirani	.4572*	.14116	.016
		Sigurni	Preokupirani	1.0445*	.13052
<i>Intimnost-izolacija</i>	Odbacujući	Bojažljivi	.0754	.10489	.915
		Sigurni	-.7061*	.09667	.000
		Preokupirani	.0046	.10316	1.000
	Bojažljivi	Sigurni	-.7815*	.10061	.000
		Preokupirani	-.0708	.10686	.932
		Sigurni	Preokupirani	.7107*	.09881

Napomena: * značajno na nivou $p < 0.05$

Evaluation of the internal structure of the Serbian version of the Big Five Questionnaire for Children and the development of a short form (SBFQ-C-29): A preliminary study

---

Stanislava Popov¹, Jelena Sokić

Faculty of Sport and Tourism, Educons University, Novi Sad

Danijela Radović

Pedagogical Institute of Vojvodina, Novi Sad

The personality characteristics of children and adolescents explained by the Big Five model have been studied much less than the personality characteristics of adults. One of the rare self-assessment personality instruments for the preadolescent and adolescent age is the Big Five Questionnaire for Children (BFQ-C). The aim of this study is an evaluation and presentation of the latent structure and some psychometrical characteristics of the BFQ-C in the Serbian language. The sample consisted of 881 participants (54% female) who attended the final grades of primary and the initial grades of secondary schools ($M=14$ years, $SD = .99$). The original model, previously addressed across different cultures and languages, was tested through CFA. The hypothesized model did not obtain satisfactory fit indices. Following these results, the sample was randomly divided into two datasets. We opted for further exploration of the Serbian version of BFQ-C's latent structure and the development of its shorter version. The final result is the 29-item questionnaire solution (SBFQ-C-29), with loadings on five factors with satisfactory internal consistency, homogeneity, and adequacy, consistent with the previous studies addressing different cultures and languages.

Key words: BFQ-C, internal structure, Serbian version

Introduction

The Big Five model assumes five fundamental dimensions of personality traits: Neuroticism (or Emotional instability), Extraversion, Conscientiousness,

---

1 stanislava.popov@tims.edu.rs

Agreeableness and Openness to Experience (or Intellect). Goldberg (1993) introduced the term Big Five by referring to the analysis of language in describing personality, since it had been shown that the way people define themselves by words can be reduced to five dimensions which usually predict human behaviour (John & Srivastava, 1999). The analysis of language and psychological instruments has operationalized these dimensions in various ways so far, which implies the existence of several questionnaires based on this model (Čolović, Smederevac, & Mitrović, 2005). The model based on five dimensions is also known as the Five-Factor Model of personality. The most common description of “the Big Five” is Neuroticism (Emotional instability) as a contrast to emotional stability, Extraversion as sociability and activity; Conscientiousness as persistence in work and achievement, Agreeableness as kindness in social relations and helping others, and, finally, Openness, which is the opposite of rigidity and refers to intellectual and artistic curiosity (Costa & McCrae, 1992).

The personality characteristics of children and adolescents explained by the Big Five model have been investigated much less than the personality characteristics of adults. Personality characteristics of children are commonly assessed according to the reports of parents and teachers, and rarely according to self-assessment (Oliver & Herve, 2015). Questionnaires based on self-assessment are rare (which is undoubtedly caused by the minor age of potential respondents, except adolescents), and until recently, Eysenck’s JEPQ (Eysenck & Eysenck, 1975) was used most commonly. However, there is growing evidence that the Five-Factor Model is relevant for understanding and predicting child functioning, in the context of school achievement, externalizing and internalizing behavioural problems (Muris, Meesters, & Diederens, 2005). One of the first self-assessment personality instruments for the preadolescent and early adolescent age (8–14 years) with the mentioned theoretical basis is the Big Five Questionnaire for Children (BFQ-C; Barbaranelli, Caprara, Rabasca, & Pastorelli, 2003). The questionnaire originally contains 65 items, with 13 items for each dimension. After the analysis of 285 adjectives for personality description, the authors consulted parents and teachers to choose the best ones for describing their child or student. Choosing from the selected adjectives, the authors created items for the questionnaire and repeatedly evaluated it in various pilot studies. Finally, the instrument proved to be a good measure of personality traits based on the Big Five model (Gresham & Gullone, 2012; Muris et al., 2005). However, the original Italian version of the instrument was translated into several languages (Greek, Dutch, German, Spanish, French and American English), and it was moderately supported in cross-cultural adaptations. Replicating the five-factor structure in other languages is recommended for the further support of this instrument (Gaio, 2012).

Initial tests and applications of the instrument in other languages yielded encouraging results. For example, in the Dutch translation (Muris et al.,

2005, $N=222$, 12–17 years old), the factor structure proved to be mostly in agreement with the original instrument, except for minor overlaps between Extraversion, Openness and Conscientiousness. The internal consistency of dimensions also proved to be at a satisfactory level (.70–.80). However, the limitation of the study was a small sample size for an examination of the factor structure of the instrument. The French (Olivier & Herve, 2015, $N=386$, 8–14 years old, Cronbach's $\alpha=.80-.86$) and Greek translation (Kokkinos & Markos, 2015, $N=1.103$, 10–12 years old, Cronbach's $\alpha=.75-.82$) also repeated the original structure of the instrument satisfactory internal consistency of the dimensions. However, in addition to the small sample for factor analysis in some of these studies (e.g. Gorsuch (1983) recommended sampling at least five, but Nunnally (1978) suggested at least ten times as many subjects as variables), it is evident that the sample in the research included a different age range of respondents. It is an essential matter to note for the late childhood and adolescent age, given that the respondents aged 8 and 17 are in different stages of cognitive development, and they have different interests, daily obligations and degree of independence. Hence, the question is whether the same self-assessment scale could validly examine their personality traits. In addition, not all studies have confirmed a clear five-factor structure, and the overlap between the Extraversion, Openness, and Conscientiousness dimensions has been repeated several times. For example, a study on a Spanish sample (Holgado-Tello et al., 2009, $N=852$, 8–15 years old) took the original ordinal metric into account when examining the dimensionality of the BFQ-C, using factor analysis based on a matrix of polychoric correlations. The results obtained through EFA replicated the original five-factor structure, but the results of CFA were slightly better consistent with the four-factor structure. Authors recommended further research in order to examine whether Openness should be maintained as an independent factor (the five-factor model), or it would be better to distribute its items among the Extraversion and Conscientiousness (the four-factor model). Similar results were obtained on the Spanish version of the BFQ-C tested in a sample of Argentinean adolescents (Cupani & Ruarte, 2008, $N=598$, 13–15 years old). The results showed that a five-factor structure fitted the population studied, but several items exhibited factorial weights shared with two or more factors, generating a complex factorial structure. The results of the CFA demonstrated that the five-factor structure fitted the data only when items within subscales were used as operational indexes. Authors recommended further investigations in order to assess the internal structure of the BFQ-C (Cupani & Ruarte, 2008).

However, in addition to the solid psychometric characteristics and moderately confirmed internal structure, the instrument proved to be too long for the target population, especially when it is administered in a battery with other instruments (Markos & Kokkinos, 2017, Pejić, Tenjović, & Knežević, 2014). For that reason, some researchers have tried to develop its shorter

version (Markos & Kokkinos, 2017). The Greek BFQ-C-Short Form is a 30-item scale assessing the Big Five personality factors of children and adolescents aged between 8 and 15. Each factor consists of 6 items, with a satisfactory internal consistency ranging from .79 to .84 (Markos & Kokkinos, 2017).

The primary goal of this study is an evaluation of the internal structure of the Serbian version of the BFQ-C and some of its psychometric properties. To our knowledge, there have been no such attempts so far, although the BFQ-C has been extensively used in several European languages.

Method

Sample

The sample consisted of 881 participants from several municipalities in the Autonomous Province of Vojvodina (hereinafter Vojvodina), the northern province of Serbia, characterized by cultural, ethnic and social diversity². Participants were students of all officially represented nationalities attending the final grades of the primary (13 to 14 years old) and the first two grades of secondary schools (15 to 16 years old) ($M = 14.08$, $SD = .73$). Such sampling tended to satisfy the conditions of representativeness for Vojvodina in which the research was conducted, but not for the whole of Serbia.³

Gender structure of the sample was relatively balanced (54% female).⁴ The research included students from 18 schools. Taking into account that the sample consisted of minor age participants, it was necessary to obtain approval for research from the authorities, such as the Councils of Parents and school management. To obtain these permits, we had a recommendation and support from the Pedagogical Institute of Vojvodina that ensured that legal and ethical norms were met. Each school approved the participation of students in the research. Representatives of the Councils of National Minorities in Vojvodina assisted in recruiting the sample. Students voluntarily participated in the research and had the opportunity to withdraw from participation, in which case their data were not included in the final sample.

2 The largest number of respondents are students of Serbian nationality (42%), followed by Hungarian (16%), then Slovak (12%) and Romanian nationality (12%). The rest of the respondents are students of other national minorities in Vojvodina.

3 This study is part of a more extensive study that aimed to examine the attitudes of students and their parents about the importance of knowing other languages from the immediate environment, given that Vojvodina is a multinational and multilingual environment.

4 The calibrated sample consisted of 53.6% girls, while the age range was distributed as following: 13 years (21.6%), 14 years (33.6%), 15 years (34.8%) and 16 years (9.4%). The cross-validated sample consisted of 61.4% girls, age range: 13 years (24.9%), 14 years (9.4%), 15 years (28.5%) and 16 years (16.7%).

In the previous part of the study, which is not the subject of this paper, their parents also participated (referred to Popović & Radović, 2015).

Instruments

The Big Five Questionnaire for Children (BFQ-C; Barbaranelli et al., 2003) consists of 65 items assessing the five factors of personality in children (9 to 14 years old):

- Energy/Extraversion (E/E);
- Agreeableness (A);
- Conscientiousness (C);
- Emotional Instability (EI);
- Intellect/Openness (I/O).

Each of the five factors is represented with 13 items. Responses are given on a 5-point scale ranging from “almost never” to “almost always”. The Serbian version of the scale was developed using the forward and back-translation procedure from English to Serbian, and reversed, with two independent translators. Consensus regarding differences in translation was achieved via the third translator.

Procedure

Participants completed a questionnaire battery within a broader study framework where their personality traits were assessed in the context of readiness to adopt other languages, tradition, and customs in a multilingual and multinational environment (Popović & Radović, 2016). All participants completed the questionnaires within their school hours, under the same instruction manual. One of the reasons why we used the BFQ-C (Barbaranelli et al., 2003) to examine the personality of children is the comparability of the results with an earlier study conducted with their parents, in which the Big Five model was the theoretical framework for personality explanation (Popović & Radović, 2015).

Data Analysis

Before the analysis, we examined the Mahalanobis distances for each of the items using the regression analysis, in order to ensure that the results are not improperly influenced by multivariate outliers. We identified 33 participants as multivariate outliers and removed them from the data (that way, we obtained the final $N=850$ respondents). Confirmatory factor

analysis (CFA) was carried out in the AMOS program. Given the apparent deviation of the multivariate distribution from normal (Mardia's coefficient of multivariate kurtosis > 5), all models were evaluated using the scaled Satorra-Bentler chi-squared test using a robust ML method (Satorra & Bentler, 1994). To cross-validate the latent factor structure of the BFQ-C, the sample was randomly divided into two datasets ($N= 425$) and models were subsequently tested on both samples. From the original dataset, approximately 50% of random cases were extracted into a new dataset, using the SPSS option. To assess how well the CFA models represented the data, the following criteria were used as cut-offs for a good fit: CFI $> .90$, RMSEA and SRMR < 0.08 (Brown, 2006).

Results

Following the original model proposed by Barbaranelli et al. (2003), previously validated in the Dutch (Muris et al., 2005), German (Essau et al., 2006), French (Olivier & Herve, 2015) and Spanish language (Holgado-Tello, Carrasco-Ortiz, del Barrio-Gándara, & Chacón-Moscoso, 2007), 65 items grouped around five factors were tested through CFA. The hypothesized model, however, did not obtain satisfactory fit indices, as shown in Table 1. Further, we evaluated the shorter version of the scale, as proposed by Markos & Kokkinos (2017) on the Greek sample. The second model did not fit the data.

Table 1.

Model fit indicators for the hypothesized five-factor model

	cmin/df	p	GFI	CFI	RMSEA	SMR
Original model ^a	3.67	.000	.806	.748	.056 (.054–.058)	.068
Shortened model ^b	3.62	.000	.868	.755	.055 (.051–.058)	.067

Note: CFI = the comparative fit index ($\geq .95$ indicates good fit); GFI = goodness of fit index ($\geq .95$ indicates good fit); RMSEA = the root of the average square error approximation ($\leq .05$ points to good fit, $.08$ to acceptable); ^a – The model proposed by Barbaranelli et al. (2003), ^b – The model proposed by Markos & Kokkinos (2017).

Following these results, we opted for a further exploration of the Serbian version of the BFQ-C's latent structure. Since previous validation studies suggested items reduction (Markos & Kokkinos, 2017), we sought to remove items based on the following criteria for practical and statistical significance (Hier et al., 2006):

- items with factor loadings $< .40$;
- items with cross-loadings (with the difference higher than $.20$);
- items that were redundant.

By inspecting the wording, after the translation procedure had been completed, some items resulted in almost identical wording due to language differences. For example (Extraversion: *I like to be with others* and removed: *I like to meet with other people*). This resulted in the final 29-items solution, with loadings on five factors. The same dataset was used to examine the Five-Factor Model with 29 items, and the second dataset was used as a cross-validation sample. Fit indicators, on both datasets, are presented in Table 2.

Table 2.

Model fit indicators for the proposed five-factor model with 29 items

	cmin/df	p	GFI	CFI	RMSEA	SRMR
five-factor model ^a	2.41	.000	.900	.902	.047 - .058	.065
five-factor model ^b	2.11	.000	.887	.854	.046 - .056	.064
five-factor model ^c	1.92	.000	.906	.894	.041 - .052	.061

Note: CFI = the comparative fit index ($\geq .95$ indicates good fit); GFI = goodness of fit index ($\geq .95$); RMSEA = root mean square error of approximation; ($< .08$); ^a the model tested on the first (calibrating) dataset, ^b the model tested on the second (cross-validating) dataset; ^c the model with correlated errors tested on the second dataset.

As can be noted above, the first model yielded satisfactory fit indices. Indicators of absolute fit (RMSEA, GFI) and parsimonious fit (Chisq/df) achieved the required levels. The indicator of incremental fit (CFI) reached the value above the recommended criterion of $>.90$ only for the model tested in the first dataset. The model tested on the second dataset showed lower values for incremental (CFI) and absolute (GFI) fit than recommended. An examination of modification indices suggested setting covariances on the error variances of items 13 (*“I am sad”*) and 23 (*“I can cry easily”*). After allowing for this modification, the model fit improved.

However, based on Cheung and Rensvold’s (2002) suggestions that more complex models (that is, the models with more items and more factors) affect most of the GFIs, except for RMSEA, and produce smaller values, we decided to interpret these values as overall satisfactory. Moreover, it is suggested in the pertinent literature that, when it comes to personality scales, the cut-off values for fit indices are often “unrealistic for complex measures to achieve on a sample independent from that with which they were developed”, which is especially true for the indicators of incremental fit (Perry, Nicholls, Clough, & Crust, 2015).

Factor loadings and proportions of explained variance for all items on both subsamples are shown below (Table 3).

Table 3.
Standardized factor loadings and the proportion of explained variance for all items (BFQ-C-29)

	First dataset					Second dataset				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
BFQ-C48	.693					.658				
BFQ-C3	.677					.616				
BFQ-C39	.572					.523				
BFQ-C16	.529					.522				
BFQ-C19	.507					.457				
BFQ-C27	.443					.496				
BFQ-C34		.825					.736			
BFQ-C23		.703					.716			
BFQ-C47		.526					.484			
BFQ-C6		.440					.522			
BFQ-C25		.475					.488			
BFQ-C41		.435					.511			
BFQ-C46			.722					.706		
BFQ-C45			.767					.652		
BFQ-C43			.644					.549		
BFQ-C32			.459					.358		
BFQ-C15			.361					.455		
BFQ-C1			.355					.403		
BFQ-C29				.723					.700	
BFQ-C9				.544					.571	
BFQ-C21				.526					.586	
BFQ-C37				.497					.487	
BFQ-C13				.487					.521	
BFQ-C44				.435					.442	
BFQ-C14					.687					.676
BFQ-C10					.609					.597
BFQ-C36					.519					.484
BFQ-C28					.370					.298
BFQ-C31					.271					.402

Note: ^a the first dataset, ^b the second dataset; 1 – Conscientiousness, 2 – Emotional instability, 3 – Extraversion, 4 – Agreeableness, 5 – Intellect/Openness

Table 4.
Intercorrelations among the measured variables

	Emotional Instability	Agreeableness	Conscientiousness	Intellect/Openness
Extraversion	-.144	.690	.594	.387
Emotional Instability		-.071	-.105	-.164
Agreeableness			.759	.533
Conscientiousness				.681
Intellect/Openness				

Descriptive indicators

To test for normality, we used the Kolmogorov-Smirnov test together with the values of skewness and kurtosis (with a general rule for normality: kurtosis ~3 and skewness: -1 to 1). Results are shown for both, the total scale and each subscale (Table 4). Although Kolmogorov-Smirnov statistic appeared significant, the values of skewness and kurtosis suggest no alarming deviations.

Table 5.
Descriptive statistics for the SBFQ-C -29 scale

	K-S	<i>p</i>	Min	Max	<i>M</i>	<i>SD</i>	Skewness	Kurtosis
SBFQ-C-29	.063	.000	54.00	133.00	101.43	12.46	-.422	.699
Intellect/Openness	.072	.000	4.00	20.00	13.23	.22	-.194	-.202
Extraversion	.100	.000	8.00	25.00	0.6	.92	-.644	.492
Conscientiousness	.068	.000	7.00	30.00	21.02	.25	-.224	-.340
Emotion. instability	.086	.000	6.00	30.00	16.02	.25	.282	-.488
Agreeableness	.101	.000	6.00	30.00	22.73	.15	-.768	.938

Note: K-S = Kolmogorov-Smirnov statistic; *p* = sig. of Kolmogorov-Smirnov test; *M* – mean; *SD* – standard deviation

Table 6.
Item level descriptive statistics (N=425)

SBFQ-29 items	Original items	<i>M</i>	<i>SD</i>	Skewness	Kurtosis
1	BFQ-C1	4.77	.54	-2.70	7.75
2	BFQ-C3	3.90	.95	-.63	-.07
3	BFQ-C6	2.30	1.30	.63	-.76
4	BFQ-C9	4.22	.86	-.93	.41
5	BFQ-C10	3.58	1.03	-.52	-.09
6	BFQ-C13	4.00	1.11	-1.10	.52
7	BFQ-C14	3.76	1.09	-.59	-.30
8	BFQ-C15	4.49	.84	-1.81	3.06
9	BFQ-C16	4.31	.87	-1.25	1.36

SBFQ-29 items	Original items	M	SD	Skewness	Kurtosis
10	BFQ-C19	2.75	1.34	.18	-1.18
11	BFQ-C21	4.15	.93	-.98	.46
12	BFQ-C23	3.02	1.34	-.00	-1.16
13	BFQ-C25	2.10	1.32	.87	-.54
14	BFQ-C27	4.16	.93	-1.03	.59
15	BFQ-C28	3.04	1.33	-.10	-1.10
16	BFQ-C29	4.01	.83	-.75	.72
17	BFQ-C31	3.49	1.13	-.50	-.44
18	BFQ-C32	3.54	1.06	-.58	-.12
19	BFQ-C34	2.85	1.22	.09	-.90
20	BFQ-C36	2.89	1.22	-.00	-.93
21	BFQ-C37	3.25	1.15	-.27	-.69
22	BFQ-C39	2.92	1.34	-.04	-1.14
23	BFQ-C41	2.54	1.44	.32	-1.34
24	BFQ-C43	4.29	.79	-1.27	1.94
25	BFQ-C44	3.58	1.06	-.54	-.18
26	BFQ-C45	4.03	.92	-.77	.03
27	BFQ-C46	4.01	.96	-.84	.24
28	BFQ-C47	3.28	1.31	-.38	-.96
29	BFQ-C48	3.76	1.01	-.68	.05

Reliability

The reliability (internal consistency) was satisfactory for the BFQ-C total scale ($\alpha = .864$); however, for separate subscales, Cronbach's alphas ranged from .584 (Intellect/Openness) to .753 (Conscientiousness). As shown in Table 5, the shortened version of the scale can be considered as overall reliable and representative, as well as homogenous.

Table 7.

Reliability, adequacy and homogeneity of the SBFQ-C-29

	α	MSA	h^1	S-B
SBFQ-C29	.819	.835	.806	.822
Intellect/Openness	.584	.695	.592	.605
Extraversion	.729	.707	.700	.715
Conscientiousness	.753	.789	.730	.737
Emotional instability	.749	.757	.752	.753
Agreeableness	.691	.806	.715	.725

Note: α = Cronbach's alpha coefficient; MSA – Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy; h^1 – average inter-item correlation as a homogeneity indicator; S-B – Spearman-Brown split-half reliability coefficient

Multi-group analysis

In order to determine the degree to which the factor loadings and intercepts of the specified model are equivalent across groups, we conducted a multi-group analysis using SPSS-AMOS. We tested for the configural, metric and scalar invariance across language (Serbian native/non-native) and gender (male/female).

The results of the multi-group analysis, for both language and gender, are shown in Table 8.

Table 8.

Multi-group analysis indicators

	Language					Gender				
	χ^2/df	GFI	CFI	RMSEA	SRMR	χ^2/df	GFI	CFI	RMSEA	SRMR
CNF	2.25	.902	.880	.036 (.034-.039)	.07	2.10	.902	.881	.035 (.033-.038)	.06
MTR	2.21	.901	.881	.035 (.033-.038)	.07	2.09	.899	.877	.035 (.032-.038)	.07
SCL	2.19	.901	.873	.035 (.033-.038)	.07	2.02	.893	.876	.034 (.032-.037)	.07

Note: χ^2/df = ratio chi square/degree of freedom; CFI = Confirmatory Fit Index (≥ 0.90); GFI = Goodness of fit Index (≥ 0.95); SRMR = Standardized Root Mean Square Residual (≤ 0.08); RMSEA = Root Mean Square Error of Approximation (≤ 0.08); CNF – Configural invariance, MTR – Metric invariance, SCL – Scalar invariance

MGA across language. The difference between the first two models was found to be non-significant ($\Delta\chi^2$ configural invariance = 19,385, $p = .62$; $\Delta\chi^2$ metric invariance = 14.38, $p = .51$), while the results showed that the BFQ across language (Serbian native or non-native) was not a scalar invariant ($\Delta\chi^2$ metric-scalar = 88.40, $p = .00$). However, while cmin/df, SRMR and RMSEA values were within satisfactory range of fit, the rest of the observed indices (CFI, GFI) showed that the data fitted poorly with the proposed factor structure.

In order to identify the non-invariant parameters, the forward method (sequentially adding parameters) was used. This revealed that only the residuals for the item BFQ-C45 and BFQ-C43, had loadings on the Extraversion factor, as well as that the BFQ-C44 from the Agreeableness factor, BFQ-C23 from the Neuroticism factor, and BFQ-C28 from the Intellect factor, should be unconstrained. When these parameters are let to vary freely, scalar invariance of the model is achieved ($\Delta\chi^2$ metric invariance = 67.509, $p = .46$); still, incremental fit indices remained below acceptable fit.

MGA across gender. Results from Table 8 show that the model did not reach configural invariance. Significant difference between the first two models (configural and metric invariance, $\Delta\chi^2 = 41.87$, $p < .01$) was yielded, suggesting that there is a significant difference in the factor structure of the construct across gender.

Discussion

The Big Five model is probably the most used theoretical model for explaining adult personality. However, can the personality traits of children and adolescents be described by the same model? Precisely with that goal, as well as with the aim of creating a self-report assessment of personality of/for children and adolescents, Barbaranelli et al. (2003) constructed the BFQ-C scale. The original Italian version of the questionnaire was translated into several languages and used in many countries. Some authors tried to develop its shorter version (Markos & Kokkinos, 2017) because the original 65-item instrument might be overlong for research purposes as well as for the target population. For the broader study (Popović & Radović, 2016), we translated and used the BFQ-C (Barbaranelli et al., 2003) in assessing personality characteristics of preadolescent and adolescent-aged subjects. Although the five-factor solution was shown to be replicable across different languages, previous literature suggests certain structure instability of an entire scale (Gaio, 2012). Hence, the primary goal of the current study was to investigate some of the psychometric properties of the BFQ-C in the Serbian-speaking sample.

Our results on both datasets used in this study suggest that the latent empirical structure of the BFQ-C instrument corresponds to the theoretical “Big Five” model, thus supporting the multi-dimensional nature. In line with that, we preserved the hypothesized five-factor structure consisting of Energy/Extraversion, Agreeableness, Conscientiousness, Emotional Instability, and Intellect/Openness, but we opted for the shortened version of the scale. Although the shortened version in the Serbian language is somewhat different from the previous suggestions (Markos & Kokkinos, 2017), the content of the extracted factors remained the same. It seems plausible that the main underlying structure of personality traits followed the general principle (Kakabaraee, Moradi, Arjmandnia, Afrooz, & Hooman, 2011). However, the specificity of different cultural contexts is reflected in minor deviations across studies.

Our results also suggest that the SBFQ-C29 has satisfactory internal consistency, homogeneity, and adequacy, which is consistent with previous studies addressing different cultures and languages (Muris et al., 2005; Kakabaraee et al., 2011). However, when it comes to separate subscales, four factors kept out of five were found to have adequate reliability for exploratory research. Specifically, the Intellect factor appeared to be the most unstable. The consistency with the previous findings suggests difficulties with this factor. Similar to our results, previous studies have shown that Intellect appears to share features with other factors from the model (i.e., Extraversion, and Conscientiousness) (Barbanelli et al., 2003; Muris et al., 2005). In the mentioned research, Intellect/Openness was divided into two clusters, one closer to academic achievement, which was related to Conscientiousness, and

the other closer to curiosity and external stimulation, related to Extraversion. Moreover, there has been a long-continuing debate on the necessity of including Intellect/Openness as a separate personality dimension (Eysenck, 1992). Barbaranelli et al. (2003) refer to this factor as a reflection of an overall “problem with the heterogeneity of this Big Five factor” (Muris et al., 2005, p. 1766). As this factor raises attention among authors, and its structure has repeatedly been called into question, future research efforts may include and inspect additional items that might contribute to the overall strength of the empirical model fit.

The multi-group analysis was carried out to examine the measurement of invariance, taking into account the heterogeneity of the sample when it comes to the ethnicity, i.e. the maternal language of the respondents. The groups based on the maternal language are not different at the model level, but they may be different in the strength of the model. However, the same analysis in the context of gender shows that the factor structure of the questionnaire differs in relation to gender.

One of the main strengths of this study is the diversity and size of our sample. However, several limitations should be mentioned. While some of the studies in other-language speaking areas (e.g., Greek, Dutch, Spanish) were based on both self-reports and parent/teacher reports, we relied on the participants’ self-reports only. As shown in previous studies, the inclusion of teacher/parent reports, as well as the behavioural indicators, could contribute to delivering more precise information about the psychometric properties of the instrument. Another significant limitation is that the study did not include a test of convergent validity of the instrument.

Despite the limitations mentioned above, our results should be regarded as a valuable contribution to the investigations of cross-cultural aspects of the BFQ-C, as well as an addition to the research of some psychometric properties of this instrument. It should be taken into account that this is a preliminary study. Altogether, our findings suggest that the SBFQ-C29 is a potentially useful tool for assessing personality traits in children and adolescents, but with a strong recommendation for the further investigation of external validity of the instrument.

References

- Barbaranelli, C., Caprara, G. V., Rabasca, A., & Pastorelli, C. (2003). A questionnaire for measuring the Big Five in late childhood. *Personality and Individual Differences*, 34, 645-664. [https://doi.org/10.1016/s0191-8869\(02\)00051-x](https://doi.org/10.1016/s0191-8869(02)00051-x)
- Brown, T. A. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. New York, NY: Guilford Press.
- Cheung, G. W., & Rensvold, R. B. (2002). Evaluating goodness-of-fit indexes for testing measurement invariance. *Structural equation modeling*, 9 (2), 233-255. https://doi.org/10.1207/S15328007SEM0902_5

- Costa, P. T., Jr., & McCrae, R. R. (1992). Normal personality assessment in clinical practice: The NEO Personality Inventory. *Psychological Assessment*, 4, 5-13. <https://doi.org/10.1037//1040-3590.4.1.5>
- Cupani, M. & Ruarte, M. (2008) Psychometric properties of the Big Five Questionnaire for Children (BFQ-C) in an Argentine sample of young adolescents. *Studies in Psychology*, 29(3), 351–364. <https://doi.org/10.1174/021093908786145421>
- Čolović, P., Mitrović, D. i Smederevac, S. (2005). Evaluacija modela Pet velikih u našoj kulturi primenom upitnika FIBI [Evaluation of the Big Five model in Serbian culture using the FIBI questionnaire]. *Psihologija*, 38, 55–76.
- Essau, C. A., Sasagawa, S., & Frick, P. J. (2006). Callous-unemotional traits in a community sample of adolescents. *Assessment*, 13, 454–469. <https://doi.org/10.1177/1073191106287354>
- Eysenck, H. J., & Eysenck, S. B. G. (1975). *Manual of the Eysenck Personality Questionnaire*. London, England: Hodder & Stoughton.
- Gaio, V. (2012). Psychometric Properties of the Big Five Questionnaire-Children (BFQ-C) in American Adolescents(master thesis). Arizona State University.
- Goldberg, L.R. (1993). The structure of phenotypic personality traits. *American Psychologist*, 48 (1), 26-34. <https://doi.org/10.1037//0003-066x.48.1.26>
- Gorsuch, R. L. (1997). Exploratory factor analysis: its role in item analysis. *Journal of Personality Assessment*, 68(3), 532-560.
- Gresham, D., & Gullone, E. (2012). Emotion regulation strategy use in children and adolescents: The explanatory roles of personality and attachment. *Personality and Individual Differences*, 52(5), 616-621. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.12.016>
- Holgado-Tello, F.P., Carrasco-Ortiz, M.Á., del Barrio-Gándara, M.V. et al. (2009). Factor analysis of the Big Five Questionnaire using polychoric correlations in children. *Quality and Quantity*, 43, 75–85. <https://doi.org/10.1007/s11135-007-9085-3>
- Kakabaraee, K., Moradi, A. R., Arjmandnia, A. A., Afrooz, G. A., & Hooman, H. A. (2011). Short Version of the Big Five inventory: testing for the factorial invariance across parents with normal and exceptional children. *International Journal of Psychology*, 5(1), 73-99.
- Kokkinos, C. M., & Markos, A. (2015). The big five questionnaire for children (BFQ-C). *European Journal of Psychological Assessment*, 33, 129–133. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000273>
- Markos, A., & Kokkinos, C., M. (2017). Development of a Short Form of the Greek Big Five Questionnaire for Children (GBFQ-C-SF): Validation among Pre-adolescents. *Personality and Individual Differences*, 112, 12–17. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.02.045>
- Muris, P., Meesters, C., & Dideren, R. (2005). Psychometric properties of the Big Five Questionnaire for Children (BFQ-C) in a Dutch sample of young adolescents. *Personality and Individual Differences*, 38, 1757-1769. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.11.018>
- Nunnally, J. (1978). *Psychometric Theory (2nd Ed.)*. New York : McGraw-Hill.

- Olivier, M., & Herve, M. (2015). The Big Five questionnaire for children (BFQ-C): A French validation on 8- to 14-year-old children. *Personality and Individual Differences*, 87, 55- 58. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.07.030>
- Pejić, M., Tenjović, L., & Knežević, G. (2014). Validacija upitnika ličnosti BFI-10 – kratke forme Inventara Velikih pet (Validation of BFI-10 personality questionnaire – a short Big Five form). *Primenjena psihologija*, 7, 45-62. <https://doi.org/10.19090/pp.2014.1.45-92>
- Perry, J. L., Nicholls, A. R., Clough, P. J., & Crust, L. (2015). Assessing model fit: Caveats and recommendations for confirmatory factor analysis and exploratory structural equation modeling. *Measurement in physical education and exercise science*, 19(1), 12-21. <https://doi.org/10.1080/1091367x.2014.952370>
- Popov, S & Radović, D. (2015). *Unapređivanje obrazovanja na više jezika u multijezičkoj Vojvodini: Stavovi roditelja o višejezičnosti u osnovnim školama* [Development of plurilingual education in Vojvodina: Parents' attitudes to plurilinguality in primary schools]. Novi Sad: Pedagogical Institute of Vojvodina.
- Popov, S & Radović, D. (2016). *Stavovi učenika osnovnih i srednjih škola prema učenju stranih jezika i jezika iz neposrednog okruženja* [Primary and secondary students' attitudes towards learning foreign languages and languages spoken in their immediate environment]. Novi Sad: Pedagogical Institute of Vojvodina.
- Satorra, A., & Bentler, P. M. (1994). Corrections to test statistics and standard errors in covariance structure analysis. In A. van Eye & C. C. Clogg (Eds.), *Latent variable analysis in developmental research* (pp. 285–305). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications Inc.
- Srivastava, S., John, O. P., Gosling, S. D., & Potter, J. (2003). Development of personality in early and middle adulthood: Set like plaster or persistent change? *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(5), 1041-1053. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.5.1041>

Evaluacija interne strukture srpske verzije Velikih pet upitnika ličnosti za decu i razvoj kratke forme (SBFQ-C-29): Preliminarna studija

Stanislava Popov

Fakultet za sport i turizam, Univerzitet Edukons, Novi Sad

Jelena Sokić

Fakultet za sport i turizam, Univerzitet Edukons, Novi Sad

Danijela Radović

Pedagoški zavod Vojvodine, Novi Sad

Karakteristike ličnosti dece i adolescenata objašnjene modelom Velikih pet proučavane su znatno manje nego karakteristike ličnosti odraslih. Jedan od retkih instrumenata za samoprocenu ličnosti u preadolescentnom i adolescentnom uzrastu je Velikih pet upitnik ličnosti za decu (BFQ-C). Cilj ovog istraživanja jeste evaluacija i prikaz latentne strukture i nekih psihometrijskih karakteristika instrumenta BFQ-C na srpskom jeziku. Uzorak se sastojao od 881 ispitanika (54% ženskog pola) koji su pohađali završne razrede osnovne i početne razrede srednje škole ($M=14$ godina, $SD = .99$). Originalni model koji je prethodno testiran u različitim kulturama i na različitim jezicima, testirali smo na našem uzorku koristeći konfirmatornu faktorsku analizu. Hipotetski model nije ostvario zadovoljavajuće indekse fita. Nakon ovoga, uzorak je randomizirano podeljen u dva seta podataka radi dalje eksploracije latentne strukture srpske verzije BFQ-C instrumenta, kao i razvoja njegove kratke forme. Finalni rezultat je solucija upitnika sa 29 tvrdnji (SBFQ-C-29), sa opterećenjima na pet faktora, sa zadovoljavajućom internom konzistentnošću, homogenošću i adekvatnošću, što je u saglasnosti sa prethodnim studijama rađenim na različitim kulturama i jezicima.

Key words: BFQ-C, interna struktura, srpska verzija

Appendix 1

SBFQ-C-29 GENDER: f m AGE_____

This questionnaire contains items concerning human feelings, opinions and behaviours. Please mark the number that indicates how much you agree with every item. Numbers have the following meaning: **1 – ALMOST NEVER TO 5 – ALMOST ALWAYS**

	Items	Answers				
		1	2	3	4	5
1	I like to meet with other people.	1	2	3	4	5
2	I do my job without carelessness and inattention.	1	2	3	4	5
3	I am in a bad mood.	1	2	3	4	5
4	I behave correctly and honestly with others.	1	2	3	4	5
5	I easily learn what I study at school.	1	2	3	4	5
6	I like to give gifts.	1	2	3	4	5
7	When the teacher asks questions I am able to answer correctly.	1	2	3	4	5
8	I like to be with others.	1	2	3	4	5
9	I engage myself in the things I do.	1	2	3	4	5
10	When I finish my homework, I check it many times to see if I did it correctly.	1	2	3	4	5
11	I treat my peers with affection.	1	2	3	4	5
12	I easily get offended.	1	2	3	4	5
13	I am sad.	1	2	3	4	5
14	If I take an engagement I keep it.	1	2	3	4	5
15	I like to watch TV news, and to know what happens in the world.	1	2	3	4	5
16	I am polite when I talk with others.	1	2	3	4	5
17	I am able to create new games and entertainments.	1	2	3	4	5
18	I am able to convince someone of what I think.	1	2	3	4	5
19	I easily lose my calm.	1	2	3	4	5
20	I am able to solve mathematics problems.	1	2	3	4	5
21	I treat kindly also persons who I dislike.	1	2	3	4	5
22	I play only when I finished my homework.	1	2	3	4	5
23	I weep.	1	2	3	4	5
24	I like to joke.	1	2	3	4	5
25	I let other people use my things.	1	2	3	4	5
26	I easily make friends.	1	2	3	4	5
27	I am happy and lively.	1	2	3	4	5
28	I worry about silly things.	1	2	3	4	5
29	I do my own duty.	1	2	3	4	5

Appendix 2

SBFQ-C-29 POL: m   ž   STAROST_____

Ovaj upitnik sadrži tvrdnje koje se odnose na osećanja, mišljenja i ponašanja koja se susreću kod ljudi. Zaokruži broj koji najviše odgovara tvom slaganju sa svakom iznetom tvrdnjom. Brojevi imaju sledeće značenje: **1-UO-PŠTE SE NE SLAŽEM do 5-POTPUNO SE SLAŽEM**

	Tvrdnje	Odgovori				
		1	2	3	4	5
1	Volim da provodim vreme sa drugima.	1	2	3	4	5
2	Obavljam svoje zadatke pažljivo.	1	2	3	4	5
3	Lošeg sam raspoloženja.	1	2	3	4	5
4	Iskren/a sami fin/a sadrugima.	1	2	3	4	5
5	Lako mi je da naučim ono što se u školi predaje.	1	2	3	4	5
6	Volim da dajem poklone.	1	2	3	4	5
7	Kada nastavnik postavlja pitanja, u stanju sam da dam ispravan odgovor.	1	2	3	4	5
8	Volim da budem u društvu drugih.	1	2	3	4	5
9	Veoma sam predan/a kad nešto radim i radim najbolje što mogu.	1	2	3	4	5
10	Kada završim domaći, proverim više puta da bih bio/la siguran/na da sam ga dobro uradio/la.	1	2	3	4	5
11	Prijatan/na sam prema svima u odeljenju.	1	2	3	4	5
12	Lako se uvredim.	1	2	3	4	5
13	Tužan/na sam.	1	2	3	4	5
14	Kada nešto zakažem onda se toga i pridržavam.	1	2	3	4	5
15	Volim da gledam vestina TV-u i da znam šta se u svetu događa.	1	2	3	4	5
16	Ljubazan/na sam kada razgovoram sa drugima.	1	2	3	4	5
17	U stanju sam da izmislim nove igre i druge aktivnosti koje mogu da se rade.	1	2	3	4	5
18	U stanju sam da ubedim druge da se slože sa onim što ja mislim.	1	2	3	4	5
19	Lako se uznemirim.	1	2	3	4	5
20	U stanju sam da rešavam matematičke probleme.	1	2	3	4	5
21	Tretiram sa ljubaznošću čak i one koji mi se ne sviđaju.	1	2	3	4	5
22	Uvek završim domaći pre nego što odem da se igram ili zabavljam.	1	2	3	4	5
23	Lako zaplačem.	1	2	3	4	5
24	Volim da se šalim.	1	2	3	4	5
25	Dozvoljavam drugima da koriste moje stvari.	1	2	3	4	5
26	Lako se sprijateljim.	1	2	3	4	5
27	Srećan/na sam i aktivan/na.	1	2	3	4	5
28	Brinem oko glupih stvari.	1	2	3	4	5
29	Vodim računa o svojim obavezama.	1	2	3	4	5

Relacije samopoštovanja i razvoja Ja-identiteta

Jelena Tovarović¹

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Identitet i samopoštovanje predstavljaju značajne koncepte u razvoju i razumevanju samopojmanja individue. Percepcija i mišljenja od strane značajnih drugih utiče na konstrukciju predstava o sebi i formiranje identiteta adolescenata, što nadalje, može predstavljati snažan prediktor samopoštovanja. Značaj našeg istraživanja ogleda se u ispitivanju subjektivnih izbora i posvećenosti ulogama, vrednostima i ciljevima u oblasti religije, profesije, politike i partnerskih odnosa, koji mogu da utiču na samopoštovanje. Stoga, u ovom istraživanju ispitivaće se povezanost između identiteta i samopoštovanja, preciznije, uticaj identiteta na samopoštovanje. U istraživanju je učestvovalo 487 adolescenata i oni su popunjavali dva instrumenta – Upitnik za procenu statusa Ja-identiteta (EOMEIS-2) koji sadrži četiri statusa: Ostvareni, Preuzeti, Difuzija identiteta i Moratorijum, i Instrument samodopadljivosti i samoeфикаsnosti (SLSC) za procenu samopoštovanja, koji se sastoji od dve dimenzije: Samodopadljivosti i Samoeфикаsnosti. Korelacionom analizom četiri statusa identiteta i dve dimenzije samopoštovanja uočena je: pozitivna povezanost Samoeфикаsnosti i Samodopadljivosti sa Ostvarenim identitetom, a negativna povezanost dve dimenzije samopoštovanja sa Preuzetim, Difuzijom identiteta i Moratorijumom. Kako bismo detaljnije ispitali uticaj identiteta na samopoštovanje, urađena je regresiona analiza. Kod dimenzija Samoeфикаsnost i Samodopadljivost najznačajniji prediktor je Ostvareni identitet, a Moratorijum i Preuzeti identitet su manje značajni prediktori i sadrže negativni predznak. Rezultati su diskutovani u smeru uticaja identiteta na nivo samopoštovanja, značaja podrške od drugih poput roditelja i vršnjaka. Date su smernice za dalja istraživanja o povezanosti identiteta, samopoštovanja i drugih koncepta, koji igraju značajnu ulogu u procesu razvoja koncepta o sebi.

Ključne reči: identitet, statusi, samopoštovanje, samodopadljivost, samoeфикаsnost.

Uvod

Poslednjih trideset godina istraživači u oblasti koncepta o sebi bave se ispitivanjem relacija samopoštovanja i drugih konstrukta, poput osobina ličnosti, postignuća, identiteta, i tragaju za uzrocima i posledicama visokog i niskog

---

1 e-mail: tovarovicjelena@yahoo.com

samopoštovanja (Baumeister, 1993; Harter, 1998). Autori prave razliku između opšteg i specifičnog samopoštovanja (Rosenberg, 1965; Rosenberg et al., 1995), kao i načine na koje individue evaluiraju svoje sposobnosti i karakteristike ličnosti (Brown & Marshall, 2006). Opšte samopoštovanje je „pozitivna samoevaluacija“ (Baumeister, 1998, str. 694) i odnosi se na opštu percepciju ličnog samovrednovanja kao osobe (Rosenberg, 1965). Samopoštovanje je globalni, jednodimenzionalni stav prema specifičnom objektu – samom sebi. Ljudi imaju stavove prema različitim aspektima sopstvene ličnosti i ti stavovi imaju evaluativnu komponentu. Rezultanta vrednovanja svih komponenti slike o sebi i njihove važnosti je generalni nivo samopoštovanja (Rosenberg, 1965). Rozenberg (Rosenberg, 1979, str. 54) karakteriše individue s visokim nivoima samopoštovanja kao „osobe koje imaju visoko samopouzdanje, vide sebe kao individu koja vredi, ali i prepoznaju sopstvene mane“. S druge strane, prema Rozenbergu: „Osobe sa niskim samopoštovanjem nemaju samopouzdanja, posmatraju sebe kao da nisu vredne, dostojne, adekvatne osobe“ (Rosenberg, 1979, str. 54).

Nasuprot tome, Tafarodi i Swan (Tafarodi & Swann, 1995) pretpostavljaju postojanje dve dimenzije samopoštovanja: Samodopadljivost i Samoefikasnost. Autori smatraju da socijalno vrednovanje i kompetencije predstavljaju dve nezavisne strane samopoštovanja. Definisali su *pojам samodopadljivosti* kao afektivnu procenu o sebi, prihvatanje ili neprihvatanje sebe u skladu sa internalizovanim socijalnim vrednostima. U okviru generalizovane karakteristike, definiše se kao osećaj vrednovanja samog sebe. *Pojam samoefikasnosti* se definiše kao očekivanje ishoda usled (nameravanog) ponašanja individue i percepcije ishoda. Kao generalizovana karakteristika, odnosi se na sveukupnu pozitivnu i negativnu usmerenost ka samom sebi, odnosno to je izvor moći i sposobnosti (Tafarodi & Swann, 1995). Dakle, postoje dva pristupa u definisanju samopoštovanja. Prema jednom, samopoštovanje je generalno i globalno (Rosenberg, 1965; Rosenberg et al., 1995), a prema drugom, samopoštovanje predstavlja dvodimenzionalni konstrukt (Tafarodi & Swann, 1995, 2001).

Pored samopoštovanja, identitet predstavlja jedan od značajnih koncepata u razvoju i razumevanju samopoimanja individue. U periodu adolescencije, dešavaju se promene u ličnosti, razvoju koncepta o sebi i javlja se potreba za istraživanjem samog sebe i integracije prethodnih identifikacija u detinjstvu. Često se podrazumeva da se identitet definiše putem odgovora na pitanje: ko sam ja? Mirić (2001) smatra da identitet ne može da bude samo sadržaj odgovora na dato pitanje zato što osoba otkriva sebe, a ne svoj identitet. Identitet je: „to da sam neko, pa makar na to pitanje odgovorio sa: niko“ (Mirić, 2001, str. 56).

Kada je reč o samom procesu formiranja identiteta, u literaturi su međusobno suprotstavljena dva stanovišta. S jedne strane, formiranje identiteta je proces otkrivanja (Blasi & Glodis, 1995). S druge strane, postoje mišljenja da je proces formiranja identiteta kreativan čin, odnosno da se identitet kreira, stvara i oblikuje (Sarbin, 1997). Neki drugi autori, poput Marsije (Mar-

cia, 1993), pretpostavljaju da formiranje identiteta podrazumeva oba procesa: *otkrivanje* i *stvaranje*. Polazeći od Eriksonovog stanovišta (Erikson, 1956), Marsija (Marcia, 1980) naziva ili definiše identitet kao osećanje ili rešenje razvojne krize. Drugim rečima, identitet je „struktura koncepta o sebi, koja je interno samokonstruisana, dinamična organizacija nagona, sposobnosti, verovanja i lične istorije“ (Marcia, 1980, str. 159).

Marsija (Marcia, 1967, 1980) naglašava da postoje dve dimenzije identiteta – *istraživanje* (engl. *exploration*) ili ponašanje usredsređeno na rešavanje problema koje obezbeđuje informacije o samome sebi i sopstvenom okruženju i *posvećenost* (engl. *commitment*) ili dosledno sleđenje odabranih ciljeva, vrednosti i uverenja. Četiri statusa identiteta se mogu izvesti na osnovu dimenzija istraživanja i posvećenosti u oblastima religije, politike, profesije i partnerskih odnosa: Ostvareni (visoko istraživanje, visoka posvećenost), Moratorijum (visoko istraživanje, niska posvećenost), Preuzeti (nisko istraživanje, visoka posvećenost) i Difuzija (nisko istraživanje, niska posvećenost). Razvojni ishodi su povezani s određenim statusima koji su razvrstani u grupe nižih (Preuzeti i Difuzija identiteta) i viših statusa (Ostvareni identitet i Moratorijum identiteta). Različite karakteristike ličnosti, subjektivna iskustva, koncept o sebi i stilovi interpersonalne interakcije mogu biti povezani sa ova četiri statusa (Côté & Levine, 1988; Grotevant, 1986; Meeus et al., 1999; van Hoof, 1999). U našem istraživanju bavićemo se povezanosti četiri statusa identiteta, prema Marsijinoj klasifikaciji (Marcia, 1980) i dve dimenzije samopoštovanja (Tafarodi & Swann, 1995, 2001). Povezanost dva konstrukta mogu imati značajne teorijske implikacije, koje ćemo nadalje razmotriti.

Pojam o sebi, odnosno identitet predstavlja značajan proces u razvoju deteta, a i kasnije adolescencije. Adolescenti formiraju pojam o sebi na osnovu informacija i percepcije koje dobijaju od značajnih drugih poput roditelja i vršnjaka. Usvajanje uloga u domenu profesije, religije, ideologije, očuvanje ličnog kontinuiteta, istovetnosti, ali i potraga za jedinstvenošću predstavljaju fundamentalne odrednice u procesu formiranja identiteta. Socijalni fidbek, predstave adolescenata o tome kako ih roditelji i vršnjaci vide, utiče na njihov doživljaj i procenu sebe. Biti prihvaćen u društvu odražava se na samoprocenu adolescenata (Krstić, 2008). Autori naglašavaju kako razumevanje ranog iskustva socijalizacije može da oblikuje strukturu i sadržaj samoevaluacije (Bleiberg, 1984; Harter, 2008).

Uloge, socijalni događaji, reprezentacija događaja i socijalna konstrukcija određuju formiranje identiteta i pojma o sebi (Harter, 2006). Harter (2006) govori da pogled iz Neo-Pijažeove perspektive otkriva značajne razvojne karakteristike u periodu adolescencije:

- Od konkretnih opisa ka apstraktnim;
- Od doživljaja sebe sada i ovde ka povezivanju sa prošlim i budućim događajima o sebi;

- Od doživljaja sebe u jednoj situaciji ka doživljaju sebe u različitim situacijama;
- Od realnog Ja (kakav jesam) ka idealnom Ja (kakav bi trebalo da budem);
- Od stvarnog Ja (sopstvene predstave o sebi) ka javnom Ja (kako me drugi vide);
- Od neuočavanja konflikta ka doživljavanju konflikta i konfuzije do integracije u jedinstvenu sliku o sebi u različitim ulogama.

Harter (2008) naglašava značaj normativno-razvojnih karakteristika u formiranju pojma o sebi. Koncept o sebi nije samo kognitivni konstrukt, nego i socijalni, u kojem interakcija sa značajnim drugima i informacije od roditelja i vršnjaka, može uticati na normativno-razvojnu predstavu sebe. Percepcija od strane značajnih drugih određuje da li će osoba pozitivno ili negativno da vrednuje sebe. Konstrukcija pojma o sebi i identiteta u adolescentskom dobu predstavlja proces koji se odvija u tri perioda: mladom, srednjem i kasnom (Harter, 2008).

U ranoj adolescenciji opisi o samome sebi predstavljaju apstrakcije o konceptu o sebi, koji je zasnovan na kognitivnoj sposobnosti da integrišu karakteristike u više nivoe koncepta o sebi (Fischer, 1980; Harter, 1998). Predstave o sebi su podeljene, odnosno različite jedne od drugih. Prema Fišeru (1980), ove "pojedinačne apstrakcije" su previše diferencijalne, stoga mladi adolescenti mogu da razmišljaju samo o pojedinačnim, odnosno izolovanim karakteristikama o sebi na apstraktnom nivou. Mlađi adolescenti nadalje upotrebljavaju informacije u cilju socijalne komparacije (Harter, 2008).

Potruga u srednjem periodu adolescencije je u otkrivanju pitanja *Ko sam ja*, fundamentalno pitanje u formiranju identiteta (Broughton, 1978), koje je teško odgonetnuti usled različitih koncepta o sebi. Adolescent opisuje samog sebe različito u zavisnosti od toga da li je sa bliskim prijateljima, grupom ljudi ili roditeljima. Usvajanje novih uloga (na primer u školi, na poslu) utiče na konstrukciju karakteristika koncepta o sebi u odnosu na kontekst. U ovom periodu, adolescenti mogu jasno da poredе suprotstavljene karakteristike (na primer introvertan nasuprot ekstravertan). Fišer (Fisher, 1980) naziva ove strukture "apstraktno mapiranje": adolescent može da poredi različite karakteristike ili da konstruiše nove. Apstraktno mapiranje ima ograničenja: ne postoji mogućnost integracije takvih predstava o sebi u cilju rešavanja konflikta, konfuzije ili distresa (Fisher, Hand, Watson, Van Parys, & Tucker, 1984). Dakle, više različitih predstava o sebi, utiču na definisanje i otkrivanje pravog Ja, što dovodi do intrapsihičkog konflikta, koji se javlja tokom formiranja identiteta i koncepta o sebi (Harter, 2008).

U pogledu sadržaja predstava o sebi koje se javljaju u periodu kasne adolescencije i ranog odraslog doba, mnoge karakteristike odnose se na lična uverenja, vrednosti i moralne standarde koje su sada internalizovane ili

konstruisane na osnovu ličnog iskustva. Postoji manja briga o tome šta drugi misle, a viši je fokus na budući koncept o sebi. Novostečene kognitivne sposobnosti u periodu kasnije adolescencije omogućava prevazilaženje teškoća i problema prethodnog perioda. U ranom i srednjem periodu adolescencije postoje potencijalno suprotstavljene karakteristike koje su viđene kao kontradiktorne i uzrok su unutrašnjeg konflikta (Harter, 2008). Stariji adolescenti mogu da prevaziđu konfuziju i konflikt putem konstrukcija apstrakcija višeg reda, koje podrazumevaju značajne unutrašnje koordinacije jedne apstrakcije (Fisher, 1980). Mnoga ograničenja koja se javljaju u srednjem periodu adolescencije mogu da budu prevaziđena u kasnoj adolescenciji. Karakteristike koje se odnose na lična verovanja, vrednosti i standarde više su internalizovana, postiže se konačni ili ostvareni identitet, i adolescenti imaju mogućnost da dostignu svoje ciljeve što nadalje vodi ka višem samopoštovanju. Usmerenost adolescenata ka budućim predstavama o sebi doprinosi stremljenju ka postavljenim ciljevima (Harter, 2008).

Iako Erikson nije jasno definisao pojam samopoštovanja, on je istakao da postoji povezanost između identiteta i samopoštovanja, odnosno Ja-identitet može uticati na samopoimanje individue (Erikson, 1968). Kada je reč o relacijama identiteta i samopoštovanja postoje istraživanja koja ukazuju na to da postoji povezanost između ova dva konstrukta (Kroger, 2003; Marcia, 1993; Orlofsky, 1978; Ryeng, Kroger, & Martinussen, 2013), a rezultati drugih istraživanja ukazuju na to da ne postoje relevantne korelacije (Rotheram-Borus, 1989). Autori (Kroger, 2003; Marcia, 1993; Orlofsky, 1978; Ryeng et al., 2013) naglašavaju da postoji povezanost između viših statusa identiteta (Ostvarenog i Moratorijuma) i visokih rezultata na samopoštovanju, a niži statusi identiteta (Preuzeti i Difuzija) povezani su sa nižim skorovima na skali samopoštovanja. Rezultati istraživanja Arensa (Arens, 2013) idu u prilog tome da specifični koncepti o sebi mogu da utiču na nivo samopoštovanja. Pre svega, socijalno prihvatanje od strane vršnjaka ima najveći uticaj na nivo samopoštovanja.

Glavni problem našeg istraživanja jeste da se ispita da li postoje relacije između statusa identiteta (Difuzija, Preuzeti, Ostvareni identitet i Moratorijum) i samopoštovanja (Samodopadljivosti i Samoefikasnosti). Preciznije, očekuje se da statusi identiteta utiču na nivo samopoštovanja (Arens, 2013; Kroger, 2003; Marcia, 1993; Orlofsky, 1978; Ryeng et al., 2013). Konstrukt identiteta i samopoštovanja može imati značajne teorijske povezanosti. Tokom perioda adolescencije, individua prolazi kroz dugo putovanje kako bi dostigla konačni ili ostvareni identitet: od opisa i predstava o samome sebi koje su konstruisane na osnovu percepcije od strane značajnih drugih, što nadalje određuje pozitivno ili negativno vrednovanje sebe; preko konfuzije i krize identiteta i traganje za odgovorom na pitanje *Ko sam ja*; do karakteristika, koje se odnose na lična uverenja, vrednosti i posvećenosti ciljevima, konstruisane na osnovu ličnog iskustva, a ne na osnovu toga kako ih drugi vide (Harter, 2008). Posti-

zanje Ostvarenog identiteta može da dovede do višeg nivoa samopoštovanja. Harter (1999), kao i drugi autori (Shrauger & Schoeneman, 1979) zaključuju da koncept o sebi i identitet, kao i relevantnost percepcije i mišljenja od strane značajnih drugih može predstavljati snažni prediktor samopoštovanja. Dakle, u našem istraživanju pretpostavlja se da značaj individualnih subjektivnih izbora i posvećenost specifičnim ulogama i vrednostima u oblastima religije, politike, ideologije i partnerskih odnosa mogu da utiču na samopoštovanje. Drugim rečima, način na koji se mlada osoba suočava sa krizom identiteta može uticati na samopoštovanje.

Metod

Uzorak ispitanika

Istraživanje je sprovedeno u srednjim školama u Šapcu. Učestvovalo je 487 ispitanika od kojih je 63% ženskog pola (306) i 37% muškog pola (181). Prosečna starost ispitanika je sedamnaest godina (najmlađi ispitanici imaju petnaest, a najstariji devetnaest godina).

Instrumenti

Prvi korišćeni instrument u istraživanju je *Upitnik za procenu statusa Ja-identiteta (EOMEIS-2, Extended Objective Measure of Ego Identity Status; Bennion & Adams, 1986)*, koji je preveden sa engleskog na srpski jezik. Upitnik sadrži 64 stavke i grupisane u četiri statusa identiteta. Mere procene pouzdanosti za četiri statusa identiteta, rađene na našem uzorku ispitanika, kreću se od niskih ka visokim vrednostima: Ostvareni $\alpha=.75$, Preuzeti $\alpha=.88$, Difuzija identiteta $\alpha=.62$ i Moratorijum $\alpha=.74$. Skala je petostepena, od 1 – *uopšte se ne slažem* do 5 – *potpuno se slažem*. Opisaćemo statuse identiteta i pružićemo primere stavki:

1. *Difuzija identiteta*: izostaje posvećenost vrednostima i ciljevima, kao i istraživanje, pasivnost i podložnost manipulaciji (primer: *Nemam nijednog bliskog prijatelja i ne mislim da ga trenutno tražim*).
2. *Preuzeti identitet*: izabran identitet od strane drugih (roditelj, nastavnici), posvećenost nekim vrednostima, a izostaje istraživanje i samostalnost (primer: *Moji roditelji su još davno odlučili šta bi trebalo da bude moj posao i ja sledim njihove planove*).
3. *Moratorijum*: obrazac zadržavanja ili odgađanja, još traje istraživanje i izostaje posvećenost (primer: *Još uvek pokušavam da odlučim da li sam sposoban i koji je posao pravi za mene*).
4. *Ostvareni identitet*: nakon istraživanja nastaje posvećenost jedinstvenom skupu vrednosti i ciljeva (primer: *Bilo mi je potrebno mnogo vremena, ali sada sam siguran u kom pravcu želim da razvijam karijeru*).

Drugi upitnik koji smo koristili za procenu samopoštovanja u ovom istraživanju jeste Instrument za procenu samodopadljivosti i samoeфикаsnosti (*Self-Liking Self-Competence Scale, SLSC*; Tafarodi & Swann, 1995) i sadrži 20 ajtema. Upitnik se sastoji od dve dimenzije: Samodopadljivost (primer stavke: *Osećam se sasvim dobro u sopstvenoj koži*) i Samoeфикаsnost (primer stavke: *Sasvim dobro obavljam većinu poslova*). Skala za procenu samopoštovanja je petostepena, od 1 – *uopšte se ne slažem* do 5 – *u potpunosti se slažem*. Interna konzistencija, rađena na našem uzorku ispitanika, za obe dimenzije je visoka: Kronbahov koeficijent alfa za stavke Samodopadljivosti je .83, a za stavke Samoeфикаsnosti .81.

Rezultati

Predikcija samopoštovanja na osnovu statusa Ja-identiteta

Kako bismo ispitali uticaj statusa identiteta na samopoštovanje sprovedi smo regersionu analizu. Pre nego što predstavimo rezultate regresione analize, značajno je prikazati Pirsonove korelacije. Naime, uočene su pozitivne korelacije Samoeфикаsnosti i Samodopadljivosti sa Ostvarenim identitetom, a negativna povezanost postoji između Samoeфикаsnosti i Moratorijuma, Difuзije i Preuzetog identiteta, kao i između Samodopadljivosti i Moratorijuma i Difuзije identiteta (Tabela 1).

Tabela 1

Interkorelacije samopoštovanja (SLSC) i statusa Ja-identiteta (EOMEIS-2)

	Difuзija	Preuzeti	Moratorijum	Ostvareni
Samoeфикаsnost	-.162***	-.153**	-.176***	.173***
Samodopadljivost	-.135**	-.061	-.183***	.164***

*Korelacije su značajne na nivou $p < .05$; **Korelacije su značajne na nivou $p < .01$; ***Korelacije su značajne na nivou $p < .001$

U cilju detaljnije analize povezanosti dimenzija samopoštovanja sa statusima Ja-identiteta urađena je serija višestrukih regresionih analiza sa dimenzijama samopoštovanja, kao kriterijumima (Tabela 2). Kod dimenzije Samoeфикаsnosti kao najznačajniji prediktor pokazuje se Ostvareni identitet, a statusi Moratorijuma i Preuzetog identiteta predstavljaju manje značajne prediktore sa negativnim predznakom. Nasuprot tome, status Difuзije identiteta pokazao se kao redundantni i statistički neznačajan prediktor Samoeфикаsnosti. Kod dimenzije Samodopadljivosti značajni prediktori su Ostvareni identitet, kao i Moratorijum (negativni predznak), dok su ostali statusi identiteta neznačajni prediktori ove dimenzije samopoštovanja. Dakle, osobe koje imaju visoke rezultate na Ostvarenom identitetu imaju tendenciju ka visokim skorovima na

dimenzijama Samoefikasnosti i Samodopadljivosti. Drugim rečima, gledano i prema rezultatima korelacione analize, Ostvareni identitet predstavlja izvorno najjači prediktor dimenzija samopoštovanja.

Tabela 2

Predviđanje samopoštovanja na osnovu statusa Ja-identiteta

Kriterijum	Prediktor	β	t	p	R	R ²	F	df	p
Samoefikasnost	Difuzija	-.029	-.563	.573	.327	.107	14.103	4	.000
	Preuzeti	-.116*	-2.195	.029					
	Moratorijum	-.204***	-3.683	.000					
	Ostvareni	.278***	5.763	.000					
Samodopadljivost	Difuzija	-.021	-.394	.694	.300	.090	11.620	4	.000
	Preuzeti	.009	.164	.870					
	Moratorijum	-.265***	-4.749	.000					
	Ostvareni	.250***	5.133	.000					

*p<.05; **p<.01; ***p<.001

Diskusija i zaključak

Glavni predmet ovog istraživanja bio je da se ispita uticaj statusa identiteta na samopoštovanja na uzorku od 487 adolescenata. Rezultati korelacione analize ukazuju na to da postoji pozitivna korelacija Samoefikasnosti i Samodopadljivosti sa Ostvarenim identitetom, a negativna povezanost je uočena između Samoefikasnosti i Moratorijuma, Difuzije i Preuzetog identiteta i između Samodopadljivosti i Moratorijuma i Difuzije identiteta. Kako bismo detaljnije ispitali uticaj identiteta na samopoštovanje, urađena je regresiona analiza. Kod dimenzija Samoefikasnosti i Samodopadljivosti najznačajniji prediktor je Ostvareni identitet, dok su Moratorijum i Preuzeti identitet manje značajni prediktori i sadrže negativni predznak.

Postoje studije koje ukazuju na postojanje povezanosti identiteta sa samopoštovanjem, odnosno osobe u višim statusima identiteta (Ostvareni identitet i Moratorijum) postižu bolje rezultate na samopoštovanju, a individue u nižim statusima identiteta (Difuzija i Preuzeti identitet) ostvaruju niže skorove na samopoštovanju (Kroger, 2003; Marcia, 1993; Orlofsky, 1978; Ryeng et al., 2013). Slično tome, rezultati našeg istraživanja ukazuju na to da postoji povezanost između identiteta i samopoštovanja i to, pre svega, Ostvarenog identiteta i Samoefikasnosti, ali i negativne povezanosti dve dimenzije samopoštovanja sa Moratorijumom i Preuzetim identitetom. Drugim rečima, osobe koje su se ostvarile i jasno definisale svoje ciljeve veoma su organizovane, usmerene i motivisane na rešavanje postavljenih zadataka.

Konstrukt identiteta i samopoštovanja može imati značajne teorijske povezanosti. Marsija (Marcia, 1967) pretpostavlja da osobe u višim statusima

identiteta (Ostvareni identitet i Moratorijum) imaju unutrašnje definisanje sebe, zato što su same istražile mogućnosti i to može uticati na više nivoa samopoštovanja, a osobe u nižim statusima identiteta (Preuzetom i Difuziji identiteta) imaju eksterno definisanje sebe koje zavisi od priznavanja značajnih drugih individua i usmeravanja od strane drugih osoba, što može dovesti do nižeg nivoa vrednovanja samog sebe i samopoštovanja. Dakle, Marsija (1967) naglašava da osobe koje su uspešno prevazišle period krize, ne zavise od priznavanja značajnih drugih i postigle su više statusa identiteta što dovodi do višeg nivoa vrednovanja samog sebe i samopoštovanja. To ne znači da treba zanemariti uticaj značajnih drugih u konstruisanju pojma o sebi i formiranju identiteta, koji nadalje utiče na samopoštovanje. S druge strane, u istraživanju Harter (1999) naglašava se značaj podrške vršnjaka i roditelja u previđanju opšteg samopoštovanja u svakom od tri perioda adolescencije: ranom, srednjem i kasnom. Podrška roditelja, kvalitet porodičnih odnosa, interesovanje za probleme, kao i usmeravanje adolescenata ka pozitivnom samovrednovanju, može voditi ka formiranju viših statusa identiteta i višem nivou samopoštovanja (Harter, 1999, 2008).

Tokom perioda rane adolescencije intervencije koje su usmerene ka promenama u predstavama o tome kako ih vršnjaci vide mogu uticati na viši nivo samopoštovanja. Biti član socijalne grupe podrazumeva i prihvatanje grupnih normi koje mogu da utiču na izbor i posvećenost određenim vrednostima i ciljevima. Drugim rečima, socijalne grupe utiču na njihove članove u smeru odabira vrednosti i karakteristika koje bi bile (ne)značajne. Podrška i usmeravanje od strane roditelja prilikom prelaska osobe u adolescentsko doba može uticati na odabir vršnjačke grupe, kao i na to od kolika je važnost odnosa sa vršnjacima (Damon & Hart, 1988). Ojačavanje pozitivne slike o samome sebi i prihvatanje sebe, kao i uloga i vrednosti koji adolescenti biraju u procesu formiranja identiteta, može dovesti do viših nivoa samopoštovanja (Harter, 2008). Tokom adolescencije, različiti koncepti o sebi mogu biti diferencijalni u zavisnosti od socijalnog konteksta. Rozenberg (1986) naglašava različite uticaje socijalnog okruženja, posebno vršnjaka. Zavisnost od percepcije i mišljenja drugih dovodi do nestalnosti u proceni samog sebe. S obzirom na to da nije moguće znati šta drugi misle i da može postojati dvosmislenost u percepciji drugih, karakteristike koncepta o sebi se mogu menjati tokom vremena. Ukoliko značajni drugi pruže podršku mladim adolescentima kao osobi, za one karakteristike koje adolescenti veruje da ih zaista reprezentuju, individua će postići realni pojam o sebi. Nasuprot tome, konstrukcija koncepta o sebi koja previše zavisi od internalizacije mišljenja drugih, može dovesti do lažnog pojma o sebi, zasnovanog na pogrešnim iskustvima. Stoga, podrška od strane roditelja ne bi trebalo da se zasniva na nedostiznim ciljevima i ponašanjima.

Roditelji, u periodu kada kod adolescenata postoji potreba za koherentnošću, harmonijom različitih karakteristika, odnosno tokom perioda srednje adolescencije, potrebno je da ih usmere, kako bi dostigli uspešnu adaptaciju u narednom periodu. Kontradiktorne informacije od značajnih drugih može dovesti do konfuzije o tome: koje karakteristike treba usvojiti. Različite potvrde ili validacije, kontradiktorni feedback koji adolescent dobija od različitih izvora, može da dovede do nestabilnog samopoštovanja u različitim interpersonalnim kontekstima. Biti odbijen od strane vršnjaka, u vreme kada samosvest traga za prihvatanjem, dovodi do besa i agresivnog ponašanja. Nestabilne strukture o samome sebi u periodu adolescencije mogu dovesti do nedostatka kontrole u okviru kognicije o samome sebe i ponašanja do kojeg ta saznanja mogu dovesti (Harter, 1999, 2008).

U periodu kasne adolescencije, značajno je roditeljsko ohrabrenje i realna očekivanja u potrazi za karijerom. Nadalje, kako bi se postigao realni pojam o sebi i konačni identitet, izbor karijere adolescenta ne mora nužno da bude ono što su roditelji zamislili ili šta oni žele da mladi odrasli postanu (Harter, 2008). U našem istraživanju osobe sa preuzetim identitetom, odnosno adolescenti posvećeni ciljevima i vrednostima koje su roditelji odredili vodi do nižeg samopoštovanja. Nepriznavanje uticaja socijalizacije, koje su možda dovele do posvećenosti određenim ciljevima, ne znači da uticaj drugih poput vršnjaka i roditelja nije imalo nikakav uticaj. Nalazi istraživanja ukazuju na to da stavovi adolescenata i roditelja su prilično kongruentna kada je reč o profesiji, političkim i religioznim uverenjima ili odlukama (Steinberg, 1990). Fišer (Fisher, 1980) naglašava da razvojne karakteristike na višim nivoima zahtevaju određeni balans i ravnotežu, koja se može održati uz podršku, pomoć, iskustvo i instrukcije od strane socijalnog okruženja kako bi individua funkcionisala na optimalnom nivou. Ukoliko se neguju ove sposobnosti, adolescent će sa lakoćom integrisati suprotstavljene karakteristike na način koji ne dovodi do konflikta ili distresa. Stoga, ulaganje vremena i energije da se pomogne adolescentima da shvate da je normalno da postoje naizgled različite karakteristike može olakšati suočavanje sa konfliktima. Nadalje, saveti i pomoć adolescentima da konstruišu više nivoe različitih karakteristika (na primer: fleksibilan, adaptivan, nekonzistentan) može umanjiti distress koji je bio istaknut tokom perioda srednje adolescencije.

Ipak, konflikt između karakteristika koje se odnose na određene uloge nisu u potpunosti razrešene u ovom periodu (Harter, 2008). Konflikti mogu da se jave ukoliko nove kognitivne sposobnosti, koje omogućavaju integraciju kontradikcija, nisu ojačane od strane socijalnog okruženja. Redukcija u diskrepanci između idealnog i realnog koncepta o sebi, između težnji šta bi drugi želeli da adolescenti postanu nasuprot stvarnog uspeha i čime oni lično teže, podrška u izboru ličnih vrednosti i ciljeva adolescenata od strane značajnih drugih može da dovede do lične autonomije i slobode izbora, koji igra-

ju značajnu ulogu u tome da stariji adolescenti imaju mogućnost da donesu odluku o posvećenosti u određenim oblastima, koje su u skladu sa njihovim vrednostima, karakteristikama, sposobnostima i u kojima mogu da postignu uspeh.

Značajno je pomenuti nekoliko ograničenja u našem istraživanju. Koncept o sebi je veoma kompleksan konstrukt da bi mogao biti objašnjen samo putem statusa identiteta i samopoštovanja. Prvo, statusi identiteta nisu često istraživani koncept, te ograničenje ovog istraživanja može biti u samoj operacionalizaciji, odnosno da je slaba ili bi trebalo koristiti druge instrumente za procenu identiteta i koncepta o sebi. Problem Upitnika za procenu statusa Ja-identiteta može biti usklađivanje stavki sa kulturnim razlikama s obzirom na to da se neke stavke odnose na politiku i religiju, a koje možda nisu u skladu sa vrednosnim karakteristikama adolescenata u Srbiji. Upitnik EOMEIS-2 ima nisku pouzdanost skala, posebno Difuzije identiteta, što može činiti rezultate nepouzdanim. Stoga, u budućim istraživanjima bi trebalo ispitati faktorsku strukturu i metrijske karakteristike instrumenta za procenu statusa identiteta i samopoštovanja.

U daljim studijama poželjno je istraživati druge koncepte o sebi, kao i povezanosti sa karakteristikama ličnosti u cilju objašnjenja ponašanja individue i kompleksnih relacija raznih varijabli. Interesantno bi bilo ispitati povezanost identiteta i samopoštovanja sa drugim konstruktima poput: narcizma, samosvesti, koncepta o sebi (engl. *self-concept*), osobina ličnosti i slično..

Takođe, moguće je još detaljnije ispitati koncept samopoštovanja. Istraživači naglašavaju značaj specifičnih oblasti samovrednovanja, kao što su akademsko i socijalno samopoštovanje (Coopersmith, 1967; Harter, 1998). Različiti aspekti samopoštovanja mogu imati distinktivne relacije sa identitetom. Na primer akademsko samopoštovanje može biti povezano sa Ostvarenim identitetom. Buduće studije i odgovori na postavljena pitanja mogu pružiti značajne teorijske, empirijske i praktične implikacije o ponašanju i ličnosti individue, koje nije moguće razumeti i objasniti bez istraživanja kompleksnih relacija samopoštovanja, samovrednovanja i samopimanja, odnosno raznih koncepta o sebi.

Literatura

- Arens, A. K., & Hasselhorn, M. (2013). Age and gender differences in the relation between self-concept facets and self-esteem. *The Journal of Early Adolescence*, 34(6), 760–791. <https://doi.org/10.1177/0272431613503216>
- Baumeister, R. F. (1993). *Self-esteem: The puzzle of low self-regard*. New York: Plenum.
- Baumeister, R. F. (1998). The self. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (4th ed., Vol. 1, pp. 680–740). New York: McGraw-Hill.

- Bennion, L. D., & Adams, G. R. (1986). A revision of the extended version of the objective measure of ego identity status: An identity instrument for use with late adolescents. *Journal of adolescent research, 1*, 183–197. <https://doi.org/10.1177/074355488612005>
- Blasi, A., & Glodis, K. (1995). The development of identity: A critical analysis from the perspective of the self as subject. *Developmental Review, 15*, 404–433. <https://doi.org/10.1006/drev.1995.1017>
- Bleiberg, E. (1984). Narcissistic disorders in children. *Bulletin of the Menninger Clinic, 48*, 501–517.
- Broughton, J. (1978). The development of the concepts of self, mind, reality, and knowledge. In W. Damon (Ed.), *Social cognition* (pp. 75–100). San Francisco: Jossey-Bass.
- Brown, J. D., & Marshall, M. A. (2006). The three faces of self-esteem. In M. H. Kernis (Ed.), *Self-esteem: Issues and answers* (pp. 4–9). New York: Psychology Press.
- Coopersmith, S. (1967). *The antecedents of self-esteem*. New York: W. H. Freeman & Company.
- Côté, J. E., & Levine, C. (1988). A critical examination of the ego identity status paradigm. *Developmental Review, 8*, 147–184. [https://doi.org/10.1016/0273-2297\(88\)90002-0](https://doi.org/10.1016/0273-2297(88)90002-0)
- Damon, W., & Hart, D. (1988). *Self-understanding in childhood and adolescence*. New York: Cambridge University Press.
- Erikson, E. H. (1956). The problem of ego identity. *Journal of the American Psychoanalytic Association, 4*(1), 56–121. <https://doi.org/10.1177/000306515600400104>
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: youth and crisis*. New York: Norton & Co.
- Fischer, K. W. (1980). A theory of cognitive development: The control and construction of hierarchies of skills. *Psychological Review, 87*, 477–531. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.87.6.477>
- Fischer, K. W., Hand, H. H., Watson, M. W., Van Parys, M., & Tucker, J. (1984). Putting the child into socialization: The development of social categories in preschool children. In L. Katz (Ed.), *Current topics in early childhood education* (Vol. 5, pp. 27–72). Norwood, New York: Ablex.
- Grotevant, H. D. (1986). Assessment of identity development: Current issues and future directions. *Journal of Adolescent Research, 1*, 175–182. <https://doi.org/10.1177/074355488612004>
- Harter, S. (1998). The development of self-representations. In W. Damon & N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of child psychology* (pp. 553–617). New York: Wiley.
- Harter, S. (1999). *The construction of the self*. New York: Guilford Press.
- Harter, S. (2006). The self. In W. Damon, R. M. Lerner, & N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (6th ed., pp. 505–570). New York: Wiley.
- Harter, S. (2008). The developing self. In W. Damon & R. M. Lerner (Eds.), *Child and Adolescent Development: An Advanced Course* (pp. 216–261). New York: Wiley.
- Kroger, J. (2003). Identity development during adolescence. In G. R. Adams & M. D. Berzonsky (Eds.), *Blackwell handbook of adolescence* (pp. 205–226). Malden, MA: Blackwell Publishing.

- Krstić, K. (2008). Povezanost pojma o sebi i predstave adolescenata kako ih vide "značajni drugi". *Psihologija*, 41(4), 539–553. DOI: 10.2298/PSI0804539K
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551–558. <https://doi.org/10.1037/h0023281>
- Marcia, J. E. (1967). Ego identity status: Relationship to change in self-esteem, "general maladjustment," and authoritarianism. *Journal of Personality*, 35, 118–133. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1967.tb01419.x>
- Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–187). New York: Wiley.
- Marcia, J. E. (1993). The ego identity status approach to ego identity. In J. E. Marcia, A. S. Waterman, D. R. Matteson, S. L. Archer, & J. L. Orlofsky (Eds.), *Ego identity: A handbook for psychosocial research* (pp. 1–21). New York: Springer-Verlag.
- Meeus, W., Iedema, J., Helsen, M., & Vollebergh, W. (1999). Patterns of adolescent identity development: Review of literature and longitudinal analysis. *Developmental Review*, 19, 419–461. <https://doi.org/10.1006/drev.1999.0483>
- Mirić, J. (2001). O pojmu identiteta u psihologiji. *Psihologija*, 34(1–2), 49–60. Preuzeto sa <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0048-5705/2001/0048-57050101049M.pdf>
- Orlofsky, J. L. (1978). Identity formation, achievement, and fear of success in college men and women. *Journal of Youth and Adolescence*, 7, 49–62. <https://doi.org/10.1007/BF01538686>
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rosenberg, M. (1979). *Conceiving the self*. New York: Basic Books.
- Rosenberg, M. (1986). Self-concept from middle childhood through adolescence. In J. Suls & A. G. Greenwald (Eds.), *Psychological perspective on the self* (Vol. 3, pp. 107–135). Hillsdale, New York: Erlbaum.
- Rosenberg, M., Schooler, C., Schoenbach, C., & Rosenberg, F. (1995). Global self-esteem and specific self-esteem: Different concepts, different outcomes. *American Sociological Review*, 60 (1), 141–156. <https://doi.org/10.2307/2096350>
- Rotheram-Borus, M. (1989). Ethnic differences in adolescents identity status and associated behavior problems. *Journal of Adolescence*, 12, 361–374. [https://doi.org/10.1016/0140-1971\(89\)90060-2](https://doi.org/10.1016/0140-1971(89)90060-2)
- Ryeng, M. S., Kroger, J., & Martinussen, M. (2013). Identity status and self-esteem: A meta-analysis. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 13(3), 201–213. <https://doi.org/10.1080/15283488.2013.799431>
- Sarbin, T. R. (1997). The poetics of identity. *Theory & Psychology*, 7(1), 67–82. <https://doi.org/10.1177/0959354397071006>
- Shrauger, J. S., & Schoeneman, T. J. (1979). Symbolic interactionist view of self-concept: Through the looking glass darkly. *Psychological Bulletin*, 86, 549–573. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.86.3.549>
- Steinberg, L. (1990). Interdependency in the family: Autonomy, conflict, autonomy in the parent-adolescent relationship. In S. Feldman & G. Elliot (Eds.), *At the threshold: The developing adolescent* (pp. 255–276). Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Tafarodi, R. W., & Swann Jr, W. B. (1995). Self-liking and self-competence as dimensions of global self-esteem: initial validation of a measure. *Journal of personality assessment*, 65(2), 322–342. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa6502_8
- Tafarodi, R. W., & Swann, W. B. (2001). Two-dimensional self-esteem: Theory and measurement. *Personality and Individual Differences*, 31(5), 653–673. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00169-0](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00169-0)
- van Hoof, A. (1999). The identity status field re-reviewed: An update of unresolved and neglected issues with a view on some alternative approaches. *Developmental Review*, 19, 497–556. <https://doi.org/10.1006/drev.1999.0484>

DATUM PRIJEMA RADA: 26.11.2020.

DATUM PRIHVATANJA RADA: 30.05.2021.

The relationships between self-esteem and ego-identity development

Jelena Tovarović

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Identity and self-esteem are important concepts in the development and understanding of individual's self-perception. Perceptions and opinions of significant others influence the construction of adolescents' representations of self and the formation of identity, which, in turn, can be a strong predictor of self-esteem. The significance of our research is reflected in the examination of subjective choices and commitment to roles, values and goals in the domains of religion, occupation, politics and relationships, which can all affect self-esteem. Hence, this paper aims to examine the relationship between identity and self-esteem, more precisely, the impact of identity on self-esteem. The study involved 487 adolescents who completed two questionnaires: the Extended Objective Measure of Ego Identity Status (EOMEIS-2), which contains four statuses: Achievement, Foreclosure, Diffusion identity and Moratorium, and the Self-Liking Self-Competence Scale (SLSC) used for the assessment of self-esteem, consisting of two dimensions: Self-liking and Self-competence. Correlation analysis of four identity statuses and two dimensions of self-esteem showed a positive correlation of Self-competence and Self-liking with Achievement identity, and a negative correlation of the two dimensions of self-esteem with the Foreclosure, Diffusion identity and Moratorium. In order to analyze the influence of identity on self-esteem in more detail, a regression analysis was performed. When it comes to the dimensions of Self-competence and Self-liking, the most significant predictor is Achievement identity, while Moratorium and Foreclosure identity are less impactful predictors, with a negative sign. The results are interpreted in terms of the influence of identity on the level of self-esteem, as well as the importance of support from others, such as parents and peers. Finally, we provide guidelines for further research of the connection between identity, self-esteem and other concepts which play a significant role in the process of developing the concept of self.

Key words: Identity, Status, Self-esteem, Self-liking, Self-competence.

Procena interpersonalne anksioznosti kod osoba koje mucaju

Ivana Ilić-Savić*, Mirjana Petrović-Lazić

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Mucanje se definiše kao govorni poremećaj koga karakterišu nehotična ponavljanja i produžavanja govornih elemenata tj. glasova, slogova ili reči. Evaluacija interpersonalne anksioznosti u patologiji mucanja treba da ukaže i podstakne novu perspektivu, da pruži konceptualni pristup koji ima potencijal za bolje razumevanje afektivnog polja osobe koja muca upotpunjujući vodič za rehabilitaciju mucanja. Cilj ovog istraživanja je da se uporedi stepen interpersonalne anksioznosti ispitanika koji mucaju i tipične populacije i potencijalni efekat starosnih razlika i različitih formi mucanja na stepen interpersonalne anksioznosti. Uzorkom je obuhvaćeno 48 ispitanika, 24 ispitanika koji mucaju i 24 ispitanika koji ne mucaju. Procena interpersonalne anksioznosti izvršena je uz pomoć WILLOUGHBY upitnika za procenu stepena interpersonalne anksioznosti. Dobijeni rezultati pokazuju da su ispitanici koji mucaju anksiozniji od ispitanika tipične populacije [$F(1, 44) = 13.66, p < .01$]. Ispitanici koji mucaju, starije starosne grupe pokazali su viši stepen interpersonalne anksioznosti u poređenju sa mladim ispitanicima [$F(1, 22) = 8.544, p < .01$]. Postoje razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti kod osoba koje mucaju u odnosu na formu mucanja [$F(2, 21) = 80.83, p < .01$], osobe koje imaju tešku formu mucanja anksioznije su od osoba koje imaju laku i umerenu formu mucanja. Istraživanje odnosa ovih poremećaja je od suštinskog značaja za osnaživanje i dopunjavanje postojećih mera prevencije, ali i podsticanje razvoja novih programa prevencije kako bi se pojava anksioznosti predupredila sticanjem sposobnosti za uspešno prevazilaženje emocionalnih nelagoda povezanih sa govorom. Ova otkrića podvlače važnost procene i terapije mucanja kod odraslih osoba i sugerišu da bi integracija intervencija logopeda i kliničkih psihologa mogla biti korisna za ovu populaciju.

Ključne reči: interpersonalna anksioznost, mucanje, rehabilitacija

---

* E-mail: ivana.ilic558@gmail.com

Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru projekta „Evaluacija tretmana stečenih poremećaja govora i jezika” (ON 179068) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Mucanje se definiše kao govorni poremećaj koji utiče i remeti tečnost govora. Karakterišu ga nehotična ponavljanja i produžavanja govornih elemenata tj. glasova, slogova ili reči (Manning & DiLollo, 2017). Uticaj mucanja daleko premašuje njegove efekte na samu proizvodnju govora (Freud, Levy-Kardash, Glick, & Ezrati-Vinacour, 2020). Novije studije definišu mucanje kao neurorazvojni poremećaj koji obuhvata motoričko planiranje i proizvodnju odražavajući se na jezičke i emocionalne aspekte (Walsh, Usler, Bostian, Mohan, Gerwin, Brown et al., 2018).

Dijagnoza komunikativnog poremećaja podrazumeva terapiju ne samo primarne invalidnosti već i psihološkog stanja koji se odražava na kvalitet života osobe (Coalson, Byrd, & Rives, 2016). Kao rezultat toga kliničari koriste širok spektar znanja za poboljšanje životnog sandarda i blagostanja afektivnog polja osobe koja muca (Yaruss, Coleman, & Quesal, 2012).

Negativne misli i reakcije na mucanje pojavljuju se u detinjstva kada dete počinje da primećuje svoje govorne razlike i nastavljaju se tokom celog života (Bricker-Katz, Lincoln, & McCabe, 2009; O'Brian, Jones, Packman, Menzies, & Onslow, 2011). Negativni stavovi prema komunikaciji, pa čak i prema sebi razvijaju se kada osoba doživi stigmatizaciju u društvu. U tom period mucanje je praćeno razornim osećanjima frustracije, besa, krivice i poniženja (Bloodstein & Ratner, 2008).

Iverach i O'Brian (2014) su analizirali nekoliko studija kako bi utvrdili vreme nastanka anksioznosti u mucanju. Istraživači sugerišu da se anksioznost kod osoba koje mucaju vremenom povećava dok ne pređe normalne granice kod adolescenata i odraslih. Visok nivo anksioznosti u odrasлом dobu ukazuje na to da dijagnoza i lečenje takvih poremećaja u detinjstvu i adolescenciji nije u potpunosti naglašena, što dovodi do toga da ovaj poremećaj postaje sve izraženiji sa starenjem (Iverach & Rapee, 2014). Istraživanja pokazuju da mlađe osobe imaju tendenciju da sakriju zabrinutost zbog mucanja (Messenger, Packman, Onslow, Menzies, & O'Brian, 2015).

Istraživanja koja su za procenu anksioznosti koristila instrument samoprocene, potvrđuju viši nivo anksioznosti kod adolescenata koji mucaju u odnosu na kontrolnu grupu (Blood & Blood, 2007; Garcia-Pastor & Miller, 2019; Iverach et al., 2018). Ranije studije u kojima je korišćen upitnik za procenu interpersonalne anksioznosti (Kraaimaat, Vanryckeghem, & Van Dam-Baggen, 2002) pokazuju da su nesigurnost, nedostatak samopouzdanja i uznemirenost u govornim situacijama značajno viši kod osoba koje mucaju u poređenju sa osobama koje ne mucaju. Tokom produkcije stranih jezika tekođe je potvrđena veća učestalost anksioznosti kod osoba koje mucaju pri čemu je čitanje naglas bilo izuzetno problematično za ispitanike (Garcia-Pastor & Miller, 2019). Analiza ponašanja osoba koje mucaju ističe društvenu

zabrinutost i negativni uticaj mucanja koji se ogleda u izbegavanju govornih situacija usled nezadovoljstva govorom kao dominantni oblik ponašanja (Iverach et al., 2018).

Dosadašnje studije koje su istraživale vezu između anksioznosti i mucanja dale su mešovite rezultate, ali još uvek nije ispitano da li anksioznost utiče na aktivnost mozga u osnovi mucanja (Yang, Jia, Siok, & Tan, 2017). Koristeći funkcionalnu magnetnu rezonancu (fMRI), Yang i saradnici (2017) ispitali su funkcionalnu povezanost anksioznosti i govora u zadacima ponavljanja slogova kod odraslih koji mucaju (N = 19) i koji tečno govore (N = 19). Tokom govornog zadatka, osobe koje mucaju pokazale su povećanu funkcionalnu povezanost moždanih oblasti za obradu emocija (desne amigdale sa prefrontalnom girusom) u poređenju sa osobama koje ne mucaju (Yang et al., 2017).

Analizirajući ulogu govora u akademskim postignućima i uspehu u poslu, anksioznost je stanje koje se često javlja kod osoba koje mucaju (Rocha, Yarruss, & Rato, 2019). Kvalitativni podaci identifikovali su četiri glavne oblasti koje su osobe koje mucaju želele da poboljšaju: fluentnost govora, emocionalno funkcionisanje i suočavanje sa situacijama koje inače izbegavaju i razumevanje prirode njihovog mucanja (Sonsterud, Feragen, Kirmess, Halvorsen, & Ward, 2020). Samoprocenjene poteškoće u poslu u pozitivnoj su korelaciji sa rezultatima skrininga interpersonalne anksioznosti i različitih formi mucanja. Skrining interpersonalne anksioznosti pokazao je razliku između poređenih grupa, pri čemu je grupa koja je imala laku formu mucanja imala niži stepen anksioznosti što se pozitivno odrazilo na poslovni uspeh. Rezultati ove studije ističu važnost intervencija usmerenih na sprečavanje ili ublažavanje anksioznosti i drugih poremećaja koji se istovremeno javljaju i narušavaju socijalno funkcionisanje osobe koja muca (Iimura & Miyamoto, 2020).

Anksioznost se u novije vreme smatra posledicom mucanja, iako neki autori smatraju kako uzočno-posledična veza mucanja i anksioznosti nije dovoljno istražena (Scheurich, Beidel, & Vanryckeghem, 2019), dok neka istraživanja ističu da se radi o situacionoj anksioznosti koja se javlja usled nagomilavanja neprijatnih iskustava koje osoba doživljava od detinjstva (Messenger et al., 2015; Manning & DiLollo, 2017; Rocha et al., 2019).

Na održavanje anksioznosti može uticati mnoštvo međusobno povezanih faktora uključujući strah od negativne socijalno-evaluativne kognicije, pristrasnost u pažnji, izbegavajuće ponašanje i anticipativna obrada informacija. Informisanje o faktorima koji utiču na pojavu straha i anksioznosti kod osoba koje mucaju ima potencijal da informiše i podstakne razvoj kliničke prakse logopeda i psihologa za tretiranje govornih i psiholoških potreba osobe koja muca (Iverach, Rapee, Wong, & Lowe, 2017). Ova otkrića podvlače važnost procene i terapije mucanja kod odraslih osoba i sugerišu da bi integracija intervencija logopeda i kliničkih psihologa mogla biti korisna za ovu populaciju (Scheurich et al., 2019).

Mucanje je govorni poremećaj koji je često praćen anksioznošću u socijalno-evaluativnim situacijama. Sve veći broj istraživanja potvrđuje značajan stepen interpersonalne anksioznosti među odraslima koji mučaju (Blood & Blood, 2007; Freud et al., 2020; Garcia-Pastor & Miller, 2019; Iverach & Rapee, 2014; Iverach et al., 2017; Iimura & Miyamoto, 2020; Messenger et al., 2015; Rocha et al., 2019; Scheurich et al., 2019; Yang et al., 2017). Zbog dokazanog uticaja mucanja na kvalitet života i psihosocijalno blagostanje, proučavanje mentalnih poremećaja kod osoba koje mučaju je od velike važnosti u terapiji mucanja (Rezaeian, Akbari, Shirpoor, Moghadasi, Zadeh et al., 2020). S obzirom na značajnost odnosa mucanja i anksioznosti, na šta su ukazali mnogi autori iz ove oblasti, ovaj rad ima za cilj da uporedi stepen interpersonalne anksioznosti kod odraslih koji mučaju i opšte populacije i istraži potencijalne efekte starosnih karakteristika i različitih formi mucanja (laka, umerena i teška forma mucanja) na stepen interpersonalne anksioznosti.

Hipoteze istraživanja

U ovom istraživanju smo formulisali i ispitali tri hipoteze:

H1-Postoji razlika u stepenu interpersonalne anksioznosti između ispitanika koji mučaju i ispitanika koji ne mučaju.

H2-Postoji razlika u stepenu interpersonalne anksioznosti kod ispitanika koji mučaju u odnosu na starost.

H3-Postoji razlika u stepenu interpersonalne anksioznosti kod ispitanika koji mučaju u odnosu na formu mucanja.

Metod

Uzorak istraživanja

Uzorak je činilo ukupno 48 ispitanika, oba pola, mlađe starosne grupe od 15 do 25 godina (n=24, 3 ispitanika imaju laku formu mucanja, 5 ispitanika umerenu, a 5 ispitanika tešku formu mucanja) i starije starosne grupe 25 i više (n=24, 3 ispitanika imaju laku formu mucanja, 5 ispitanika umerenu, a 3 ispitanika tešku formu mucanja). Uzorak smo podelili u dve grupe: 24 ispitanika koji mučaju i 24 ispitanika koji ne mučaju. U odnosu na formu mucanja ispitanike koji mučaju podelili smo u tri grupe: laka forma mucanja (n=6), umerena forma mucanja (n=10) i teška forma mucanja (n=8). Ispitanici koji mučaju uključeni su u tretman metodom „Svesna sinteza razvoja”. Uzorak ispitanika koji ne mučaju sačinjavaju zaposleni i učenici srednjih škola. Uzorak u istraživanju je prigodan.

Procedura istraživanja

Istraživanje je obavljeno u Beogradu, u Zavodu za psihofiziološke poremećaje i govornu patologiju „Prof. dr Cvetko Brajović” na Odeljenju za poremećaje fluentnosti tokom januara 2020. godine. Ispitanici su potpisali informisanu saglasnost za istraživanje. Ispitanicima je objašnjeno da mogu da odustanu od istraživanja u bilo kom trenutku njegovog sprovođenja.

Ispitivanje je obavljeno individualno, u adekvatnim uslovima, pri čemu su udobnost i privatnost ispitanika bili obezbeđeni.

Instrument istraživanja

Dijagnoza mucanja postavljena je na osnovu kvalitativne analize odgovora na testu Minhenske skale (Brajović, & Brajović, 1981), anamnestičkih podataka i dopunskih ispitivanja. Na osnovu analize anamnestičkih podataka, medicinske i psihološke dokumentacije, nijedan od ispitanika uključenih u uzorak nije imao neurološke poremećaje kao mogući uzrok pojave mucanja.

Procena interpersonalne anksioznosti izvršena je uz pomoć WILLOUGHBY upitnika (Brajović, & Brajović, 1981) za procenu stepena interpersonalne anksioznosti. WILLOUGHBY upitnik za procenu stepena interpersonalne anksioznosti popunjavali su svi ispitanici. Popunjavanje upitnika trajalo je do 10 minuta. Ispitanicima je objašnjeno da daju ocenu od 0 do 4 na svako pitanje u skladu sa svojim osećanjima i verovanjima. Upitnik se sastoji od 25 pitanja na koje je ispitanik dužan da odgovori na osnovu ocena sa skale od 0–4 (0- „ne”, „nikad”, „nimalo”, 1- „pomalo”, „ponekad”, 2- „da i ne podjednako”, 3- „obično”, „uglavnom”, „prilično često”, 4- „praktično uvek”, „potpuno”). Sakupljanjem ocena (sumarnim skorom inferencijalne statistike) za svako pitanje u upitniku dobijaju se pet kategorija stepena interpersonalne anksioznosti: 1- normalan nivo (0–19), 2- blag nivo (20–39), 3- umeren nivo (40–59), umereno ekstreman nivo (60–79), 5- ekstreman nivo (80–100).

Statistička obrada podataka

U cilju obrade podataka koristili smo deskriptivnu i inferencijalnu statističku analizu. Obrada podataka izvršena je pomoću paketa za statističku obradu podataka u društvenim naukama SPSS (SPSS, version 21.0).

Rezultati su prikazani tabelarno.

Rezultati istraživanja

Razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti između ispitanika koji mucaju i ispitanika koji ne mucaju

U Tabeli 1 prikazane su deskriptivne karakteristike stepena interpersonalne anksioznosti ispitanika koji mucaju i ispitanika koji ne mucaju. Razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti između ispitanika koji mucaju i ispitanika koji ne mucaju prikazane su u Tabeli 2.

Tabela 1

Deskriptivne mere ispitanika koji mucaju i ispitanika koji ne mucaju

grupe ispitanika	N	M	SD	SE _M
ispitanici koji mucaju	24	2.13	1.05	0.21
ispitanici koji ne mucaju	24	1.12	0.80	0.17
Total	48	1.62	1.07	0.15

Tabela 2

Razlika u stepenu interpersonalne anksioznosti u odnosu grupu ispitanika

Relacija	r_{χ^2}	df	M	F	p
sum skor x grupa	12.20	1	12.20	13.66	.001

r_{χ^2} – vrednost datog statistika, **df**– broj stepeni slobode, **M**– prosek, **F**– statistic, **p**– nivo značajnosti

Primenom jednofaktorske multivarijantne ANOVE dobijene su statistički značajne razlike u interpersonalnoj anksioznosti ispitanika koji mucaju i ispitanika koji ne mucaju [$F(1, 44) = 13.66, p < .01$]. Analizirajući prosek aritmetičke sredine ove dve grupe ispitanika iz Tabele 1. dolazimo do zaključka da ispitanici koji mucaju ($M = 2.12, SD = 1.04$) imaju viši stepen interpersonalne anksioznosti u odnosu na ispitanike koji ne mucaju ($M = 1.11, SD = 0.80$). Iz toga zaključujemo da postoje razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti između ove dve grupe ispitanika, odnosno da su ispitanici koji mucaju anksiozniji od ispitanika tipične populacije. Prva hipoteza je prihvaćena.

Razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti kod ispitanika koji mucaju u odnosu na starost

U Tabeli 3 prikazane su deskriptivne karakteristike stepena interpersonalne anksioznosti u odnosu na starost kod ispitanika koji mucaju. Distribucija ispitanika ($N=24$) po stepenu interpersonalne anksioznosti u odnosu na starost nalazi se u Tabeli 4.

Tabela 3

Deskriptivne mere u odnosu na starost ispitanika koji mucaju

Starost ispitanika	N	M	SD	SE _M
mladi (15 – 25 godina)	13	1.53	0.77	0.22
stariji (25 i više godina)	11	2.72	0.96	0.28
Total	24	2.13	1.05	0.21

Tabela 4

Razlika u stepenu interpersonalne anksioznosti ispitanika koji mucaju u odnosu na starost

Relacija	r, χ^2	df	M	F	p
sum skor x starost	8.54	1	8.54	11.284	.003

r, χ^2 – vrednost datog statistika, *df*– broj stepeni slobode, *M*– prosek, *F*– statistic *p*– nivo značajnosti

Primenom jednofaktorske multivarijantne ANOVE dobili smo statistički značajne razlike u interpersonalnoj anksioznosti kod ispitanika koji mucaju u odnosu starost [$F(1, 22) = 8.544, p < .01$]. Analizirajući aritmetičku sredinu došli smo do zaključka da su stariji ispitanici ($M = 2.72, SD = 0.96$) koji mucaju anksiozniji od mlađih ispitanika ($M = 1.53, SD = 0.77$). Iz toga zaključujemo da postoje razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti kod osoba koje mucaju u odnosu na starost, odnosno da starost ispitanika ima efekta odnosno uticaja na stepen interpersonalne anksioznosti. Druga hipoteza je prihvaćena.

Razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti kod osoba koje mucaju u odnosu na formu mucanja

U Tabeli 5 prikazane su deskriptivne karakteristike različitih formi mucanja ispitanika koji mucaju. Distribucija ispitanika ($N=24$) po stepenu interpersonalne anksioznosti u odnosu na formu mucanja nalazi se u Tabeli 6.

Tabela 5

Deskriptivne mere različitih formi mucanja

Forma mucanja	M	N	SD	SE _M
laka	1.45	6	0.52	0.21
umerena	1.44	10	0.40	0.13
teška	3.49	8	0.13	0.05
Total	2.13	24	1.05	0.21

Tabela 6

Razlika u stepenu interpersonalne anksioznosti u odnosu na različite forme mucanja

Relacija	r, χ^2	df	M	F	p
sum skor x step.tež.mu	22.305	2	11.15	80.833	.000

r, χ^2 – vrednost datog statistika, *df*– broj stepeni slobode, *M*– prosek, *F*– statistic, *p*– nivo značajnosti

Primenom jednofaktorske multivarijantne ANOVE dobili smo statistički značajne razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti kod osoba koje mucaju u odnosu na formu mucanja [F(2, 21) = 80.83, p <.01]. Analizirajući aritmetičku sredinu i rezultate Scheffe post-hoc testa došli smo do zaključka da su osobe koje imaju tešku formu mucanja (M = 3.49, SD = 0.13) anksioznije od osoba koje imaju laku (M = 1.45, SD = 0.52) i umerenu formu mucanja (M = 1.44, SD = 0.40). Iz toga zaključujemo da postoje razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti kod osoba koje mucaju u odnosu na formu mucanja, odnosno da forma mucanja ima efekta odnosno uticaja na stepen interpersonalne anksioznosti. Treća hipoteza je prihvaćena.

Diskusija

U radu je ispitivan stepen interpersonalne anksioznosti između ispitanika koji mucaju i tipične populacije i potencijalni efekat starosnih razlika i različitih formi mucanja na stepen interpersonalne anksioznosti.

Poređenjem stepena interpersonalne anksioznosti ispitanika koji mucaju i ispitanika koji ne mucaju utvrđeno je da postoje razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti između ove dve grupe ispitanika, odnosno da su ispitanici koji mucaju anksiozniji od ispitanika tipične populacije. Dobijeni rezultati u skladu su sa rezultatima nekih autora (Blood & Blood, 2007; Garcia-Pastor & Miller, 2019; Iverach et al., 2018; Kraaimaat et al., 2002) koji ističu značajno viši stepen interpersonalne anksioznosti i emocionalne nelagode kod adolescentata koji mucaju u poređenju sa adolescentima koji ne mucaju. Ovo takođe potvrđuje konstataciju da uticaj mucanja daleko premašuje njegove efekte na samu proizvodnju govora (Freud et al., 2020).

Kada je u pitanju uticaj starosnih razlika na stepen interpersonalne anksioznosti kod ispitanika koji mucaju, rezultati pokazuju da su ispitanici starije starosne grupe anksiozniji u poređenju sa mlađim ispitanicima. Ovi nalazi u skladu su sa dosadašnjim istraživanjima (Iverach & Rapee, 2014; Messenger et al., 2015; Rezaeian et al., 2020) koja ističu da mlađe osobe imaju tendenciju da sakriju zabrinutost te da se anksioznost kod osoba koje mucaju vremenom povećava i postaje sve izraženija sa starenjem.

Poređenjem stepena interpersonalne anksioznosti i različitih formi mucanja utvrđeno je da različite forme mucanja imaju efekta odnosno uticaja na stepen interpersonalne anksioznosti. Analizirajući aritmetičku sredinu različitih formi mucanja (laka, umerena i teška) došli smo do zaključka da su ispitanici koji imaju tešku formu mucanja anksiozniji od ispitanika koji imaju laku i umerenu formu mucanja. Dobijeni rezultati potvrđuju rezultate nekih autora (Iimura & Miyamoto, 2020) koji povezuju ulogu govora sa akademskim i poslovnim uspehom, pri čemu ističu obrnutu korelaciju između stepena interpersonalne anksioznosti i uspeha, odnosno niži nivo anksioznosti i bolje poslovne rezultate kod ispitanika koji imaju laku formu mucanja.

Ograničenja

Problem u ovom istraživanju je mali, nereprezentativni uzorak, kao i mali broj ispitanika u pojedinačnim kategorijama starosne dobi i formi mucanja. Analizirajući patologiju mucanja suočavamo se i sa problemom nepostojanja većeg broja istraživanja koja se bave analizom odnosa demografskih karakteristika populacije koja muca i tipične populacije sa stepenom interpersonalne anksioznosti.

Implikacije i smernice za buduća istraživanja

Sagledavajući važnost ovog istraživanja za logopedsku praksu nameće se zadatak za buduća istraživanja da se veća pažnja posveti analizi mentalnih poremećaja kod osoba koje mucaju, jer različiti psihološki aspekti, posebno depresija, još uvek nisu u potpunosti proučavani u ovoj patologiji. Bilo bi interesantno i produktivno nastaviti dalje sa istraživanjem ove populacije uključujući i druge psihološke promene poput socijalne fobije kod osoba koje mucaju, proširavanjem uzorka populacije na uzorak dece, praveći na taj način paralelu između dece, adolescenata i starijih osoba. S obzirom da ranija istraživanja kod dece potvrđuju vezu između nižeg samopoštovanja i mucanja, veoma je važno preuzeti neophodne mere za procenu mentalnog zdravlja, sprečavanje psiholoških problema i pravovremeni tretman ove dece. Preporučuje se analiza mera rane intervencije koje bi bile usmerene na razvijanje veština potrebnih za suočavanje i uspešno preovladavanje emocionalnih problema. Zbog svoje specifičnosti patologija mucanja je nedovoljno istraživana, a upravo to nam treba dati nove ideje, zadatke i pitanja o sagledavanju patologije mucanja sa svih aspekata, koja bismo mogli odgonetnuti u narednim istraživanjima.

Zaključak

Istraživanje je sprovedeno s ciljem da utvrdi razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti kod ispitanika koji mucaju i tipične populacije i potencijalni efekat starosnih razlika i različitih formi mucanja na stepen interpersonalne anksioznosti.

Utvrđeno je da postoje razlike u stepenu interpersonalne anksioznosti između ispitanika koji mucaju i ispitanika koji ne mucaju, odnosno da su ispitanici koji mucaju anksiozniji od ispitanika tipične populacije. Ispitanici koji mucaju, starije starosne grupe pokazali su viši stepen interpersonalne anksioznosti u poređenju sa mlađim ispitanicima. Poređenjem stepena interpersonalne anksioznosti i različitih formi mucanja utvrđeno je da različite forme mucanja imaju efekta odnosno uticaja na stepen interpersonalne anksioznosti.

Iako se veliki broj istraživanja bavi odnosom mucanja i anksioznosti neki autori smatraju kako uzočno-posledična veza mucanja i anksioznosti nije dovoljno istražena. Potrebno je sprovesti daljnja istraživanja na ovu temu jer bolje razumevanje odnosa ova dva poremećaja upotpunjuje vodič za rehabilitaciju mucanja, s obzirom da je za očekivati da povlačenje interpersonalne anksioznosti utiče pozitivno na uspešnost tretmana mucanja.

Zahvalnica

Rad je rezultat istraživanja projekta „Evaluacija tretmana stečenih poremećaja govora i jezika” (NO 179068) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Reference

- Blood, G. W., & Blood, I. M. (2007). Preliminary study of self-reported experience of physical aggression and bullying of boys who stutter: Relation to increased anxiety. *Perceptual and Motor Skills*, 104(3c), 1060–1066. doi: 10.2466/pms.104.4.1060–1066
- Bloodstein, O., & Ratne, N.B. (2008). *A Handbook on Stuttering*. Thomson Delmar Learning, New York.
- Brajović, C., & Brajović, Lj. (1981). *Metoda svesne sinteze razvoja*. Beograd: Naučna knjiga.
- Bricker-Katz, G., Lincoln, M., & McCabe, P. (2009). A life-time of stuttering: how emotional reactions to stuttering impact activities and participation in older people. *Disability and Rehabilitation*, 31(21), 1742–52. doi:10.1080/09638280902738672
- Coalson, G. A., Byrd, C. T., & Rives, E. (2016). Academic, clinical, and educational experiences of self-identified fluency specialists. *Perspectives of the ASHA Special Interest Groups*, 1(4), 16–43. doi:10.1044/persp1.SIG4.16
- Freud, D., Levy-Kardash, O., Glick, I., & Ezrati-Vinacour, R. (2020). Program Combining Acceptance and Commitment Therapy with Stuttering Modification Therapy for Adults who Stutter: A Case Report. *International Assotiation of Logopedics and Phoniatics*, 72(4), 290–301. doi: 10.1159/000501078
- García-Pastor, M.D., & Miller, R. (2019). Unveiling the needs of students who stutter in the language skills – a study on anxiety and stuttering in EFL learning. *European Journal of Special Needs Education*, 34(2), 172–188. doi: 10.1080/08856257.2019.1581400
- Iimura, D., & Miyamoto, S. (2020). The influence of stuttering and co-occurring disorders on job difficulties among adults who stutter. *Speech, Language, and Hearing*, 23(4), 197–207. doi: 10.1080/2050571X.2020.1852494
- Iverach, L., & Rapee, R.M. (2014). Social anxiety disorder and stuttering: current status and future directions. *Journal od Fluency Disorders*, 40(4), 69–82. doi: 10.1016/j.jfludis.2013.08.003

- Iverach, L., & O'Brian, S. (2014). Anxiety of children and adolescents who stutter: A review. *Journal of Fluency Disorders*, 40, 22–34. doi: 10.1016/j.jfludis.2014.01.003
- Iverach, L., Rapee, M.R., Quincy, J., Wong, J., & Lowe, R. (2017). Maintenance of Social Anxiety in Stuttering: A Cognitive-Behavioral Model. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 26(2), 540–556. doi: 10.1044/2016_AJ-SLP-16-0033
- Iverach, L., Jones, M., Lowe, R., O'Brian, S., Menzies, G. R., Packman, A., & Onslow, M. (2018). Comparison of adults who stutter with and without social anxiety disorder. *Journal of Fluency Disorders*, 56, 55–68. doi: 10.1016/j.jfludis.2018.03.001
- Kraaimaat, F. W., Vanryckeghem, M., & Van Dam-Baggen, R. (2002). Stuttering and social anxiety. *Journal of Fluency Disorders*, 27(4), 319–331. doi: 10.1016/S0094-730X(02)00160-2
- Manning, W. H., & DiLollo, A. (2017). *Clinical decision making in fluency disorders*. Plural Publishing, San Diego.
- Messenger, M., Packman, A., Onslow, M., Menzies, R., & O'Brian, S. (2015). Children and adolescents who stutter: Further investigation of anxiety. *Journal of Fluency Disorders*, 46, 15–23. doi: 10.1016/j.jfludis.2015.07.006
- O'Brian, S., Jones, M., Packman, A., Menzies, R., & Onslow, M. (2011). Stuttering severity and educational attainment. *Journal Fluency Disorders*, 36(2), 86–92. doi: 10.1016/j.jfludis.2011.02.006
- Rezaeian, M., Akbari, M., Shirpoor, A.H., Moghadasi, Z., Zadeh, C.N., Nikdel, Z., & Hejri, M. (2020). Anxiety, Social Phobia, Depression, and Suicide among People Who Stutter. *Journal of Occupational Health and Epidemiology*, 9(2), 98–109. doi: 10.29252/johe.9.2.98
- Rocha, M.S., Yaruss, J.S., & Rato, J.R. (2019). Temperament, Executive Functioning and Anxiety in School-Age Children Who Stutter. *Frontiers in Psychology*, 10, 22–44. doi: 10.3389/fpsyg.2019.02244
- Scheurich, A. J., Beidel, D.C., & Vanryckeghem, M. (2019). Exposure therapy for social anxiety disorder in people who stutter: An exploratory multiple baseline design. *Journal of Fluency Disorders*, 59, 21–32 doi: 10.1016/j.jfludis.2018.12.001
- Sønsterud, H., Feragen, K. B., Kirmess, M., Halvorsen, M.S., & Ward, D. (2020). What do people search for in stuttering therapy: Personal goal-setting as a gold standard?. *Journal of Communication Disorders*, 85(3), 105944. doi:10.1016/j.jcomdis.2019.105944
- Walsh, B., Usler, E., Bostian, A., Mohan, R., Gerwin, K.L., Brown, B., Weber, C., & Smith, A. (2018). What are predictors of persistence in childhood stuttering?. *Seminars in Speech and Language*, 39(04), 299–312. doi: 10.1055/s-0038-1667159
- Yang, Y., Jia, F., Siok, W. T., & Tan, L.H. (2017). The role of anxiety in stuttering: Evidence from functional connectivity. *Neuroscience*, 346(27), 216–225. doi:10.1016/j.neuroscience.2016.11.033
- Yaruss, J. S., Coleman, C. E., & Quesal, R. W. (2012). Stuttering in school-age children: A comprehensive approach to treatment. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 43(4), 536–548. doi:10.1044/0161-1461(2012/11-0044)

Assessment of interpersonal anxiety in stutters

Ivana Ilić-Savić*, Mirjana Petrović-Lazić

University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation

Stuttering is defined as a speech disorder characterized by involuntary repetitions and prolongations of speech elements, i.e. voices, syllables or words. The evaluation of interpersonal anxiety in stuttering pathology should indicate and encourage a new perspective and provide a conceptual approach that has the potential to enable better understanding of the affective field of a stuttering person, thus completing a guide to stuttering rehabilitation. The aim of this study is to compare the degree of interpersonal anxiety of stuttering subjects and the typical population and the potential effect of age differences and different forms of stuttering on the degree of interpersonal anxiety. The sample included 48 subjects, 24 stuttering subjects and 24 non-stuttering subjects. Interpersonal anxiety was evaluated using the Willoughby questionnaire which assesses the degree of interpersonal anxiety. The obtained results show that the subjects who stutter are more anxious than the subjects of the typical population [$F(1, 44) = 13.66, p < .01$]. Stuttering subjects from the older age groups have exhibited a higher degree of interpersonal anxiety compared to younger subjects [$F(1, 22) = 8.544, p < .01$]. There are differences in the degree of interpersonal anxiety in people who stutter with respect to the form of stuttering [$F(2, 21) = 80.83, p < .01$] – the people who have a severe form of stuttering are more anxious than the people who have a mild and moderate form of stuttering. Studying of the relationships between these disorders is essential for strengthening and supplementing the existing prevention measures, but also for encouraging the development of new prevention programmes aimed at forestalling occurrence of anxiety by gaining the ability to successfully overcome emotional discomfort associated with speech. The obtained findings underscore the importance of stuttering assessment and therapy in adults and suggest that the integration of interventions by speech therapists and clinical psychologists could be beneficial for this population.

Key words: interpersonal anxiety, stuttering, rehabilitation

---

* email: ivana.ilic558@gmail.com

The paper is a result of research within the project „Evaluation of the treatment of acquired speech and language disorders” (ON 179068) funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

Položaj i potrebe transrodnih i rodno nebinarnih osoba u Srbiji

---

Jelena Vidić¹

*Geten, centar za prava LGBTIKA osoba i
Centar za shema terapiju Beograd*

Transrodne i rodno nebinarne osobe su jedna od najmarginalizovanih grupa u društvu izložena različitim oblicima nasilja i diskriminacije, kako na strukturnom, tako i na individualnom nivou. Naše istraživanje ima za cilj da omogući bolje razumevanje položaja i potreba transrodnih i rodno nebinarnih osoba u Srbiji. Pored sticanja uvida u sociodemografske karakteristike ove grupe, istražujemo iskustva nasilja i diskriminacije u javnom prostoru, tokom obrazovanja, zapošljavanja i na radu, teškoće u vezi sa pravim priznanjem roda, iskustva unutar sistema zdravstvene zaštite i potrebu za različitim oblicima podrške. Istraživanje je eksplorativno, a podaci su prikupljeni putem onlajn upitnika koji se sastoji iz pitanja zatvorenog i otvorenog tipa. Uzorak je prigodan, čini ga 71 ispitanik, a pored transrodnih muškaraca i žena zastupljene su i nebinarne osobe. Naši podaci potvrđuju da su transrodne osobe u Srbiji izložene nasilju i diskriminaciji u različitim životnim periodima i sferama života, da se ne osećaju bezbedno i da često kriju svoj rodni identitet. U oblasti medicinskog prilagođavanja pola ispitanici su podeljeni po pitanju zadovoljstva uslugama, a kao prioritete za unapređenje navode regulisanje problema nestašice hormona, edukaciju zdravstvenih radnika o radu s transrodnim osobama, individualizaciju tretmana i decentralizaciju usluga. Izražena je i potreba za psihološkom podrškom, što je poziv stručnjacima za mentalno zdravlje da bolje razumeju specifičnosti života svojih transrodnih klijenata.

Ključne reči: transrodnost, rodni identitet, diskriminacija, nasilje, transspecifična zdravstvena zaštita

Uvod

Ovaj rad se bavi iskustvima i potrebama jedne od najmarginalizovanih grupa u društvu: transrodnih osoba. Transrodne osobe su osobe kod kojih postoji razlika između pola pripisanog po rođenju i rodnog identiteta. Dok se pojam pola vezuje za telo – anatomske, hormonske i hromozomske karakteristike na osnovu kojih se već po rođenju zaključuje da li je beba dečak ili devojčica, rodni identitet se odnosi na duboki, sržni doživljaj osobe da pripada određenom rodu (Lev, 2004). Kod cisrodnih osoba se pol i rodni identitet poklapaju (npr.

---

1 vidic.jelena@gmail.com

osoba kojoj je po rođenju pripisan ženski pol sebe doživljava kao ženu), dok se kod transrodnih osoba rodni identitet razlikuje od pola (npr. rodni identitet osobe kojoj je pripisan ženski pol je muški). Transrodne osobe predstavljaju heterogenu grupu od koje su u medicini najvidljivije transpolne/transseksualne osobe, čiji rodni identitet odgovara „suprotnom” polu od pripisanog i koje žele da svoje telo putem hormonsko-hirurških intervencija prilagode svom rodu² (APA, 2015, Lev, 2004; Benjamin, 1966). Po završetku procesa prilagođavanja neke osobe transrodnost doživljavaju kao bitan deo svog identiteta, pa se određuju kao trans(rodni) muškarac ili žena³, dok neke osobe žele prekid sa svojom transrodnom prošlošću i sebe određuju isključivo kao ženu ili kao muškarca. U prethodnih deceniju i po sve veću vidljivost dobijaju i nebinarne osobe, čiji se rod nalazi izvan kategorija muškarca ili žene (Bockting, 2008), a čije su potrebe dodatno marginalizovane u okviru ove već marginalizovane grupe (Burgwal et al., 2019; Richards et al., 2016; Taylor et al., 2019).

Nakon višedecenijske dominacije klasičnog medicinskog pristupa koji transrodnost vidi kao mentalni poremećaj, u prethodnih dvadeset godina pažnja istraživača se usmerava i na životna iskustva transrodnih osoba, a naročito izloženost diskriminaciji i nasilju (Drescher, 2010). Transrodne osobe su zbog kršenja rodne norme (Warthen, 2012) izložene kako strukturnoj diskriminaciji u vidu prepreka pri pristupu medicinskim intervencijama prilagođavanja pola i neodgovarajućim procedurama za promenu ličnog imena i oznake pola u dokumentima (tzv. pravno priznanje roda), tako i različitim oblicima direktne diskriminacije i nasilja (Robles et al., 2016; FRA, 2014; Bockting et al., 2013; Grant et al., 2011; Turner et al., 2009; Hammarberg, 2009). U kontekstu nove paradigme rodna različitost se posmatra kao skup nepatoloških varijeteta rodnog identiteta (Barišić, 2016; Denny, 2004), dihotomno shvatanje roda zamenjuje rod kao spektar (APA, 2015), a veća prevalenca teškoća s mentalnim zdravljem kod transrodnih osoba u poređenju sa cisrodnim, pogotovo kad je reč o anksioznosti, depresivnosti, suicidalnoj ideaciji i zloupotrebi psihoaktivnih supstanci (White & Fontenot, 2019; Smith et al., 2014; McNeil et al., 2012) sve češće se razumeva upravo kao posledica različitih oblika stigmatizacije (Valentine & Shipherd, 2018; Robles et al., 2016; Bockting et al., 2013).

Položaj transrodnih osoba u Srbiji

Multidisciplinarni Beogradski tim za rodni identitet koji se bavi medicinskim prilagođavanjem pola je osnovan 1987. godine i u njegovom sastavu su se od formiranja nalazili psihijatri, endokrinolozi i hirurzi. U prvih 19 godina

---

2 Za medicinsko prilagođavanje pola se koristio izraz „promena pola”.

3 Identitet osobe uvek posmatramo na osnovu njenog samoodređenog rodnog identiteta, a ne na osnovu pola pripisanog po rođenju ili faze u procesu prilagođavanja pola (Bouman, Süss Schwend, Motmans, Smiley, Safer, Deutch, Adams & Winter, 2016).

rada tima kroz proces usklađivanja je prošlo 147 osoba (Vujović et al., 2009), dok se poslednjih godina beleži sve veći broj osoba koje se javljaju timu (Duišin et al., 2017), što odgovara iskustvima iz drugih zemalja (Arnoldussen et al., 2020; Handler et al., 2019; Zucker et al., 2016). Proces prilagođavanja se sastoji iz tri koraka: psihijatrijsko-psihološke procene i praćenja, hormonskog tretmana i hirurških intervencija (Marković i sar., 2015) i sve do nedavno je bio namenjen isključivo transpolnim osobama koje su želele da prođu kroz sva tri koraka i čiji je rodni identitet binaran. Rad tima je regulisan 2012. godine formiranjem Republičke stručne komisije za lečenje transrodnih poremećaja, koja 2017. godine postaje Republička stručna komisija za transrodna stanja. Od 2011. godine Zakon o zdravstvenom osiguranju predviđa da se 65% troškova prilagođavanja pola iz medicinskih razloga finansira iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja (Sl. glasnik RS, 2011/57), dok ostatak snosi sama osoba. Pitanje pravnog priznanja roda je tri decenije bilo zakonski neregulisano, ali se tokom godina uspostavila neformalna praksa prema kojoj je promena podataka u dokumentima bila moguća tek po završetku operacija⁴ uz potvrdu hirurga, što je ostavljalo mogućnost za različite zloupotrebe (Zulević, 2012). Pravno priznanje roda se ozakonjuje izmenama i dopunama Zakona o matičnim knjigama (Sl. glasnik RS, 2018/47), koji predviđa da se u matičnu knjigu rođenih upisuje „podatak o promeni pola”, a dodatno uređuje Pravilnikom o načinu izdavanja i obrascu potvrde nadležne zdravstvene ustanove o promeni pola (Sl. glasnik, 2018/103). Ovim aktima je od januara 2019. godine formalno omogućena promena oznake pola, JMBG-a i ličnog imena nakon psihijatrijskog praćenja i hormonskog tretmana u trajanju od najmanje godinu dana, ili nakon psihijatrijskog praćenja i završenih operacija. Ova promena je omogućila transrodnim osobama da dobiju odgovarajuća dokumenta značajno ranije – tokom procesa prilagođavanja pola, čime se smanjuje rizik od nasilja i diskriminacije, ali je i dalje nerešeno pitanje pravnog priznanja roda pre i tokom prvih dve godine procesa, a osobe koje ne žele da medicinski prilagode pol i dalje ostaju potpuno nevidljive.

Članovi Beogradskog tima za rodni identitet su veoma aktivni u objavljivanju radova u domaćim i međunarodnim časopisima, ali nedostaju radovi koji bi za cilj imali bolje razumevanje iskustava i potreba transrodnih osoba u Srbiji izvan usko medicinskog i psihijatrijskog konteksta. Pre 11 godina objavljena je studija u kojoj su analizirani podaci o transpolnim osobama koje su prošle kroz proces prilagođavanja pola periodu od 1987. do 2006. godine (Vujović et al., 2009). Uzorak je obuhvatio ukupno 147 osoba za koje su prikazani socio-demografski podaci, uzrast u kome se prvi put obraćaju Timu, rodna struktura i različiti medicinski parametri (PCOS, kariotip, operativni zahvati). Iste godine je objavljen i rad o sociodemografskim karakteristikama 30 transpolnih osoba koji su se obratili timu za rodni identitet, koji takođe uključuju rodnu strukturu, uzrast, obrazovni nivo, radni status i veroispovest (Duišin et al., 2009).

4 Uključujući i obaveznu sterilizaciju.

Kad je reč o istraživanjima koja su zasnovana na uzorku iz zajednice, važna su dva istraživanja: kvalitativno istraživanje iz 2012. godine koje se bavi teškoćama u oblastima državne administracije, školstva, zdravstvene zaštite i rada i zapošljavanja (Zulević, 2012) i istraživanje o iskustvima i potrebama transrodnih osoba u sistemu zdravstvene zaštite (Smiley et al., 2017). Istraživanje koje je sprovedela Zulević pokazuje da transrodne osobe u Srbiji u svim navedenim oblastima nailaze na specifične probleme, ali da je najviše žalbi u vezi sa neodgovarajućim procedurama za pravno priznanje roda (Zulević, 2012). Drugo važno istraživanje, koordinisano od strane organizacije Transgender Europe, sprovedeno je tokom 2016. i 2017. godine u pet evropskih zemalja: Gruziji, Poljskoj, Srbiji, Španiji i Švedskoj, sa ciljem boljeg razumevanja položaja transrodnih osoba u zdravstvenom sistemu. Istraživanje se sastojalo iz dva dela: istraživanja o iskustvima i potrebama transrodnih osoba u sistemu zdravstvene zaštite i istraživanja iskustava i stavova zdravstvenih radnika prema radu s transrodnim osobama i transspecifičnoj zdravstvenoj zaštiti. Dobijeni rezultati pokazuju da transrodne osobe često izbegavaju da se obrate lekaru jer očekuju negativnu reakciju zbog svog rodnog identiteta, da imaju izražene probleme s mentalnim zdravljem (naročito prisustvo suicidalne ideacije i pokušaja suicida) i da nailaze na različite prepreke pri pristupanju i tokom korišćenja usluga iz domena transspecifične zdravstvene zaštite. Kod zdravstvenih radnika je prepoznat manjak iskustva i doživljaja kompetentnosti za rad s transrodnim osobama, ali i zainteresovanost za usavršavanje u ovoj oblasti (Smiley et al., 2017).

Metodologija

Cilj istraživanja

Imajući u vidu nedostatak istraživanja o položaju transrodnih osoba u Srbiji i značajne promene koje su se u ovoj oblasti desile u prethodnih desetak godina u smislu njihove veće vidljivosti i izmena u pravnoj i medicinskoj regulativi, očigledna je potreba za istraživanjem koje bi omogućilo bolji uvid u njihovu životnu situaciju, a naročito izloženost nasilju i diskriminaciji, doživljaj bezbednosti i iskustva i potrebe u sferi zdravstvene zaštite. Naše istraživanje kao opšti cilj ima bolje razumevanje položaja i potreba transrodnih i rodno nebinarnih osoba u Srbiji. U okviru ovog opšteg cilja identifikovani su sledeći istraživački problemi:

Istraživanje je sprovedeno sa sledećim ciljevima:

- ispitivanje socio-demografskih karakteristika transrodnih i nebinarnih osoba u Srbiji;
- ispitivanje izloženosti transrodnih i nebinarnih osoba nasilju i diskriminaciji tokom školovanja, rada i zapošljavanja;

- ispitivanje iskustava transrodnih osoba u sferi zdravstvene zaštite, uključujući i stepen zadovoljstva različitim uslugama i potrebu za njihovim unapređenjem;
- ispitivanje doživljaja bezbednosti i mogućnosti slobodnog izražavanja rodnog identiteta u različitim okruženjima;
- ispitivanje potreba transrodnih osoba za pravnom, psihološkom i vršnjačkom podrškom.

Procedura

Istraživanje o potrebama transrodnih osoba je sprovedeno u periodu od 15. avgusta do 30. oktobra 2019. godine, u formi onlajn istraživanja, a za potpunjanje je bilo potrebno između 15 i 20 minuta. Link ka upitniku je distribuiran putem socijalnih mreža organizacije civilnog društva Geten, centra za ljudska prava LGBTIKA osoba i drugih organizacija koje se bave pravima LGBT osoba i ljudskim pravima, zatim preko mejling-lista i grupa koje koriste transrodne osobe i ličnih kontakata facilitatora grupe samopomoći za transrodne osobe u okviru Getena.

Instrument

Za potrebe istraživanja tim organizacije Geten konstruisao je upitnik koji se sastoji od pitanja zatvorenog i otvorenog tipa. Nakon informisanja o ciljevima i uslovima istraživanja, od ispitanika se tražila saglasnost za učešće u istraživanju. Sam upitnik se sastoji iz nekoliko oblasti. Prvi deo čine opšti podaci o ispitaniku/-ci (rodni identitet, uzrast, tip mesta stanovanja, pripadnost manjinskim grupama, invaliditet, državljanstvo, status izbeglice ili raseljenog lica) i podaci o obrazovanju, radnom statusu i finansijskoj situaciji. Pitanja su zatim formulisana u sledeće celine: iskustva diskriminacije i nasilja (tokom školovanja – od strane vršnjaka, nastavnika i drugih zaposlenih u školi; na radnom mestu; zbog neodgovarajućih dokumenata), slobodno izražavanje rodnog identiteta i doživljaj bezbednosti; potreba za podrškom (pravnom, psihološkom i parnjačkom, odnosno podrškom drugih trans osoba) zbog teškoća u vezi sa rodnim identitetom; i iskustva sa zdravstvenom zaštitom (iskustva i stepen zadovoljstva različitim vrstama usluga medicinskog prilagođavanja pola, iskustva diskriminacije i nasilja uz zdravstvenom sistemu i prioriteta kad je reč o unapređenju zdravstvene zaštite transrodnih osoba. U istraživanju su kombinovana pitanja zatvorenog tipa (sa mogućnošću višestrukog izbora), otvorena pitanja (kako bi osoba imala mogućnost da opiše svoja iskustva diskriminacije i nasilja) kao i skale procene za procenu zadovoljstva različitim segmentima zdravstvene zaštite i slobodnog izražavanja rodnog identiteta. U istraživanju je ukupno bilo 56 pitanja, od toga 14 pitanja otvorenog tipa.

Učesnici

Uzorak je prigodan i čine ga transrodne osobe starije od 15 godina sa prebivalištem u Republici Srbiji. Upitnik je popunilo 90 osoba. Nakon analize pojedinačnih odgovora, iz uzorka su isključeni ispitanici koji nisu dali saglasnost, oni koji sebe određuju kao cisrodne osobe i oni koji su davali neozbiljne i nedosledne odgovore, tako da konačan uzorak čini 71 osoba.

U uzorku su najzastupljeniji trans muškarci, zatim trans žene, a petinu uzorka čine osobe koje se određuju kao rodno nebinarne.

Tabela 1
Rodna struktura ispitanika

Rodni identitet ispitanika	N	%
Trans žene	22	31
Trans muškarci	25	35
Rodno nebinarne osobe	21	30
Drugo	3	3
Ukupno	71	99

Osobe su uglavnom mlađeg uzrasta: čak 82% čine osobe mlađe od 35 godina, a u uzorku nema ispitanika starijih od 60 godina.

Tabela 2
Starosna struktura ispitanika

Uzrast ispitanika	N	%
od 15 do 17 godina	10	14
od 18 do 25 godine	26	37
od 25 do 34 godine	22	31
od 35 do 45 godina	8	11
od 45 do 60 godina	5	7
starije od 60 godina	0	0
Ukupno	71	100

Većina ispitanika živi u gradu većem od 100.000 stanovnika (61%), ali su istraživanjem obuhvaćene i osobe iz mesta sa manje od 20.000 stanovnika (16% ispitanika je iz manjeg grada, a 6% živi na selu). Skoro petina ispitanika (18%) izjavljuje da pripadaju nekoj etničkoj/rasnoj/verskoj manjini (među odgovorima su navedeni agnostici, ateisti, Romi itd.). Samo jedan ispitanik nije državljanin Republike Srbije, a 10% ima ili je imalo status raseljenog ili izbeglog lica. Neki oblik invaliditeta ima 4% ispitanih osoba.

U trenutku popunjavanja upitnika, nešto više od polovine ispitanika (52%) nalazi se u procesu školovanja (16% pohađa srednju školu, a 32% dodiplomske ili posle diplomске studije). Kao najviši završeni nivo obrazovanja 16% ispitanika navodi osnovnu školu, 51% srednju školu, dok 31% ima završeno visoko obrazovanje. U trenutku popunjavanja upitnika zaposleno je 42% od

ukupnog broja ispitanika, odnosno 26% od onih koji u trenutku ispitivanja nisu bili u procesu školovanja.

Prikaz rezultata

Ekonomski položaj

Na pitanje o teškoćama s kojima domaćinstvo u kome žive sastavlja kraj s krajem tokom jednog meseca, dve trećine ispitanika izveštava da to teško postiže (30% uz nešto teškoće, 20% teško, a 17% uz velike teškoće).

Tabela 3

Socio-ekonomski položaj – obezbeđivanje mesečnih troškova

Koliko lako/teško obezbeđujete mesečne troškove	N	%
Vrlo lako	5	7
Lako	8	11
Prilično lako	10	14
Uz nešto teškoća	21	30
Teško	14	20
Uz velike teškoće	12	17
Ukupno	70	100

Kada je reč o finansijskim problemima, nešto više od polovina ispitanika je u prethodnih 12 meseci imala finansijske probleme: 33% umerene, a 20% ispitanika svoje finansijske teškoće opisuje kao ozbiljne.

Negativna iskustva tokom školovanja zbog rodnog identiteta ili izražavanja

Učesnike smo pitali da li su tokom perioda školovanja doživljavali nasilje ili diskriminaciju zbog svog rodnog identiteta. Učesnici su mogli da izaberu više ponuđenih odgovora.

Tek nešto manje od četvrtine ispitanika (24%) izjavljuje da nikad tokom školovanja nisu nailazili na negativne reakcije od strane vršnjaka, nastavnika ili drugog osoblja zbog svog rodnog identiteta i/ili izražavanja. Najviše neprijatnih iskustva ispitanici su doživljavali u odnosu s vršnjacima.

Tabela 4

Iskustva diskriminacije i nasilja tokom školovanja – učesnici koji su u nekom trenutku tokom školovanja doživeli nasilje ili diskriminaciju

	N	%
diskriminacija od strane vršnjaka (nejednako postupanje nasilje od strane vršnjaka (vređanje, ruganje, fizičko nasilje)	36	51%
diskriminacija od strane nastavnika	13	18%
nasilje od strane nastavnika	3	4%
neprijatna iskustva od strane drugih zaposlenih u školama	10	14%

Analiza odgovora na otvoreno pitanje, gde smo učesnike pozvali da nam opišu situacije koje su im se desili, pokazuje da se među ovim iskustima nalaze zahtevi za normativnim rodnom izražavanjem („direktor škole me je terao da šišam kosu na kratku i otvoreno me napadao u više navrata oko toga kako se oblačim i izgledam”), ismevanje od strane vršnjaka, vređanje, fizičko i seksualno nasilje, pa i pretnje smrću, prevashodno od strane vršnjaka.

Imajući u vidu učestalost negativnih iskustva, nije neočekivano što trećina ispitanika (34%) izjavljuje da su u nekom trenutku razmišljali da odustanu od školovanja upravo iz ovih razloga, što je na kraju i učinio svaki deseti. Neki ispitanici navode da je za njih transrodnost predstavljala dodatnu motivaciju za završetak školovanja („A šta da radim bez diplome?” i „Želim da završim fakultet i napustim ovo mesto jer se plašim za svoj život svaki put kad izađem”), dok je drugima pritisak za prikrivanjem identiteta zbog očekivanja negativne reakcije okruženja bio povod da napuste redovno školovanje („Nisam imao motivacije da idem u ustanovu u kojoj sam primoran da se ponašam kao neko ko nisam”, „Vršnjaci bi me i fizički maltretirali”).

Radni status i iskustva na radu

U našem uzorku je zaposleno 42% osoba. Od osoba koje su navele da u trenutku popunjavanja upitnika nisu u procesu školovanja, jedna petina (26%) je nezaposleno, dok je još jedna petina samozaposlena ili njihov radni angažman nije regulisan ugovorom.

Tabela 5

Radni status osoba koje u trenutku ispitivanja nisu u procesu školovanja

	N	%
nezaposleni	9	26
frilenseri/sopstveni biznis	6	18
neregulisan status/neprijavljeni	2	6
ugovor na određeno	6	18
ugovor na neodređeno	11	32

Jedna petina (21%) od ukupnog broja ispitanika je prilikom zapošljavanja doživela neki oblik nasilja ili diskriminacije zbog svog rodnog identiteta, odnosno 42% osoba koje su bile radno angažovane. Kao primere negativnih iskustava na razgovoru za posao jedna osoba navodi da su više puta od nje zahtevali da se ošiša, a drugoj je rečeno da će dobiti posao „kad bude muško”.

Neki oblik diskriminacije ili nasilja na radnom mestu doživelo je 41% osoba koje su nekad bile u radnom odnosu, a čak petina (23%) je zbog toga napustilo radno mesto. Tako jedna ispitanica izjavljuje da je napustila posao jer nije želela da bude tretirana kao muškarac, a druga osoba navodi da su tokom njenog procesa prilagođavanja pola sve procedure bile tako formulisane da su je primoravale da koristi svoje staro ime.

Pored konkretnih iskustava diskriminacije i nasilja prilikom zapošljavanja i na radnom mestu, naši ispitanici imaju i snažnu svest o tome da su takva ponašanja verovatna i da će zbog svoje transrodnosti biti stavljeni u nepovoljan položaj. Skoro dve trećine (62%) od ukupnog broja ispitanika (nezavisno od iskustva u sferi rada) se slaže sa iskazom da da nemaju jednake šanse pri zapošljavanju u poređenju sa pripadnicima većinske populacije s istim nivoom obrazovanja.

Doživljaj bezbednosti i slobodno izražavanje rodnoeg identiteta

Brojna istraživanja pokazuju da su transrodne osobe izložene uznemiravanju i napadima kako u javnom prostoru (na ulici, u javnim ustanovama, u prevozu), tako i u svom domu od strane osoba s kojima žive, pre svega primarne porodice ili partnera. Kada je reč o doživljaju bezbednosti u javnom prostoru, svega polovina ispitanika izjavljuje da se oseća bezbedno u javnom prostoru, dok se jedna četvrtina zbog transrodnosti ne oseća bezbedno nikad, retko ili povremeno ni svom domu.

Tabela 6

Doživljaj bezbednosti u mestu u kome osoba živi

	U javnom prostoru	U svom domu
Uvek se osećam bezbedno	8%	48%
Uglavnom se osećam bezbedno	43%	25%
Povremeno se osećam bezbedno	20%	16%
Retko se osećam bezbedno	16%	6%
Nikad se ne osećam bezbedno	14%	6%

Pitali smo ispitanike i koliko su se slobodno osećali da izraze svoj rodni identitet tokom školovanja i na radnom mestu. Skoro polovina ispitanika (46%) izjavljuje da se tokom školovanja nikad nisu osećali bezbedno da saopšte svoj rodni identitet, a na radnom mestu većina ispitanika taj deo svog identiteta ne deli ni sa kim (36%) ili to zna svega nekoliko osoba od poverenja (20%). I ovde vidimo da postoji svest o mogućim negativnim reakcijama okruženja, pošto više od polovine (55%) ispitanika koji su u radnom odnosu smatra da se ne bi osećali bezbedno ukoliko bi osobe sa trenutnog posla saznale da su transrodni.

Pravno priznanje roda

Važno pitanje za transrodne osobe predstavlja pitanje pravnog priznanja roda, odnosno usklađivanja podataka u dokumentima (ličnog imena, oznake pola i JMBG) sa rodnim identitetom osobe. Četiri od deset ispitanika (40%) izjavljuje da su imali poteškoća u svakodnevnom životu zbog dokumenata koji ne odgovaraju njihovom rodnom identitetu i/ili izražavanju.

Tabela 7
Neprijatnosti zbog neodgovarajućih ličnih dokumenata

	N	%
Jesu doživeli neprijatne situacije	28	40
Nisu doživeli neprijatne situacije	43	60
Ukupno	71	100

Kada se pitanje odnosi na diskriminaciju i nasilje, procenat učesnika koji su se našli u ovakvim situacijama je nešto niži – 25%. Interesantno da skoro petina ispitanika nije sigurno da li su bili izloženi diskriminaciji ili nasilju zbog neodgovarajućih dokumenata, što može ukazivati na nizak stepen informisanosti o diskriminaciji.

Tabela 8
Diskriminacija ili nasilje zbog neodgovarajućih ličnih dokumenata

	N	%
Da, doživeo/la sam diskriminaciju	18	25
Ne, nisam doživeo/la diskriminaciju	39	55
Ne znam	14	20
Ukupno	71	100

Iz otvorenih odgovora se vidi da su u pitanju različite vrste neprijatnosti („zagledaju, pitaju, komentarišu”), kao što su problemi na šalterima pošte i banke („službenici mi u više navrata nisu verovali da sam to ja”), sa kontrolima u javnom prevozu i prilikom prelaska granice („obično je užas dok se objasnim s ljudima i onda je sledećih deset sati putovanja često neprijatna atmosfera”; „imao sam neprijatne situacije na graničnim prelazima”, „jedva su me pustili na aerodromu”). Dodatni problem predstavlja to što neodgovarajuća dokumenta, upravo zbog očekivanja negativnih reakcija, vode izbegavanju situacija u kojima se zahteva njihovo pokazivanje („Veći problem je donekle što me strah od neprijatnosti i lošeg tretmana zbog dokumenata navodi da izbegavam situacije gde moram da ih koristim”), što utiče i na pristup različitim uslugama, uključujući i one iz oblasti zdravstvene zaštite. Na primer, iz otvorenih odgovora se vidi da više ispitanika izbegava odlazak kod lekara zbog načina prozivanja i insistiranja zdravstvenih radnika da ih oslovljavaju prema podacima iz dokumenata.

Pravna i psihološka podrškom

Imajući u vidu iskustva diskriminacije i nasilja, nije iznenađujuće što su četiri od deset ispitanika (42%) u prethodnih godinu dana imala potrebu za pravnom podrškom/savetovanjem zbog pitanja u vezi s rodnim identitetom, a skoro dve trećine (63%) saopštava da ima potrebu za psihološkom podrškom.

Tabela 9

Potreba za pravnom i psihološkom podrškom zbog pitanja u vezi sa rodnim identitetom u prethodnih godinu dana

		N	%
Potreba za pravnom podrškom	Da	30	42
	Ne	41	58%
	Ukupno	71	100%
Potreba za psihološkom podrškom	Da	45	63
	Ne	26	37
	Ukupno	71	100%

Važan izvor podrške predstavlja trans zajednica: devet od deset ispitanika (90,1%) na četvorostepenoj skali izjavljuje da im je (veoma) bitno da čuju iskustva drugih trans osoba, odnosno da se povere drugoj trans osobi (85,9%).

Podaci iz našeg istraživanja potvrđuju nizak stepen informisanosti ispitanika o dostupnoj podršci: na petostepenoj skali samo četvrtina ispitanika (25%) procenjuje da je velikoj meri ili u potpunosti upoznato s mehanizmima, uslugama ili rešenjima koje mogu dobiti od državnih institucija u slučaju doživljene diskriminacije i/ili nasilja, a u nešto većoj meri (31%) su upoznati sa uslugama i/ili rešenjima koje u tim situacijama nude organizacije civilnog društva.

Tabela 10

Samoprocena upoznatosti sa institucionalnim mehanizmima i uslugama civilnog sektora u slučaju preživljenog nasilja ili diskriminacije

		N	%		N	%	
Upoznatost sa institucionalnim mehanizmima	Veoma upoznat/a	7	10	Upoznatost sa uslugama civilnog društva	Veoma upoznat/a	11	16
	Upoznat/a u značajnoj meri	11	16		Upoznat/a u značajnoj meri	11	16
	Upoznat/a u manjoj meri	19	27		Upoznat/a u manjoj meri	17	24
	Slabo upoznat/a	11	16		Slabo upoznat/a	13	18
	Nimalo upoznat/a	23	32		Nimalo upoznat/a	19	27
	Ukupno	71	100		Ukupno	71	100

Opšta i transspecifična zdravstvena zaštita

Važno pitanje za većinu trans osoba predstavlja pitanje dostupnosti i kvaliteta opšte i transspecifične zdravstvene nege. Pod opštom zdravstvenom zaštitom podrazumevamo zdravstvene usluge koje mogu zatrebati svim osobama nezavisno od rodnog identiteta, kao što su sistematski pregledi, pregledi

lekara opšte prakse i lekara različitih specijalizacija, dok se transspecifične zdravstvene usluge odnose na medicinsko prilagođavanje pola (Smiley et al., 2017).

Transrodne osobe se susreću sa različitim neprijatnim situacijama u zdravstvenim ustanovama, kako zbog nesklada između podataka u dokumentima i rodnog identiteta i izražavanja osobe, tako i kada treba da saopšte da su transrodni.

Tabela 11

Neprijatna iskustva unutar sistema zdravstvene zaštite zbog transrodnosti

	N	%
Doživeli su neprijatne situacije	34	48
Nisu doživeli neprijatne situacije	37	52
Ukupno	71	100

Skoro polovina (48%) ispitanika izjavljuje da su u zdravstvenim ustanovama doživljavali neprijatne situacije zbog svog rodnog identiteta, a petina (21%) smatra da su bili izloženi diskriminaciji i/ili nasilju. Kao i kod diskriminacije zbog neodgovarajućih dokumenata, i ovde trećina ispitanika ima teškoću da jasno prepozna diskriminaciju, te bira odgovor „ne znam”.

Skoro trećina ispitanika (31%) navodi da su zdravstveni radnici pokazali nepoštovanje prema njihovoj privatnosti ili dostojanstvu.

Tabela 12

Iskustva diskriminacije, nasilja i nepoštovanja privatnosti i dostojanstva unutar sistema zdravstvene zaštite zbog transrodnosti

		N	%			N	%
Diskriminacija unutar sistema zdravstvene zaštite	Da	15	21	Nepoštovanje prema privatnosti i dostojanstvu	Da	22	31
	Ne	41	58		Ne	31	44
	Ne znam	15	21		Ne znam	18	25
	Ukupno	71	100		Ukupno	71	100

Iz otvorenih odgovora ispitanika vidimo da su u pitanju ponašanja kao što je glasno komentarisanje njihovog (trans)rodnog identiteta i komentarisanje izgleda njihovog tela pred drugim pacijentima/lekarima, ali i nejednak tretman (npr. jedan ispitanik navodi da ga je prilikom hospitalizacije osoba zadužena za serviranje hrane preskakala) i odbijanje usluga (npr. odbijanje da se uradi ultrazvuk).

Posebno važan aspekt zdravstvene zaštite za transrodne osobe je transspecifična zdravstvena zaštita, koja obuhvata različite usluge iz domena prilago-

đavanja tela rodnom identitetu, a pre svega psihijatrijsko-psihološku procenu i praćenje, endokrinološki tretman i hirurške intervencije.

U našem uzorku je skoro tri od četiri osobe ili već imalo kontakta s ovim uslugama ili planira da to učini u budućnosti.

Tabela 13

Da li ste koristili usluge iz domena transspecifične zdravstvene zaštite?

	N	%
Da, jesam	32	45%
Nisam, ali planiram/želim	22	31%
Nisam i ne želim	17	24%
Ukupno	71	100%

Ovde postoje značajne razlike po pitanju želje da se koriste ove usluge između nebinarnih i binarnih osoba: dok je devet od deset učesnika u istraživanju koji svoj identitet određuju u binarnim kategorijama započelo ili je zainteresovano za medicinsko prilagođavanje pola, kod nebinarnih osoba to želi svega nešto više od trećine.

Tabela 14

Iskustvo korišćenja transspecifične zdravstvene zaštite

	Nebinarnе osobe		Binarnе osobe	
	N	%	N	%
Da, jesam	1	5%	31	61%
Nisam, ali planiram/želim	6	30%	16	31%
Nisam i ne želim	13	65%	4	8%
Ukupno	20	100%	51	100%

Kao što vidimo na osnovu tabele 15, najveći procenat ispitanika (63%) je koristio psihijatrijsko-psihološke usluge, što je i očekivano pošto one predstavljaju prvi korak u započinjanju procesa prilagođavanja pola. U tabeli u nastavku je prikazan stepen ne/zadovoljstva određenim segmentima transspecifične zdravstvene nege na četvorostepenoj skali, pri čemu se prva kolona odnosi na procenat osoba koje nisu koristile određenu grupu usluga.

Tabela 15

Stepen zadovoljstva transspecifičnom zdravstvenom negom

	1 Ne odnosi se na mene (64%)	2 Veoma nezadovoljan	3 Nezadovoljan	4 Zadovoljan	5 Veoma zadovoljan
Upućivanje od strane primarne zdravstvene zaštite na Tim za rodni identitet	37%	11%	22%	6%	24%
Psihijatrijsko-psihološke usluge	32%	18%	18%	16%	16%
Endokrinološke usluge	44%	16%	20%	7%	14%
Hirurške usluge	52%	8%	20%	7%	13%

Pitanje 3: Molimo vas da na skali od 1 do 5 procenite stepen zadovoljstva određenim segmentima transspecifične zdravstvene nege u Srbiji: 1 – ne odnosi se na mene, 2 – veoma nezadovoljan, 3 – nezadovoljan, 4 – zadovoljan, 5 – veoma zadovoljan

Ukoliko posmatramo samo osobe koje su koristile usluge tima, vidimo da su ispitanici u većoj meri nezadovoljni nego zadovoljni pruženim uslugama, kao i da najnegativnije ocenjuju saradnju s endokrinologom.

Tabela 16

Stepen zadovoljstva transspecifičnom zdravstvenom negom osoba koje su koristile usluge Tima

	(Veoma) nezadovoljan	(Veoma) zadovoljan
Upućivanje od strane lekara opšte prakse	53%	46%
Psihijatrijsko-psihološke usluge	54%	46%
Endokrinološke usluge	62%	38%
Hirurške usluge	59%	41%

Pitanje 3: Molimo vas da na skali od 1 do 5 procenite stepen zadovoljstva određenim segmentima transspecifične zdravstvene nege u Srbiji: Odgovori zbirno za nezadovoljan i veoma nezadovoljan i za zadovoljan i veoma zadovoljan.

Imajući u vidu da je Beogradski medicinski tim za rodni identitet jedini koji pruža usluge iz domena transspecifične zdravstvene zaštite i da svoju praksu obavlja isključivo u Beogradu, ne iznenađuje što, od onih osoba koje su pokušale da pristupe ovim uslugama, njih 66% izjavljuje da su se susreli sa teškoćama kao što su dugo čekanje na slobodan termin, nepristupačne cene usluga i neupućenost zdravstvenih radnika.

Od ispitanika smo tražili da procene koje aspekte zdravstvene zaštite je neophodno unaprediti kako bi bila bolje prilagođena transrodnim i nebinarnim osobama. Od ispitanika se očekivalo da procene važnost svakog od predloga na skali od 1 do 5, pri čemu se ocena 1 odnosila na pitanja najvećeg prioriteta.

Tabela 17

Prioriteti za unapređenje usluga iz domena transspecifične zdravstvene zaštite

	1	2	3	4	5
Rešavanje problema nestašice hormona	61%	8%	10%	1%	20%
Edukovanje lekara u primarnoj zdravstvenoj zaštiti (domovi zdravlja) o radu tima za transspecifičnu zdravstvenu negu	55%	16%	8%	4%	17%
Decentralizacija transspecifičnih zdravstvenih usluga – dostupnost transspecifične zdravstvene nege i u medicinskim centrima van Beograda	54%	13%	13%	13%	18%
Skraćivanje vremena čekanja na pregled psihijatra/ endokrinologa	48%	16%	13%	6%	18%
Veća senzibilisanost zdravstvenih radnika za rad sa rodno nebinarnim osobama	46%	22%	6%	3%	22%
Finansiranje troškova hirurških intervencija u potpunosti iz sredstva obaveznog zdravstvenog osiguranja	41%	13%	16%	11%	20%
Dostupnost parcijalnih hirurških intervencija uz smanjenje participacije (npr. ako osoba radi samo mastektomiju, da ne plati punu cenu participacije)	41%	18%	16%	7%	18%
Dostupnost čuvanja reproduktivnih ćelija u banci reproduktivnih ćelija	35%	19%	20%	4%	22%
Dostupnost kozmetičkih hirurških intervencija	34%	22%	17%	7%	20%
Skraćivanje vremena čekanja na operaciju	34%	24%	17%	4%	21%

Na prvom mestu po važnosti nalazi se pitanje rešavanje problema nestašice hormona (61%), a zatim i edukovanje lekara u primarnoj zdravstvenoj zaštiti (55%) i decentralizacija usluga (53%), kako bi transspecifična zdravstvena zaštita bila dostupnija osobama koje žive van Beograda.

Diskusija

Rezultati našeg istraživanja u velikoj meri odgovaraju podacima iz drugih zemalja i ilustruju deo teškoća s kojima se svakodnevno suočavaju transrodne osobe. Odabrana istraživačka pitanja: pravno priznanje roda, iskustva diskriminacije i nasilja tokom školovanja, prilikom zapošljavanja i na radu, zdravstvena zaštita i doživljaj lične bezbednosti identifikovane su kao važna pitanja u prvim dokumentima koji se bave pravima i položajem transrodnih osoba (Hammarberg, 2009; ICJ, 2006), a zatim potvrđena u kasnijim istraživanjima (FRA, 2014, Grant et al., 2011, Turner et al., 2009). U diskusiji ćemo naše podatke porediti sa podacima iz istraživanja Agencije za osnovna prava Evropske unije (FRA, 2014), koje je sprovedeno na velikom uzorku transrodnih osoba (N=6597) iz 28 zemalja članica Evropske unije, a biće uključeni i podaci iz drugih istraživanja koja se odnose na naš kontekst.

Prilikom razumevanja naših podataka treba imati u vidu i samu strukturu uzorka: naš uzorak pre svega čine mlađe osobe (polovina ispitanika je mlađa od 25 godina, a svega 18% ima više od 35 godina), uglavnom iz većih

gradskih sredina (61%), a relativno ravnomerno su zastupljene osobe koje se identifikuju kao (trans) muškarci (35%), (trans) žene (31%), a zatim i nebinarne osobe (29%). Prethodna (klinička) istraživanja koja su prikazivala socio-demografske karakteristike transrodnih osoba u Srbiji su imala drugačiju rodnu strukturu u odnosu na naš uzorak: relativno ujednačen broj muškaraca i žena (Vujović et al., 2009), odnosno veću zastupljenost trans žena u odnosu na trans muškarce (3:2) (Dušin et al., 2009). Takođe, ta dva istraživanja nisu obuhvatila nebinarne osobe, što je očekivano pošto uzorak čine osobe koje su se obraćale Timu koji je sve do nedavno radio samo sa transpolnim osobama čiji je identitet normativno muški ili ženski. Slično našem uzorku, i njihovi ispitanici su takođe mlađeg uzrasta, iz gradskih sredina, sa završenim fakultetskim obrazovanjem (Vujović et al., 2009), odnosno srednjom školom (Duišin et al., 2009). U zdravstvenom istraživanju (Smiley et al., 2017) se u uzorku iz Srbije nalaze i nebinarne osobe (16%), a trans muškarci (55%) su više nego dvostruko zastupljeniji u odnosu na trans žene (24%). I ovde su ispitanici uglavnom mlađeg uzrasta (prosečan uzrast je 27 godina, a raspon između 16 i 45 godine). U uzorku iz istraživanja EU (FRA, 2014) prosečan uzrast je nešto stariji – 34 godine (sedam od deset osoba je uzrasta od 18 do 39 godine), sa završenom srednjom školom ili fakultetom (53%). U ovom istraživanju je rodna struktura nešto drugačije određena, tako da se najveći broj ispitanika (39%) svoj identitet određuje kao kvir, a nešto više od četvrtine (26%) u binarnim kategorijama muškarca i žene.

Kad je reč o ekonomskom položaju, naši podaci odgovaraju podacima iz Evropske studije kvaliteta života (Eurofund, 2019) za opštu populaciju u Srbiji, gde 69% ispitanika teško sastavlja kraj s krajem tokom jednog meseca. Pošto većinu našeg uzorka čine osobe mlađe od 35 godine, možemo pretpostaviti da one dele finansijsku realnost porodica u kojima žive ili iz kojih su nedavno otišli i da je to razlog zašto se njihova marginalizovanost u odnosu na opštu populaciju ne ogleda i u finansijskom položaju. S druge strane, ukoliko pogledamo stopu nezaposlenosti, vidimo da je ona u našem uzorku dva i po puta viša u odnosu na podatke za lica radnog uzrasta u Republici Srbiji – u našem uzorku je nezaposleno 26% ispitanika koji nisu u procesu školovanja, dok je stopa nezaposlenosti u opštoj populaciji 11% (Republički zavod za statistiku, 2019).

Jedan od problema koji najviše utiče na svakodnevni život transrodnih osoba jeste izloženost različitim oblicima nasilja i diskriminacije, a dodatno opterećenje predstavlja stalna pozornost i iščekivanje ovih događaja, o čemu govori i model manjinskog stresa (Meyer, 2007).

Naše istraživanje se fokusiralo na iskustva nasilja i diskriminacije tokom školovanja i na radnom mestu zbog transrodnosti. Kad je reč o školovanju, polovina ispitanika ima iskustvo neke vrste nejednakog postupanja prema njima od strane vršnjaka, a nešto manje od trećine je preživelo vršnjačko nasilje

zbog svog rodnog identiteta. U evropskom istraživanju se četvrtina ispitanika (24%) osećalo diskriminisanim u obrazovnom sistemu u prethodnih 12 meseci, a više od trećine (38%) je nekad tokom školovanja doživelo negativne komentare zbog toga što su trans (FRA, 2014). Vršnjačko nasilje i nejednako postupanje se dešavaju u kontekstu nastojanja transrodnih osoba da prikriju svoj rodni identitet tokom školovanja: u našem uzorku 45% ispitanika nikad nije bilo otvoreno po pitanju svog rodnog identiteta tokom školovanja, dok je 11% bilo otvoreno tek na fakultetu. U Evropskoj uniji su ti procenti još veći: čak 82% ispitanika izjavljuje da su do svoje osamnaeste godine u školi stalno ili često prikrivali svoj rodni identitet (FRA, 2014). Nastojanje da se prikrije svoj identitet jasno ukazuje da i tokom odrastanja postoji svesnost o negativnom odnosu društva prema transrodnosti.

Diskriminacija i nasilje se dešavaju i na radnom mestu. U našem uzorku je četiri od deset osoba koja su bile zaposlene doživlele nasilje ili diskriminaciju prilikom zapošljavanja ili na radnom mestu. U uzorku Evropske unije 37% ispitanika je u prethodnih 12 meseci bilo diskriminisano prilikom traženja posla, a 27% na radnom mestu, što je dvostruko više u odnosu na istopolno orijentisane osobe. U prethodnih pet godina na svom radnom mestu po pitanju svog rodnog identiteta nikad nije bila otvorena trećina ispitanika (36%), a dodatnih 15% je to bilo retko (FRA, 2014). Ovo odgovara i podacima dobijenim u našem istraživanju, gde nešto više od polovine ispitanika izjavljuje da na radnom mestu ili niko ne zna da su trans, ili to zna mali broj osoba od poverenja. Kao i tokom školovanja, i u radnom kontekstu je prisutna svesnost o stigmati. Šest od deset ispitanika u našem istraživanju (62%) smatra da nemaju jednake šanse prilikom zapošljavanja u poređenju sa pripadnicima većinskog stanovništva, tako da je, pored pitanja bezbednosti, jedan od mogućih razloga za prikrivanje transrodnosti i izbegavanje da se nađu u nepovoljnijem položaju u odnosu na ostale kandidate ili zaposlene. Podaci iz Evropske unije pokazuju da je otvorenost na radnom mestu pozitivno korelirana za afirmativnim merama na radnom mestu: ukoliko se na radnom mestu preduzimaju mere usmerene na zaštitu transrodnih osoba, veći procenat osoba će biti otvoren (FRA, 2014), što nam ukazuje na važnost zakonske zabrane diskriminacije, ali i konkretnih politika i praksi na radnom mestu kako bi se sprečila diskriminacija na osnovu rodnog identiteta i izgradila kultura prihvatanja.

Pravno priznanje roda je dodatni problem koji utiče na mnoge aspekte svakodnevnog života transrodnih osoba, ali i povećava rizik od nasilja i diskriminacije. Naime, nemogućnost blagovremenog⁵ pravnog priznanja roda za posledicu ima neusklađenosti podataka u dokumentima i izgleda osobe, što predstavlja dodatni rizik za diskriminaciju i nasilje jer osobu stavlja

---

5 Brzog, dostupnog, transparentnog i zasnovanog na samoodređenju bez uslovljavanja bilo kakvim medicinskim procedurama.

u situaciju prinudnog autovanja⁶. Četiri od deset naših ispitanika je imalo poteškoća u svakodnevnom životu zbog neodgovarajućih podataka u ličnim dokumentima, a četvrtina je zbog toga bila izložena nasilju ili diskriminaciji, dok je u istraživanju u EU (FRA, 2014) 30% bilo diskriminirano u situaciji kad moraju da pokažu (neodgovarajuće) dokumente. Pritom treba imati u vidu da je naše istraživanje sprovedeno u prvoj godini primene „Pravilnika o načinu izdavanja i obrascu potvrde nadležne zdravstvene ustanove o promeni pola” („Službeni glasnik RS”, br. 2018/103), da su ispitanici mlađeg uzrasta i da je manje od polovine započelo proces prilagođavanja pola, tako da bi ovi procenti verovatno bili veći kod ispitanika koji su kroz proces prolazili prethodnih decenija, a koji su mogli da dobiju odgovarajuća dokumenta tek nakon operativnih zahvata koji su po pravilu uključivali i sterilizaciju, kao i kod ispitanika u prvoj godini hormonskog tretmana, pre nego što steknu uslov za promenu dokumenata. Teškoće u vezi s pravnim priznanjem roda potvrđuje i istraživanje Zulević (2012), u kome se ispitanici najviše žale upravo na administrativne procedure u vezi s promenom dokumenata, uključujući i različite oblike zloupotreba, kao što je upućivanje na vanparnični postupak, traženje da se angažuje advokat, ali i zahtev za obavljanjem pregleda od strane lekara sudske medicine koji obuhvata i merenje polnih organa, kako bi se potvrdilo da je osoba zaista promenila pol.

Naredno izuzetno važno pitanje za život transrodnih osoba je pitanje zdravstvene zaštite. Kako bismo detaljnije ilustrovali iskustva transrodnih osoba u Srbiji u sistemu zdravstvene zaštite, koristićemo i podatke iz zdravstvenog istraživanja (Smiley et al., 2017) koji se odnose na uzorak iz Srbije. Kao i cisrodne osobe, i transrodne osobe imaju različite zdravstvene potrebe koje nemaju veze s njihovim rodnim identitetom, kao što su redovna obraćanja lekaru opšte prakse zbog različitih tegoba, zatim sistematski pregledi, specijalistički pregledi i različite vrste terapija. Međutim, za razliku od cisrodnih osoba, transrodne osobe često odlazu odlazak kod lekara kako bi izbegli potencijalne negativne reakcije zbog svoje transrodnosti. Tako zdravstveno istraživanje pokazuje da je čak 70% trans osoba iz Srbije nekad odložilo odlazak kod lekara zbog svog rodnog identiteta, što je posebno zabrinjavajuće imajući u vidu da 61% ispitanih osoba svoje zdravlje procenjuje kao loše (Smiley et al, 2017). Odlaganje odlazaka kod lekara je razumljivo i kad uzmemo u obzir da je u našem istraživanju polovina ispitanika izjavila da je u zdravstvenim ustanovama doživela neprijatnost zbog svog rodnog identiteta, skoro trećini se desilo da zdravstveni radnici pokažu nepoštovanje prema njihovoj privatnosti ili dostojanstvu, a četvrtina je bila diskriminirana. To je u skladu i sa podacima iz Evropske unije, u kome je nešto više od petine (22%) ispitanih osoba izjavilo da su u prethodnih 12 meseci bili diskriminirani zbog svoje transrodnosti, a kao najčešća neprijatna iskustva navode: neprikladnu

---

6 Saopštavanja rodnog identiteta.

radoznalost (21%), ignorisanje specifičnih potreba (17%) i pritisak da se podvrgnu različitim medicinskim ili psihološkim testovima (15%) (FRA, 2014).

Druga važna grupa zdravstvenih usluga – transspecifična zdravstvena zaštita – odnosi se na sam proces prilagođavanja pola: psihijatrijsku procenu i praćenje, hormonski tretman i hirurške intervencije. U našem uzorku je manje od polovine osoba koristilo neku od ovih usluga, a još jedna trećina planira da to učini u budućnosti. Ovo su značajno manji procenti u odnosu na zdravstveno istraživanje, u kome je skoro devet od deset osoba (87%) koristilo ove usluge, pre svega psihijatrijsko-psihološke (84%), zatim endokrinološke (71%), a najmanji procenat hirurške (36% uklanjanje materice/jajnika/testisa, 29% rekonstrukciju grudi, a 19% genitalnu operaciju) (Smiley et al., 2017).Ovu diskrepancu možemo razumeti i kao posledicu same strukture (prigodnog) uzorka – u našem uzorku su znatno zastupljenije nebinarne osobe koje nisu zainteresovane za proces prilagođavanja pola.

Kad je reč o proceni zadovoljstva pruženim uslugama, u oba istraživanja su ispitanici koji su koristili ove usluge najzadovoljniji radom psihijatrijsko-psiholoških timova (47% ispitanika u zdravstvenom istraživanju i 46% u našem istraživanju njihove usluge procenjuju kao dobre ili veoma dobre), dok je u našem istraživanju najveće nezadovoljstvo radom endokrinologa – čak 62% ispitanika ga procenjuje kao nezadovoljavajuće ili veoma nezadovoljavajuće. Dok je u našem uzorku nešto veći procenat ispitanika nezadovoljan ili veoma nezadovoljan uslugama tima, u zdravstvenom istraživanju je značajno veći procenat onih koji usluge procenjuju kao dobre ili veoma dobre. Jedan od mogućih razloga za ovu diskrepancu može da bude u to što se u našem istraživanju pitanja odnose na zadovoljstvo radom članova tima navedenih prema specijalizacijama, dok su u zdravstvenom istraživanju pitanja manje lična i odnose se na konkretne usluge (npr. korišćenje hormona drugog pola, blokatora puberteta, zadovoljstvo genitalnom operacijom, rekonstrukcijom grudi itd.). Zato su se u našem istraživanju ispitanici možda više fokusirali na procenu saradnje s određenim članovima tima. Takođe, u našem istraživanju je skoro dvostruko više nebinarnih ispitanika u odnosu na zdravstveno istraživanje, za čije potrebe naš zdravstveni sistem nije senzibilisan.

Naše istraživanje ukazuje i na veliku potrebu za podrškom: 42% ispitanika je u prethodnih godinu dana zbog pitanja u vezi s rodnim identitetom imalo potrebu za pravnom podrškom, 63% za psihološkom podrškom, a devet od deset ispitanika ističe važnost podrške drugih transrodnih osoba kroz obostrano deljenje iskustava. Prepoznavanje potrebe za podrškom je posebno važno kad imamo u vidu podatke iz zdravstvenog istraživanja koji se odnose na mentalno zdravlje: ispitanici iz Srbije prijavljuju najveći stepen suicidalne ideacije i pokušaja suicida: čak 86% ispitanika je barem jednom razmišljalo o suicidu, 74% više puta, a 39% u prethodnih dvanaest meseci (Smiley et al., 2017). Podaci su zabrinjavajući i kad je reč o pokušajima suicida: 23% transrodnih

osoba iz Srbije je nekada tokom života pokušalo da prekine svoj život, a 10% je pokušalo samoubistvo u prethodnih godinu dana. Poseban problem predstavlja činjenica da više od polovine osoba (58%) koje su razmišljale o suicidu nikad nisu tražile bilo kakvi vrstu pomoći, a stručnu pomoć psihijatra ili psihologa tražilo je svega njih 12% (Smiley et al., 2017). Ovi zabrinjavajući podaci ukazuju na neophodnost senzibilizacije stručnjaka za mentalno zdravlje za rad s transrodnim osobama, kao i izgradnju poverenja kako bi se transrodne osobe zaista obraćale za pomoć kad im je to neophodno.

Naše istraživanje prepoznaje određene oblasti kao prioritetne za unapređenje zaštite transrodnih osoba. Iz odgovora učesnika u istraživanju vidimo da se na prvom mestu po prioritetnosti nalazi pitanje rešavanje nestašice hormona, zatim edukovanje lekara za rad s transrodnim i nebinarnim osobama, decentralizacija zdravstvenih usluga, skraćivanje vremena čekanja i unapređenje pojedinačnih usluga, kao što je pitanje cene hirurških intervencija i njihove dostupnosti. U zdravstvenom istraživanju su slične oblasti prepoznate kao prioritete: skraćivanje perioda čekanja za korišćenje određenih usluga, obučavanje zdravstvenih radnika za radtransrodnim osobama, veći broj stručnjaka koji rade u oblasti transspecifične zdravstvene zaštite, individualizacija tretmana itd. (Smiley et al., 2017). U nekima od ovih oblasti postoje pomaci, pa je tako na Medicinskom fakultetu je u okviru izbornog predmeta Mentalno zdravlje jedna od tema koje se obrađuju Rodni identitet i stigmatizacija, a u okviru specijalizacije iz psihijatrije spada i upoznavanje sa radom Kabineta za transrodna stanja Kliničkog centra Srbije.⁷ Iako su ovi pomaci veoma važni, neophodno je da oni budu tako koncipirani da obuhvate sve zdravstvene radnike, a ne samo one koji su već zainteresovani za temu transrodnosti i za mentalno zdravlje, upravo zbog toga što transrodne osobe koriste usluge ne samo transspecifične, već i opšte zdravstvene zaštite.

Zaključak

Podaci dobijeni u ovom istraživanju ukazuju na nepovoljan položaj transrodnih osoba u Srbiji u različitim oblastima života: izloženost diskriminaciji i nasilju tokom školovanja, pri zapošljavanju i na radnom mestu, kao i prilikom korišćenja usluga iz oblasti opšte i transspecifične zdravstvene zaštite, kao i više nego dvostruko veću stopu nezaposlenosti u odnosu na opštu populaciju. Pored toga, podaci pokazuju da se transrodne i nebinarne osobe u Srbiji ne osećaju slobodno da izraze svoj rodni identitet u školi i na radnom mestu, da javni prostor često ne doživljavaju kao bezbedno mesto, a za četvrtina ispitanika to nije ni sopstveni dom. Zato ne čudi da značajan broj osoba izražava potrebu za različitim oblicima podrške (psihološkom, pravnom i podrškom drugih trans osoba) upravo zbog teškoća u vezi sa svojim rodnim identitetom.

---

7 Zahvaljujem se recenzentu na informaciji.

Ovo istraživanje je jedno od retkih kod nas koji su sprovedena izvan medicinskog konteksta, na uzorku iz zajednice. Pošto je u pitanju manjinska i marginalizovana grupa, koja je tokom procesa prilagođavanja pola često podvrgnuta različitim medicinskim i psihološkim ispitivanjima, ovo istraživanje je planirano kao eksplorativno sa ciljem sticanjašireguvida u određene aspekte njihove životne situacije. Svaka od oblasti obuhvaćenih ovim istraživanjem može predstavljati temu novog istraživanja koje će je dalje proširiti i produbiti.

Pored teškoća s kojima se suočavaju, na osnovu rezultata ovog istraživanja možemo da zaključimo i o potrebama transrodnih osoba u Srbiji: pored potrebe za bezbednošću životom bez nasilja i diskriminacije u svim sferama života, ispitanici imenuju potrebu za pravnim savetovanjem, psihološkom podrškom, ali i podrškom trans zajednice. Iz nastojanja da se stekne uvid u različite aspekte životne situacije transrodnih osoba slede i praktične implikacije za psihološku praksu: kao i za rad s osobama iz drugih manjinskih grupa, i ovde je neophodno bolje razumevanje specifičnosti njihove egzistencije i položaja u društvu. Kad je reč o radu s transrodnim osobama, to znači da je potrebno imati uvid u učestalost nasilja i diskriminacije i posledičnu stalnu pozornost i iščekivanje da će se neka neprijatnost desiti, zatim neodgovarajuće zakonodavstvo koje reguliše pravno priznanje roda i zaštitu od diskriminacije, kao i zdravstvene potrebe i položaj u sistemu zdravstvene zaštite, a naročito u domenu transspecifične zdravstvene zaštite. Potrebu za dodatnom edukacijom zdravstvenih radnika uopšte, a posebno stručnjaka za mentalno zdravlje, prepoznaju kao prioritet i transrodne osobe i zdravstveni radnici, a podaci iz ovog istraživanja mogu biti jedan od prvih koraka u tom smeru. Naredna istraživanja u ovoj oblasti bi trebalo da odgovore na ograničenja ovog istraživanja: uzorak u ovom istraživanju je prigodan, tako da je mogućnost generalizacije nalaza na celokupnu populaciju transrodnih i nebinarnih osoba u Srbiji veoma upitna (što dodatno otežava marginalizovanost i nevidljivost ove grupe); teme koje su obuhvaćene ovim istraživanjem zahtevaju dodatno ispitivanje i produblivanje, za koje bi bilo poželjno kombinovanje upitnika i intervjuja; a važno bi bilo i dodatno istražiti razlike u iskustvima i potrebama između binarnih i nebinarnih osoba, kao i između transrodnih muškaraca i žena.

Literatura

- American Psychological Association. (2015). Guidelines for psychological practice with transgender and gender nonconforming people. *American Psychologist*, 70(9), 832–864. <https://doi.org/10.1037/a0039906>
- Arnoldussen, M., Steensma, T.D., Popma, A., van der Miesen, A. I. R., Twisk, J.W.R. & de Vries, A. L. C. (2020). Re-evaluation of the Dutch approach: are recently referred transgender youth different compared to earlier referrals? *European Child and Adolescent Psychiatry*, 29, 803–811. <https://doi.org/10.1007/s00787-019-01394-6>.

- Barišić, J. (2016). Psihološki aspekti transseksualizma (rodne disforije). U: Duišin i Đorđević (ur.). *Transseksualizam: multidisciplinarni fenomen*. Beogradski centar za urogenitalnu rekonstruktivnu hirurgiju.
- Benjamin, H. (1966). *The Transsexual Phenomenon*. Dusseldorf: Symposium Publishing
- Bockting, W. O., Miner, M. H., Swinburne Romine, R. E., Hamilton, A., & Coleman, E. (2013). Stigma, mental health, and resilience in an online sample of the US transgender population. *American Journal of Public Health, 103*, 943–951. doi:10.2105%2FAJPH.2013.301241
- Bockting, W.O. (2008). Psychotherapy and the real-life experience: from gender dichotomy to gender diversity. *Sexologies, 17*, 211–224. <https://doi.org/10.1016/j.sexol.2008.08.001>
- Bouman, W.P., Schwend, A.S., Motmans, J., Smiley, A., Safer, J.D., Deutsch, M.B., Adams, N. J.&Winter, S. (2016). Language and trans health. *International Journal of Transgenderism, 18*(1), 1–6. <https://doi.org/10.1080/15532739.2016.1262127>
- Burgwal, A., Gvianshishvili, N., Hard, V., Kata, J., Garcia Niento, I., Orre, C., Smiley, A., Vidic, J. & Motmans, J. (2019). Health disparities between binary and non binary trans people: a community-driven survey. *International Journal of Transgenderism, 20*(2–3), 218–229. <https://doi.org/10.1080/15532739.2019.1629370>
- Cohen-Kettenis, P.T.C & Kreukels, B.P. C. (2016). Gender dysphoria in children and adolescents: Currently debated concepts and treatment strategies. U: Duišin & Đorđević (ur.). *Transseksualizam: multidisciplinarni fenomen*. Beogradski centar za urogenitalnu rekonstruktivnu hirurgiju.
- Colizzi, M., Costa, R. & Todarello, O. (2016). Transsexual patients psychiatric comorbidity and positive effects of cross-sex hormonal treatment on mental health: Results from a longitudinal study. *Psychoneuroendocrinology, 39*, 65–73. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2013.09.029>
- Costa, R. & Colizzi, M. (2016). The effect of cross-sex hormonal treatment on gender dysphoria individuals' mental health: a systematic review. *Neuropsychiatric Disease and Treatment, 12*, 1953–1966. <https://doi.org/10.2147/ndt.s95310>
- De Vries, A.L.C., McGuire, J.M., Steensma, T.D., de Vries, A.L.C, Wagenaar. E.C.F, Doreleijers, T.A.H., Cohen-Kettenis, P.T. (2014). Young adult psychological outcome after puberty suppression and gender reassignment. *Pediatrics, 134*, 696–704. <https://doi.org/10.1542/peds.2013-2958>
- Denny, D. (2004). Changing model of transsexualism. *Journal of Lesbian and Gay Psychotherapy, 8*(1,2), 25–14. https://doi.org/10.1300/J236v08n01_04
- Drescher, J. (2010). Queer diagnoses: parallels and contrasts in the history of homosexuality, gender variance, and the diagnostic and statistical manual. *Archives of Sexual Behavior, 39*, 427–460. <https://doi.org/10.1007/s10508-009-9531-5>
- Duišin, D., Barišić, J., Stojanović, B., Kojović, V., Bižić, M., Vujović, S. & Đorđević, M. (2017, 6–8 april). *Transgender Health Care in Serbia*. Saopštenje sa 2. EPATH konferencije Contemporary Trans Health in Europe: Focus on Challenges and Improvements, Beograd. <https://epath.eu/wp-content/uploads/2018/06/Trans-health-care-in-Serbia-04.april-2017-3.pdf>

- Duišin, D., Nikolić-Balkonski G., Batinić B. (2009). Sociodemographic profile of transsexual patients. *Psychiatria Danubina*, 21(2), 220–223.
- FRA (2014). *Being Trans in European Union. Comparative Analysis of EU LGBT Survey Data*. FRA – European Union Agency for Fundamental Rights.
- Grant, J.M., Mottet, L.A., Tanis, J., Harrison, J., Herman, J. & Kesiling, M. (2011). *Injustice at every turn. A report of the national transgender discrimination survey*. Washington: National Center for Transgender Equality & National Gay and Lesbian Task Force. https://www.thetaskforce.org/wp-content/uploads/2019/07/ntds_full.pdf
- Hammarberg, T. (2009). *Human Rights and Gender Identity*. Council of Europe Commissioner for Human Rights.
- Handler, T., Hojilla, J.C, Varghese, R., Wellenstein, W., Satre, D.D. and Zaritsky, E. (2019). Trends in Referrals to a Pediatric Transgender Clinic. *Pediatrics*, 144(5). <https://doi.org/10.1542/peds.2019-1368>
- International Commission of Jurists (2007), *Yogyakarta Principles – Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity*. <https://www.refworld.org/docid/48244e602.html>
- Lev, A. I. (2004). *Transgender emergence*. Haworth Clinical Practice Press.
- Marković Žigić, D., Zulević, J. & Maksimović, K. (2015). Rad sa transseksualnim klijentima – specifičnosti tranzicije i izazovi nakon nje. U V. Miletić and A. Milenković (ur.), *Priručnik za LGBT psihoterapiju* (str. 172–188). Udruženje za unapređenje mentalnog zdravlja.
- McNeil, J., Bailey, L., Ellis, S., Morton, J. & Regan, M. (2012). *Trans Mental Health and Emotional Wellbeing Study 2012*. Scottish Transgender Alliance; TREC, Traverse; Sheffield Hallam University, TransBareAll. https://www.gires.org.uk/wp-content/uploads/2014/08/trans_mh_study.pdf.
- Meyer, I.H. (2007). Prejudice and Discrimination as Social Stressors. In: Meyer, I.H., Northridge, M. E. (eds). *The Health of Sexual Minorities*. Springer, Boston, MA.
- Republički zavod za statistiku (2020). Statistički godišnjak Republike Srbije. Beograd.
- Richards, C., Bouman, W.P., Seal, L., Barker, M.J., Nieder T. & T'Sjoen., G. (2016). Non-binary or genderqueer genders. *International Review of Psychiatry*, 28(1), 95–102. doi: <https://doi.org/10.3109/09540261.2015.1106446>
- Robles, R., Fresan, A., Vega-Ramirez, H., Cruz-Islas, J, Rodrigues-Perez, V., Dominguez-Martinez, T., Reed, G. (2016). Removing transgender identity from the classification of mental disorders: a Mexican field study for ICD-11. *Lancet Psychiatry*, 3: 850–59. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(16\)30165-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(16)30165-1)
- Službeni glasnik Republike Srbije/Official Gazzete of the Republic of Serbia (2011). *Zakon o zdravstvenom osiguranju*. (broj 57).
- Službeni glasnik Republike Srbije/Official Gazzete of the Republic of Serbia (2018). *Pravilnik o načinu izdavanja i obrascu potvrde nadležne zdravstvene ustanove o promeni pola* (br. 103). Službeni glasnik Republike Srbije/Official Gazzete of the Republic of Serbia (2018). *Zakon o matičnim knjigama* (broj 47).
- Smiley, A., Burgwal, A., Orre, C., Summanen, E., Garcia Niento, I., Vidić, J., Motmans, J., Kata, J., Gvianishvilli, N., Hard, V. and Kohler, R. (2017). *Overdiagnosed but*

- Underserved. Trans Healthcare in Georgia, Poland, Serbia, Spain, and Sweden: Trans Health Survey.* TGEU.
- Smith, E., Jones, T., Ward, T., Dixon, J., Mitchel, A., Hilier, L. (2014) *From Blues to Rainbows. The mental health and well-being of gender diverse and transgender young people in Australia.* Australian Reserach Centre in Sex, Health and Society, La Trobe University and University of New England. <https://researchers.mq.edu.au/en/publications/from-blues-to-rainbows-the-mental-health-and-wellbeing-of-gender--2>.
- Taylor, J., Zalewska, A., Gates, J.J. & Millon, G. (2019). An exploration of the lived experiences of non-binary individuals who have presented at gender identity clinic in the United Kingdom. *International Journal of Transgenderism*, 20(2–3), 195–204. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1445056>
- Turner, L., Whittle, S. & Combs, R. (2009). *Transphobic Hate Crimes in the European Union.* Press For Change.
- Valentine, S. & Shipherd, J. (2018). A systematic review of social stress and mental health among transgender and gender non-conforming people in the United States. *Clinical Psychology Review*, 66, 24–38. doi: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2018.03.003>
- Vujovic, S., Popovic S, Sbutega-Milosevic G, Djordjevic M, and Gooren L. (2009). Transsexualism in Serbia: A twenty-year follow-up study. *Journal of Sexual Medicine*, 6, 1018–1023. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2008.00799.x>
- White, B. P., & Fontenot, H. B. (2019). Transgender and non-conforming persons' mental healthcare experiences: An integrative review. *Archives of Psychiatric Nursing*, 33, 203–210. <https://doi.org/10.1016/j.apnu.2019.01.005>
- Worthen, M. (2012). An Argument for Separate Analysis of Attitudes Toward Lesbian, Gay, Bisexual Men, Bisexual Women, MtF and FtM Transgender Individuals. *Sex Roles*, 68, 703–723.
- Zucker, K. J., Wood, H., Wasserman, L., VanderLaan D. P., Madison Aitken, M. (2016). Increasing Referrals for Gender Dysphoria, *Journal of Adolescent Health*, 58(6), 693–694. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2016.02.015>
- Zulević, J. (2012). Istraživanje problema transeksualnih osoba u sferama školstva, rada i zapošljavanja, zdravstvene zaštite i državne administracije. U: Gajin, S. (ur.). *Model zakona o priznavanju pravnih posledica promene pola i utvrđivanja transeksualizma. Prava trans osoba – od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira.* Centar za unapređenje pravnih studija.

The situation and needs of transgender and non-binary people in Serbia

Jelena Vidić

*Geten, Center for LGBTIQ People's Rights and
Schema Therapy Center Belgrade*

Transgender and non-binary people are one of the most marginalized groups in the society, exposed to different forms of violence and discrimination, both on the structural and individual level. The aim of our research is to provide a better understanding of the position of transgender and non-binary people in Serbia. In addition to overall socio-demographic characteristics, we explore the experiences of violence and discrimination in public space, during education, at work, as well as the difficulties with legal gender recognition, experiences within the health care system and needs for different forms of support. In this explorative study we used an online questionnaire consisting of closed and open-ended questions. The convenience sample comprised 71 respondents and included both transgender men and women and the non-binary people. Our results confirm that transgender people in Serbia are exposed to violence and discrimination in different life periods and different areas of life, that they do not feel safe and often hide their gender identity. When it comes to medical gender affirmation procedures, respondents are divided between rating them as satisfactory and non-satisfactory. As the main priorities, they see the regulation of hormone shortage, training of health providers on working with transgender and non-binary people, individualization of the treatment, and decentralization of services. They also voice out the need for psychological support, which can be regarded as an invitation to mental health experts to work towards a better understanding of these specific aspects of everyday lives of their transgender clients.

Key words: transgender, gender identity, discrimination, violence, trans-specific health care

Da li je teorija najbolja praksa: pregled istraživanja u psihologiji rada u Srbiji (1995–2019)

Mirosava Đurišić-Bojanović¹

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Slavica Maksić

Institut za pedagoška istraživanja, Beograd

Rad se bavi odnosom između akademskog, primenjenog i praktičnog znanja iz oblasti primenjene psihologije koja ima potencijal da doprinese privrednom i društvenom razvoju. Cilj ove analize je da dà početni uvid u dominantne teme i društvenu relevantnost istraživačkih aktivnosti u oblasti psihologije rada u Srbiji u periodu značajnih društvenih promena (1995–2019). Materijal za analizu se sastojao od sažetaka radova u oblasti psihologije rada koji su predstavljeni na dve vodeće nacionalne konferencije – Empirijska istraživanja u psihologiji i Sabor psihologa Društva psihologa Srbije (N = 657). Korišćen je tematski analitički postupak za konstrukciju kodnog sistema kojim su definisani kriterijumi za prikupljanje relevantnih podataka. U obradi podataka primenjeni su eksploratorni sekvencijalni dizajn i uporedna longitudinalna analiza. Opšti zaključak zasnovan na kvalitativnoj analizi podataka ukazuje na društvenu relevantnost istraživačkih aktivnosti u oblasti psihologije rada u tom periodu. Rezultati analize takođe se razmatraju iz ugla novijih modela strateškog planiranja i društvenog razvoja. Dobijeni rezultati ukazuju na pojavu novih tema i oblasti, kao i na postojanje veze između značajnih društvenih promena i istraživačkih aktivnosti u oblasti psihologije rada u navedenom periodu. Označeni su neki elementi nove paradigme pozitivne prakse razvoja ljudskih resursa. U radu su razmotrene šire teorijsko-metodološke i praktične implikacije dobijenih nalaza za psihologiju rada.

Ključne reči: akademska i praktična znanja, psihologija rada, razvoj ljudskih resursa, tematska analiza sadržaja, modeli strateškog planiranja razvoja.

---

1 mdjurisic@rcub.bg.ac.rs

Uvod

Iz ugla savremenih ekonomskih i organizacionih paradigmi i na njima zasnovanih strateških modela, privredni i društveni razvoj direktno je uslovljen stepenom i kvalitetom saradnje univerziteta, privrede i vladinog sektora. Uprkos tom saznanju, rezultati istraživanja pokazuju da su akademska znanja i rezultati naučnih analiza teško dostupni i često, značajno udaljeni od potreba prakse (Cohen, 2007; Deadrick i Gibson, 2007; De Meuse et al., 2014; Ghoshal, 2005; Gillespie et al., 2018). Očekuje se da primenjene nauke budu društveno relevantne i inspirativne, tako da unapređuju društvene prakse i život u zajednici. Preduslov za to je obezbeđivanje kontinuiteta u komunikaciji istraživača i praktičara koji se odnosi na razmenu relevantnih informacija i podataka, što dalje usmerava istraživače i pronalazače na prepoznavanje, definisanje i rešavanje praktičnih problema u društvu i privredi (Arnkil et al., 2010; Bikard, 2018; Leydesdorff i Meyer, 2006; Lundvall et al., 2010).

U radu se razmatra pitanje, koliko su istraživanja u psihologiji rada pratila promene koje su se dešavale u oblasti rada i radnih odnosa, kao dela šireg društvenog procesa. U vreme velikih društvenih kriza, ovo pitanje postaje dodatni istraživački izazov. Krajem XX veka u Srbiji je započela kriza čije se posledice još uvek osećaju (Bolčić i Milić, 2002; Lazić, 1994; Mihailović, 2004; Pavlović, 2006; Tomanović, 2006). Posle raspada federalne države, Srbija napušta socijalističko uređenje, propadaju veliki privredni sistemi, tržište se smanjuje, a stanovništvo gubi kupovnu moć (Milošević, 2004). Velika je fluktuacija radne snage zbog migracija i nesigurnost u pogledu toga kako zadržati radno mesto i izboriti se sa efektima konkurencije na poslu (Đuričin i Lončar, 2020; Cerović, 2009; Majstorović, 2012; Pavlov, 2011; Stojiljković, 2012). Izmenjeni zahtevi posla dovode u pitanje kvalifikacije i obučenosť koju pružaju obrazovne ustanove i same u značajnim promenama (Petrović et al., 2019). Nova društvena elita nema kapacitet da izvede potrebne društvene promene, dok nivo postignutog konsenzusa u pogledu pravaca daljeg razvoja ne može da obezbedi zajedničko delovanje društvenih snaga (Đuričin i Lončar, 2020; Maksić i Pavlović, 2012; Petković Gajić, 2019).

U periodu nakon 2000. godine, pridruživanje Evropskoj Uniji označeno je kao prioritetni strateški cilj, a procesi političke demokratizacije i ekonomske liberalizacije postaju ključni faktori društvenih promena. Strateški cilj pridruživanja Evropskoj Uniji, koja je 2000. godine usvojila dugoročnu strategiju razvoja (European Council, 2000), podrazumevao je početak reformi i uvođenje novih standarda u sve oblasti društveno političkog i ekonomskog života, uključujući obrazovanje i rad. Okvir evropskih razvojnih strategija, poslovnih politika i novih standarda, definisan u skladu sa vizijom koncepta društva znanja (Drucker, 1994; 1995), predviđa snažnije povezivanje između poslovnih firmi, istraživačkih i obrazovnih institucija. Time bi trebalo da se obez-

bedi infrastruktura za unapređenje i transformacije znanja u inovacije i na taj način doprinese održivom ekonomskom rastu. Međutim, ideja o društvu znanja, ne samo da oblikuje razvojne strategije, već menja tradicionalne ekonomsko-menadžerske organizacione paradigme (Nonanka i Toyama, 2005).

U Srbiji je od posebnog značaja činjenica da se u sferi rada odvijaju strukturne promene kao deo šireg društvenog procesa produžene tranzicije (Bolčić, 2015). Reč je, pre svega, o promeni strukture vlasništva i uspostavljanju novih organizacionih politika (Petković, 2006). Promene u radnim organizacijama, kao kompleksnim otvorenim sistemima, dešavaju se ne samo na nivou struktura, nego i radnih procesa i međuljudskih odnosa. U mnogim domenima, kao i u sferi rada, postojeće prakse postaju nedelotvorne (Bogicevic Milikic et al., 2008). Rešenja se ne retko traže u teorijama primenjenih nauka. One nude jedan novi pogled na organizacije. Dominantne ekonomske paradigme o organizaciji kao sociotehničkom sistemu, menjaju se u skladu sa novom paradigmom organizacije zasnovane na znanju. Dinamičke sposobnosti firme se posmatraju kao integrisani setovi aktivnosti upravljanja resursima znanja koje se menja, obnavlja i eksploatiše. Ove aktivnosti omogućavaju protok znanja u firmi, kao i promenu stanja resursa znanja (Beer i Nohria, 2000; Nielsen, 2006; Teece, 2007; Zack, 1999).

Ključni model novih organizacionih politika predstavlja model razvoja ljudskih resursa i koncept upravljanja ljudskim kapitalom (eng., human resource management – HRM). U osnovi ovog modela i koncepta je ideja prakse zasnovane na naučnom istraživanju i dokazima (eng., evidence-based management), posredovane aktivnošću istraživača–praktičara (Bartlett & Francis-Smythe, 2016; Zucker et al., 2002). Pomenuta ideja razvijala se u dva pravca: prvi, koji se odnosi na unapređenje profesionalne kompetentnosti profesionalaca praktičara tako da on postaje naučnik–praktičar (Rupp i Beal, 2007), i drugi, koji se odnosi na nove strateške modele privrednog i društvenog razvoja (Arnkil et al., 2010; Hendry i Siedl, 2003; Lundvall et al., 2002).

Praksa zasnovana na naučnom istraživanju, implicira i nekoliko teorijskih pretpostavki važnih za analizu, a to su pretpostavke teorije kompleksnih sistema i posebno Gidensove socijalne teorije (Gidens, 2007). Sve veća odvojenost od tradicionalnih oslonaca, običaja i konvencija, podstiče stalni proces preispitivanja i promišljanja pri donošenju brojnih odluka ljudi u javnoj i privatnoj sferi. Tako, socijalna refleksivnost posreduje u procesima odlučivanja, ponašanju i akcijama pojedinaca, kao deo sociopsiholoških procesa strukturacije – održavanja i menjanja društvenih struktura koje definišu delatnost pojedinaca, identitet socijalnih, profesionalnih uloga i društvenih struktura (Gidens, 1991). Teorijske pretpostavke o kompleksnosti i nelinearnosti interakcija društvenih sistema i podsistema, dalje otvaraju pitanja o vezama između društvenog konteksta, naučnog istraživanja i prakse (Ryan, 2003; Rynes, 2007; Rynes et al., 2001).

Teorija kompleksnih socijalnih sistema predstavlja širi okvir analize u ovom radu iz više razloga – pretpostavlja visoku međuzavisnost eksternih i internih procesa društvenih sistema, visoku međuzavisnost makro i mikro društvenih procesa, kao i visoku neizvesnost ishoda njihovih interakcija. Teorija kompleksnih socijalnih sistema pruža mogućnost da se nalazi dobijeni istraživanjem određenih društvenih procesa na mikro nivou uopšte i interpretiraju iz ugla makro teorija (Senge et al., 2007; Walsham, 1998). Ova teorija istovremeno implicira prevazilaženje metodoloških ograničenja u istraživanjima u domenu primenjenih nauka koja se tiču aprocesualnosti, atemporalnosti i akontekstualnosti (Pettigrew et al., 2001). Složili bismo se sa stavom autora koji se zalažu za inkorporiranje principa teorija promene i kompleksnosti društvenih procesa u istraživanja u primenjenim naukama, sa svim metodološkim implikacijama (Batie, 2008; Jacobs i Van Assche, 2014; Senge et al., 2007).

Rezultati ispitivanja primene istraživačkih nalaza ukazuju na nedovoljnu povezanost teorije i prakse u oblasti psihologije rada odnosno organizacione psihologije i upravljanja ljudskim resursima (Aguinus et al., 2017). S druge strane, pokret za menadžment utemeljen na dokazima potvrđuje velike potrebe prakse za naukom u cilju poboljšanja kvaliteta odlučivanja u organizaciji (Barends i Rousseau, 2018). Donosioci odluka traže rešenja u relevantnoj naučnoj literaturi, uz izvore koje su ranije standardno koristili, kao što su poznavanje struke, organizacije i vrednosti zainteresovanih strana. Očekivanja u vezi sa doprinosom nauke društvenom razvoju rastu u vreme kriza, kada problemi koji se dešavaju u različitim sferama funkcionisanja društva traže praktična rešenja.

Predmet našeg interesovanja je odnos između akademskih, primenjenih i praktičnih znanja u jednoj grani primenjene psihologije koja ima potencijal da doprinese unapređenju ljudskih resursa, ključnog faktora privrednog i društvenog razvoja. U radu su prikazani rezultati istraživanja koje je izvedeno sa ciljem da se identifikuju dominantne teme u istraživanjima u psihologiji rada u Srbiji i analizira relevantnost istraživačkih tema iz ugla društvenih promena i trendova savremenih organizacionih praksi.

Najopštiji cilj analize bio je da se ispita u kojoj meri se prepoznaju, definišu i istražuju aktuelni problemi u oblasti psihologije rada u zemlji. Analiza radova bila je usmerena na identifikaciju: a) tema u istraživanjima u psihologiji rada, b) promenu istraživačkog fokusa u oblasti psihologije rada u posmatranom periodu, i c) međuzavisnost izbora istraživačkih tema u oblasti psihologije rada sa istaknutim društveno–ekonomskim i političkim promenama.

U ove svrhe analizirana su saopštenja sa dve vodeće nacionalne konferencije u oblasti psihologije koje predstavljaju mesto za izlaganje rezultata istraživanja, novih pogleda i ideja, kontinuiranih susreta i komunikacije istraživača i praktičara. Izabrane konferencije predstavljaju jedine godišnje skupove

profesionalaca u oblasti, koji su održavani kontinuirano, tokom vremenskog perioda relevantnog za ciljeve ove analize (od 1995. do 2019. godine).

Metod

Materijal za analizu

Uzorak su činili sažeci radova saopštenih na dva reprezentativna psihološka skupa, *Empirijska istraživanja u psihologiji* (EIP) i *Sabor psihologa Srbije* (SPS) u periodu od 25 godina (1995–2019). U pitanju je vremenski period značajnih društvenih promena, čiji su efekti bili predmet ovog rada. Skup Empirijska istraživanja u psihologiji, organizuje Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, najstarija visokoškolska ustanova na kojoj je počelo proučavanje psihologije kao samostalne naučne discipline u zemlji. Naučno-stručni skup, Sabor psihologa, a od 2017. Kongres psihologa Srbije, predstavlja tradicionalno godišnje okupljanje psihologa u organizaciji nacionalnog strukovnog udruženja. Izbor radova za analizu zasnovan je na knjigama rezimea koje su bile dostupne u papirnom ili elektronskom obliku (Prilog 1).

Uslovi za uključivanje u analizu obuhvatili su klasifikaciju rada u određenu oblast od strane organizatora skupa, postojanje naslova, rezimea i podatka o autoru ili autorima, kao i obrazovanje i profesionalni status autora rada. Dodatnim kriterijumima odabrani su radovi u kojima su teme iz psihologije rada ispitivane na uzorcima zaposlenih odnosno radno sposobnih odraslih osoba u Srbiji. Analiza saopštenja sa skupa Empirijska istraživanja u psihologiji sprovedena je tako što su iz knjiga rezimea izdvojeni radovi koje su organizatori klasifikovali kao psihologija rada, psihometrija i psihologija rada, i sposobnosti i rad. Postupak izbora radova sa skupa Sabor/Kongres psihologa Srbije, bio je složeniji, zbog oblasti i načina na koji su bili grupisani od strane organizatora. Pojavljuju se različiti formati naučno–stručne komunikacije (uvodna, plenarna, individualna i slobodna saopštenja, simpozijumi, okrugli stolovi) koji su definisani tematski i često interdisciplinarnog karaktera. Stoga je njihov izbor tekao u nekoliko faza. U prvom koraku, uključeni su radovi koji su bili klasifikovani kao psihologija rada, industrijska, kadrovska, organizaciona, poslovna psihologija, psihologija preduzetništva i psihologija menadžmenta. Drugu grupu čine radovi u kojima su pomenute oblasti psihologije rada u vezi sa promenama u sferi rada, od promena u privrednom sistemu, organizacionoj kulturi i ljudskim resursima, do ispitivanja identiteta, standarda, promocije i mogućnosti psihologije rada da na njih odgovori. Treća i poslednja grupa radova, uključenih u analizu, sačinjena je od radova koji se bave temama psihologije rada u okviru drugih psiholoških oblasti, kao što su saobraćajna, vojna i pedagoška psihologija.

Materijal za analizu, koja je predmet ovoga članka, činilo je ukupno 657 radova koji su zadovoljili pomenute kriterijume, i to: 106 radova sa skupa

Empirijska istraživanja u psihologiji (od 134 rada) i 551 rad sa *Sabora/Kongresa psihologa Srbije* (od 661 rada). U materijal za analizu nisu ušli radovi (28 sa prvog i 110 sa drugog skupa) koji nisu bili iz domena psihologije rada ili psihologije uopšte, i ukoliko su ispitanici bili učenici ili studenti ili nisu bili iz Srbije. Nisu uzeti u obzir ni studentski radovi niti poster, prezentacije projekata, promocije knjiga i prikazi seminara stručnog usavršavanja. Takođe, izostavljeni su radovi koji nisu bili potpuni, gde je postojao samo naslov bez rezimea. U slučaju najave više autora, koji su učestvovali na okruglom stolu ili simpozijumu, rad je tretiran kao jedna jedinica za analizu.

Obrada podataka

U okviru eksploratornog sekvencijalnog dizajna sprovedene su kvalitativna – tematska analiza sadržaja i kvantitativna – frekvencijska analiza (Creswell i Clark, 2011).

U prvoj fazi tematske analize sadržaja izabranih saopštenja, analizirani su radovi sa skupa *Empirijska istraživanja u psihologiji* (EIP), kada je primenjena analiza induktivnog tipa (Braun i Clarke, 2006). U svakom od saopštenja tražen je odgovor na pitanje o tome koji su problemi istraživani i gde se mogu smestiti u okviru psihologije rada ili organizacione psihologije. Postupak je tekao tako što su saopštenja radova čitana i analizirana sa ciljem stvaranja inicijalnih kodova, a potom su definisani kodovi (Gibbs, 2002). Tako, na primer, analiza rada *Vrednosti radnika i odnos prema motivacionim sistemima u procesu rada*, započeta je određivanjem inicijalnog koda. Inicijalni kod je ključni psihološki pojam, što su u ovom radu *Motivacioni sistemi*. Nakon inicijalnog koda, određivan je kod, kao opštiji, nadređeni pojam, a to je u ovom slučaju, *Motivacija na radu*. Sledeći relevantan nadređeni pojam kome pripada kod *Motivacija na radu*, imenovan je kao podtema *Motivacija*, koja je dalje deo najopštijeg relevantnog pojma, odnosno teme *Ljudski resursi*. U drugom radu, *Latentne dimenzije subjektivnog doživljaja reklamnih TV spotova*, inicijalni kod bio je *doživljaj spotova*, a opštiji, nadređeni pojam, u ovom slučaju su Reklame. Sledeći nadređeni pojam kome pripada kod *Reklame*, imenovan je kao podtema *Marketing*, koja je deo najopštijeg relevantnog pojma, teme (*Radne*) organizacije.

Obe autorke su nezavisno čitale materijal i određivale inicijalne kodove i kodove. Usledila je diskusija i zajedničko definisanje podtema i tema, a potom ponovno samostalno čitanje originalnog materijala i kodiranje. Postupak je završen novim usaglašavanjem i postizanjem konsenzusa u slučajevima kada su postojale razlike u kategorisanju.

U drugoj fazi, sprovedena je tematska analiza deduktivnog tipa kada je kodni sistem, koji je razvijen u prvoj fazi, primenjen na radovima sa skupa Sabor/Kongres psihologa Srbije (SPS). Bilo je moguće da se predviđene

podteme i teme primene, bez potrebe za definisanjem novih. Kategorisanje su izvele autorke nezavisno, pa je izračunata intersubjektivna saglasnost i dobijeni koeficijenti koji ukazuju na vrlo visoko slaganje (Koenova Kappa od 0,891 do 0,923). Kategorisanje je završeno diskusijom i postizanjem konsenzusa o nesaglasnim slučajevima.

Rezultat analize celokupnog materijala bio je kodni sistem koji su činile tri teme u čijem fokusu su bili psihološki aspekti (radne) organizacije, procesa rada i ljudskih resursa, te su tako i imenovane. Svaka od tema obuhvatala je po tri podteme koje predstavljaju značajne i aktuelne oblasti psihologije rada odnosno psihologije organizacije, organizacionog ponašanja i upravljanja ljudskim resursima. Detaljan prikaz tema i njihovog sadržaja nalazi se u delu o rezultatima, a u Tabeli 1 data je ilustracija kodiranja². Celokupan kodni sistem dat je u Prilogu 2.

Tabela 1
Ilustracija procesa kodiranja

Naslov rada	Inicijalni kodovi	Kodovi	Podteme	Teme
Kulturne orijentacije lidera i odnos lider-podređeni	Orijentacije lidera	Lideri	Upravljanje	(Radne) organizacije
Uticaj rada u smenama na mentalnu i psihofizičku efikasnost brodskih posada	Rad u posebnim uslovima	Smenski rad	Radna efikasnost	Proces Rada
Povezanost klime zabave na poslu i afektivne posvećenosti zaposlenih: iskustva u pojedinim srpskim organizacijama	Posvećenost organizaciji	Organizacijska posvećenost	Motivacija za rad	Ljudski resursi

Manji broj analiziranih radova nije mogao biti svrstan ni u jednu od podtema odnosno tema primenjenog kodnog sistema. Radi se o četiri rada (od 106 radova) sa Empirijskih istraživanja u psihologiji i 16 radova (od 551 rada) sa Sabora/Kongresa psihologa Srbije. Nekategorisani radovi su prošli prvu selekciju za analizu, budući da pripadaju oblasti psihologije rada. Međutim, kako su opštijeg karaktera i govore o stanju nauke, struke, relevantnih oblasti ili integrišu više njih, grupisani su u kategoriju nekategorisanih radova (na primer: Savremeni istraživački trendovi u organizacijskoj psihologiji; Zdrava organizacija – zdravo društvo; Strateška uloga HR biznis-partnerstva u razvoju kompanije).

Pošto je završena kvalitativna analiza, usledila je statistička obrada podataka radi utvrđivanja zastupljenosti pojedinih tema i podtema u odgovarajućim vremenskim periodima. Frekvencijska analiza imala je za cilj da pruži pregled strukture analiziranih radova po temama i podtemama za posmatrani period od 25 godina u celini i na godišnjem nivou. Komparativna analiza zahtevala je dodatnu procentualnu analizu.

2 Zainteresovani čitalac može dobiti bazu podataka od autora na lični zahtev.

U poslednjoj fazi obrade podataka, sprovedena je analiza korespondencije istraživačkih tema i značajnih društvenih događaja. U ove svrhe korišćen je pregled kvalitativnih i kvantitativnih podataka koji su grupisani u petogodišnje sekvence. Tematska analiza sadržaja radova po petogodišnjim vremenskim sekvencama period je koji se smatra dovoljnim za uočavanje određenih trendova u istraživanju (Cascio i Aguinis, 2008). Kao relevantni društveni događaji tretirane su sve istaknute društveno-političke i ekonomske promene koje su mogle da utiču posredno ili neposredno na poslovanje i radne organizacije, oslanjajući se na referentne radove u oblasti.

Rezultati

Organizacije, proces rada i ljudski resursi

Istraživanja u oblasti psihologije rada, sadržana u saopštenjima sa 50 naučnih skupova održanih u periodu 1995–2019. godine u zemlji, bila su fokusirana na tri glavne teme koje se odnose na psihološke aspekte (radnih) organizacija, procesa rada i ljudskih resursa.

Tema (Radne) organizacije obuhvata ispitivanja psiholoških aspekata rada, promena i razvoja organizacija kroz *organizacione promene, upravljanje organizacijom i marketing*.

Podtema *organizacione promene* odnosi se na promene u strukturi i funkcionisanju organizacija koje je proizveo prelazak sa centralizovane na tržišno orijentisanu privredu, proces privatizacije velikih državnih preduzeća, osnivanje privatnih malih i srednjih preduzeća, promenu svojinskih odnosa, dolazak stranih kompanija. Definišu se novi standardi rada, uspostavljaju drugačije organizacione kulture i vrednosti. Posebno su eksplicirani rizici poslovanja u izmenjenim uslovima, potreba za inovacijama i timski rad, kao i stilovi rada koji treba da omoguće uspešno savladavanje tih rizika i uvođenje inovacija. (Primeri radova: Očekivanja od privatizacije i pozitivna i negativna afektivnost; Shvatanja o prirodi ljudskog rada i izbor modela angažovanja zaposlenih.)

Podtema *Upravljanje organizacijom* obuhvata ispitivanje karakteristika i uloga rukovodilaca, menadžera i lidera, kao faktora uspešnog rukovođenja. (Primeri radova: Povezanost stila liderstva i emocionalne inteligencije rukovodilaca sa stilom upravljanja konfliktima kod zaposlenih; Stil rukovođenja u odnosu na profil ličnosti.)

Podtema *Marketing* odnosi se na psihološke uslove uspešnijeg odnosa komunikacije kompanije sa klijentima/potrošačima. Najčešća istraživanja odnose se na to: kako se reklamirati uz upotrebu sredstava masovnog komuniciranja, zadobiti poverenje potencijalnih kupaca i opravdati ga, te postati brend. (Primeri radova: Organizacijske inovacije u prodaji: studija slučaja u Srbiji; Primena neuro-marketing tehnika u razvoju izgleda ekspozitive.)

Druga tema, koja je proučavana u istraživanjima saopštavanjem na analiziranim skupovima, odnosi se na adaptivno–afirmativne i maladaptivne psiho-

loške aspekte procesa rada. Tema *Proces rada* obuhvata *radnu efikasnost, stres na radnom mestu i mobing na poslu*.

U okviru podteme *radna efikasnost* ispitivan je uticaj faktora koji za konačan cilj imaju obezbeđivanje radne uspešnosti, efikasnosti i efektivnosti, zadovoljavanje standarda kvaliteta rada: od fizičkih i sredinskih uslova, preko radnog opterećenja, iscrpljenosti i povreda na radu do kreativne produkcije. (Primeri radova: Individualna i timska produkcija kreativnih rešenja: (ne)ostvarena očekivanja; Ljudska greška u vazuhoplovnim udesima, greška pilota.)

Podtema *Stres na radnom mestu* fokusira se na rad kao izvor svakodnevnih, kontinuiranih pritisaka do izgaranja na poslu, odnosno ostvarivanja subjektivne dobrobiti koja bi pojedincu omogućila uspešno balansiranje između zahteva posla i drugih aspekata njegovog života. (Primeri radova: Otpornost na stres i monotoniju; Psihološka dobrobit i psihofizičko zdravlje zaposlenih u situaciji izloženosti profesionalnom stresu.)

Mobing na poslu predstavlja uzmeniravanje, maltretiranje i zlostavljanje na radu. U okviru ove podteme razmatraju se različiti negativni postupci na radu kojima se sabotira ili diskredituje pojedinac i/ili grupa zaposlenih, kao i pitanja identifikacije i merenja maladaptivnih ponašanja na radu. (Primeri radova: Odnos između zlostavljanja na radu i želje da se napusti organizacija: medijatorska uloga percipirane organizacijske podrške; Mobing, samoefikasnost i konflikti.)

Treća tema, koja je imenovana kao *Upravljanje ljudskim resursima*, odnosi se na psihološke karakteristike zaposlenih i njihove razvojne potencijale u radnom procesu, kao i onih koji su u fazi nezaposlenosti i traženja posla. Ova tema obuhvata *kompetencije za rad, karijerni razvoj i motivaciju za rad*.

Podtema *Kompetencije za rad* odnosi se, pre svega, na sposobnosti i veštine pojedinca za određena zanimanja, poslove i radna mesta. (Primeri radova: Identifikacija ključnih kompetencija zaposlenih za rad u društvu znanja; Psihološki tipovi diplomiranih oficira policije.)

Karijerni razvoj tiče se kretanja osobe u okviru izabrane profesije i zanimanja, a obuhvata sve faze od izbora zanimanja, pripreme i obuke za određeni posao i radno mesto, preko traženja posla i nezaposlenosti, do selekcije i adaptacije novozaposlenih. (Primeri radova: Osobine ličnosti kao prediktori karijernog uspeha; Značaj edukacije za zaposlene: kako to zaposleni procenjuju).

Podtema *motivacija za rad* predstavlja spremnost osobe da se angažuje na radnom mestu, da je zadovoljna poslom i radnim okruženjem i da istrajava u radu kada naiđe na prepreke. Saopštenja koja su se odnosila na motivaciju bila su usmerena na motivacione dispozicije i zadovoljstvo poslom koji su ispitivani u rasponu od predanosti, privrženosti i integrisanosti pojedinca do nezadovoljstva, nemotivisanosti, apsentizma i drugih oblika udaljavanja. (Primeri radova: Motivacija za rad zasnovana na slici o sebi; Očekivanja od uloge neposrednog rukovodioca u motivisanju zaposlenih.)

Praktični i akademski fokus istraživanja

Budući da su radovi sa dve konferencije koje reprezentuju aktivnosti, s jedne strane pretežno teorijsko-akademski orijentisanih istraživača (EIP) i s druge, istraživača–praktičara (SPS), praktični i akademski fokus istraživanja uključen je kao dodatni kriterijum analize (Tabela 2).

Tabela 2

Pregled zastupljenosti tema i podtema u psihologiji rada na SPS i EIP po petogodišnjim periodima (1995–2019).

Tema	Podteme	Skup	Period					Ukupno %	
			1995-1999	2000-2004	2005-2009	2010-2014	2015-2019		
(Radne organizacije)	Promene	SPS	2,91	5,10	4,37	1,46	1,82	15,66	
		EIP	0,0	0,00	0,94	8,49	4,71	14,15	
	Upravljanje	SPS	0,91	0,91	1,46	1,09	1,28	5,64	
		EIP	3,77	0,94	2,83	0,94	0,94	9,43	
	Marketing	SPS	0,18	2,18	1,64	0,91	1,09	6,01	
		EIP	0,94	0,00	0,94	3,77	2,83	8,49	
	Međuzbir	SPS	4,01	8,19	7,77	3,46	4,19	27,32	
		EIP	4,71	0,94	4,71	13,21	8,49	32,08	
	Proces rada	Efikasnost	SPS	5,10	2,00	2,18	0,73	0,91	10,93
			EIP	3,77	0,94	0,94	1,88	0,94	7,54
Stres		SPS	0,91	1,64	0,73	2,72	1,46	7,47	
		EIP	1,88	0,00	0,94	4,71	1,88	9,43	
Mobing		SPS	0,00	0,00	2,18	0,36	0,00	2,55	
		EIP	0,00	0,94	0,00	5,66	3,77	10,38	
Međuzbir		SPS	6,01	3,64	5,10	3,82	2,37	20,95	
		EIP	4,71	1,88	1,88	12,26	6,60	32,08	
Ljudski resursi		Kompetencije	SPS	4,19	3,46	3,46	4,37	3,64	19,12
			EIP	0,00	2,83	2,83	0,94	0,94	7,55
	Karijerni razvoj	SPS	2,18	4,37	4,37	4,74	4,92	20,58	
		EIP	0,94	0,00	1,88	2,83	0,94	6,60	
	Motivacija	SPS	1,28	2,37	2,00	2,00	1,46	9,10	
		EIP	2,83	3,77	2,83	9,43	4,71	23,58	
	Međuzbir	SPS	7,65	10,20	9,83	11,11	10,02	48,81	
		EIP	3,77	6,60	7,55	13,20	6,60	37,74	
Kategorisano	SPS	17,67	22,04	22,40	18,39	16,58	97,08		
	EIP	13,20	9,43	14,15	38,68	21,79	97,17		
Nekategorisano	SPS	0,00	0,36	0,54	1,64	0,36	2,91		
	EIP	0,00	0,00	0,00	0,94	1,88	2,83		
Ukupno	SPS	17,67	22,40	22,95	20,03	16,94	100,00		
	EIP	13,20	9,43	14,15	39,62	23,58	100,00		

Legenda: EIP – Empirijska istraživanja u psihologiji ($n_1=106$); SPS – Sabor psihologa Srbije ($n_2=551$).

Najveće interesovanje psihologa istraživača i praktičara usmereno je na pitanja ljudskih resursa, zatim radne organizacije i procesa rada.

U okviru teme ljudski resursi najzastupljenija su ispitivanja o podtemama motivacija za rad i karijerni razvoj. Tipična istraživanja motivacije za rad odnose se na to šta doprinosi posvećenosti i zadovoljstvu zaposlenih na radu, počev od procene fizičkih i materijalnih uslova rada, sigurnosti posla, percepcije radne klime i upravljanja od strane zaposlenih. Primeri istraživanja koja se odnose na karijerni razvoj tiču se promena profesionalnih uloga i perspektiva za profesionalni razvoj, kao i psiholoških efekata prekida zapošljavanja, nezaposlenosti i traženja posla.

U okviru teme (radne) organizacije, najviše se ispituje podtema organizacione promene, što potvrđuju ispitivanja koje se odnose na očekivanja od privatizacije, psihološke i sociodemografske razlike u spremnosti za organizacione promene.

Tema proces rada uglavnom je zastupljena preko ispitivanja koja se odnose na efikasnost rada. Pitanja o tome na koji način percepcija uslova i standardnih/promenjenih zahteva posla, kao i međuljudskih odnosa na radu proizvode negativne psihološke efekte na zaposlene, zaokupljala su pažnju oba profila istraživača. Takođe, nastojanje da se proceni koliki je doprinos psiholoških dispozicija i sociodemografskih karakteristika zaposlenih na percepciju pozitivnih i negativnih efekata radnog procesa, uslova rada i radnog okruženja. Traženi su i odgovori na pitanja, kako različiti tipovi rukovođenja i organizacije radnog procesa utiču na ispoljavanje kreativnog potencijala zaposlenih.

Razlike u istraživačkom fokusu između radova saopštavanih na dva posmatrana skupa pojavljuju se u usmerenosti na određene podteme unutar glavnih tema. Istraživačima–praktičarima (SPS) u fokusu interesovanja su pitanja kompetencija i karijernog razvoja zaposlenih unutar teme ljudski resursi, kao i podsticaji i prepreke efikasnosti unutar teme proces rada. Na drugom skupu (EIP) najveću pažnju, takođe, zaokupljaju pitanja iz domena ljudskih resursa, ali pre svega motivacije za rad i posebno maladaptivnih ponašanja zaposlenih. Tema (radne) organizacije zastupljena je najviše kroz podtemu organizacione promene koja predstavlja značajan izazov za oba istraživačka profila.

Ipak, postoje razlike u dinamici ne samo produkcije radova po određenim istraživačkim pitanjima i problemima, već i pojave novih istraživačkih tema i oblasti. Tako, istraživači praktičari ispituju praktične aspekte organizacionih promena, upravljanja i marketinga, na primer: ulogu ljudskih resursa u novom menadžmentu, motivacione karakteristike inovativne organizacije, psihološke aspekte odnosa sa javnošću, koncept industrijske demokratije, psihološke aspekte uvođenja sistema kvaliteta u preduzeća, interni marketing. To su, istovremeno, istraživačke teme nove oblasti – oblasti organizacionih promena u organizacionoj psihologiji. S druge strane akademska, primenjena

istraživanja bave se psihološkim aspektima ljudskih resursa, procesa rada i organizacije tako što konceptualizuju nove teorijski zasnovane konstrukte. Na primer: organizaciona posvećenost, organizaciona predanost, organizaciono građansko ponašanje, otpor promenama, spremnost za promene, upravljanje promenama, upravljanje talentima, balans poslovnih i neposlovnih aspekata života, prihvatanje rizika i zlostavljanje na radu ili mobing.

Društveni kontekst i istraživački fokus

Pregledom sadržaja saopštenja na dve konferencije po petogodišnjim periodima, dobija se detaljniji uvid u dinamiku odnosa društvenog konteksta i akademsko–praktičnog profila istraživačkog interesovanja. Na ovom nivou eksploracije, u analizu je uveden društveni kontekst istraživanja. Kao što je već rečeno, istraživačke aktivnosti u psihologiji rada, u periodu (1995–2019), odvijale su se u specifičnim društveno–političkim okolnostima. Građanski rat, raspad Jugoslavije (SFRJ) početkom devedesetih i konstituisanje novih država, praćen je prelaskom centralizovane privrede na tržišnu, transformacijom društvenog kapitala u privatni. Urušavanje velikih državnih i društvenih preduzeća, provociralo je doživljaj egzistencijalne ugroženosti stanovništva, promene vrednosti i pogleda na ličnu i društvenu perspektivu (Bolčić i Milić, 2002; Lazić, 1994; Mihailović, 2004; Pavlović, 2006; Tomanović, 2006).

Radikalne društvene promene najavljene u periodu (1995–1999), reflektuju se na sadržaj istraživačkih aktivnosti kao i na konceptualizaciju naučnostručnih skupova psihologa u Srbiji, pa se u nazivima skupova pojavljuju koncepti stresa i društvenih promena. Međutim, detaljnija tematska analiza sadržaja saopštenja daje kompleksniju sliku istraživačkog fokusa u psihologiji rada. Uporedo sa ispitivanjem negativnih efekata tranzicione krize, kao što su, prinudni odmori, gubitak posla, otežana zapošljivost, potencijalne migracije zaposlenih, stres i sindrom sagorevanja na radu, ispitivani su elementi nove doktrine upravljanja ljudskim resursima i promene organizacione kulture. Istovremeno, definišu se nove uloge i područja rada psihologa unutar novog modela upravljanja i razvoja ljudskih resursa.

U narednom posmatranom periodu (2000–2004), započinju procesi političke demokratizacije i ekonomske liberalizacije. Bio je to i početak perioda tranzicije od socijalističkog ka ne sasvim jasnoj varijanti demokratskog, liberalno kapitalističkog društvenog uređenja (Milošević, 2004). Pridruživanje Evropskoj Uniji je prioritetni strateški cilj, u skladu sa kojim se uvode novi standardi u sve oblasti društveno političkog i ekonomskog života, uključujući rad i obrazovanje koje za njega priprema. Istovremeno, traže se tranzicioni modeli ka tržišno orijentisanoj privredi, podsticanjem preduzetništva, i razvojem malih i srednjih preduzeća (Đuričin i Lončar, 2020).

Reflektovanje nove društvene situacije prepoznatljivo je i na Saboru psihologa Srbije koji se bavi pitanjima dometa psihologije, promenama u privrednom sistemu, biznisom i etikom. U skladu sa tim, u fokusu istraživača u praksi bile su organizacione promene u uslovima tranzicije i restrukturiranja privrede, kao što su organizaciona klima, etički principi i standardi rada, apsentizam, preduzetništvo, psihološki aspekti nezaposlenosti. Uporedo sa ispitivanjem psiholoških korelata spremnosti za prihvatanje promena, “stari koncepti” psihologije rada i organizacije, motivacija, zadovoljstvo na radu, organizaciona klima, kompetencije zaposlenih, rukovođenje, stres na radu, ispituju se u novoj radnoj i društvenoj situaciji.

Sledi period (2005–2009) koji obeležava kriza privatizacije, značajna nestabilnost i nesigurnost privrednog ambijenta (Cerović, 2009). Tome u velikoj meri doprinose neuspešne privatizacije kao i svetska ekonomska kriza 2008 (Stojiljković, 2012). Uprkos problemima, pridruživanje Evropskoj Uniji ostaje prioritetni strateški cilj. Istraživačka aktivnost u ovom periodu fokusira se na pitanja profesionalnog identiteta i uspostavljanja evropskih standarda u oblasti rada.

Strukturne, konceptualne i tehnološke promene, usmeravaju pažnju u oblasti psihologije rada ka timskom radu, liderstvu, inovacijama, faktorima uspešnog preduzetništva, načinima smanjenja poslovne neizvesnosti i nepoverenja. Međutim, veliki broj zaposlenih gubi posao, a korupcija i nepoverenje u institucije, otvaraju pitanja kako motivisati radnike za uključivanje u obuke i ojačati njihove kapacitete za nalaženje posla i odgovarajućeg radnog mesta (Majstorović, 2012; Pavlović, 2006). Redefinisanje modela upravljanja, kao i društvenih i organizacionih vrednosti, povećava osetljivost za neprimerena ponašanja. Tako je, na primer, na 56. Naučno-stručnom skupu psihologa Srbije (2008) održan okrugli sto pod nazivom *Mobing, njegovi pojavni oblici i vrste, posledice, stanje u Srbiji, prevencija i ublažavanje*. Akademski interesovanja i primenjena istraživanja, usmerena su na novi model upravljanja i razvoja ljudskih resursa, poslovnog ponašanja i komunikacija, spremnost na promene, otpornost na stres, uslove ispoljavanja kreativnosti na radu. Primećuje se i da se znatan broj radova bavi preispitivanjem novih profesionalnih uloga psihologa.

Iako se u periodu (2010–2014), ulazi u drugu deceniju od početka demokratskih promena, nastavljaju se problemi privatizacije, nezaposlenosti, odlaska mladih radno sposobnih ljudi, stručnjaka različitih profesionalnih profila u druge zemlje radi nastavka školovanja i nalaženja posla (Đuričin i Lončar, 2020; Pavlov, 2011). Nastavak reformi velikih društvenih sistema – zdravstva, sudstva, školstva, praćen je gubitkom posla, nezadovoljstvom zaposlenih, štrajkovima. Napori na privlačenju stranih investicija i firmi u različitim delatnostima, nisu rezultirali očekivanim strateško-razvojnim efektima (Leković, 2019). Proučavana pitanja mogu se svrstati u dve oblasti. Prvu grupu čine

pitanja o tome kako uvoditi promene u organizaciju. Specifičnije, koji faktori, psihološki, sociodemografski, organizaciono-komunikacioni, doprinose prihvatanju promena. Na primer, kako pomoći zaposlenima da upravljaju stresom, budu motivisani, posvećeni i lojalni organizaciji a da pritom održe balans između zahteva posla i privatnog života. Kako su povezani odnosi na poslu, zlostavljanje, sagorevanje na poslu (eng., burnout) i konfrontiranje posla sa porodičnim životom? Koja su očekivanja od privatizacije? Kako kompetencije rukovodilaca i organizaciona klima doprinose organizacionim inovacijama?

Druga grupa pitanja odnosila se na novo područje organizacione psihologije u marketingu i psihologije potrošača, zatim psihološke aspekte stvaranja brenda, kao rezultat novog modela odnosa proizvođač – potrošač, poslodavac – klijent u tržišno orijentisanim privredama.

U periodu (2015–2019), kao osnovni problemi nedovoljnog ekonomskog rasta, navode se, nedovoljne investicije, nedostatak snažnije kontrole korupcije i nedovoljno ulaganje u obrazovanje (Petrović i sar., 2019). Iako se smanjuje stopa nezaposlenosti, nastavljena je migracija mladih u inostranstvo, što dalje uslovljava deficit stručne i posebno visoko stručne radne snage i otvara kompleksna pitanja razvojne perspektive, imajući u vidu vrednosti nove društvene elite (Maksić i Pavlović, 2012; Petković Gajić, 2019). “Ulazak privrede Srbije u 2020. godinu prate visoki rizici, fragilna perspektiva rasta i rastuće tenzije u vezi očigledne polarizacije oko buduće trajektorije rasta“ (Đurićin i Lončar, 2020, str. 1). Pregledom istraživačkih aktivnosti, u ovom periodu, uočava se da se najveći broj radova koncentriše oko motivacije i organizacionih promena, kao fundamentalne činjenice savremenog rada. Ostaju i dalje aktuelna opštija pitanja profesionalnog identiteta, međuresorne saradnje i izazova (re)humanizacije.

Diskusija

Novo istraživačke teme u poslednje dve i po decenije u psihologiji rada kod nas, reflektuju značajne društvene promene, jedan je od osnovnih nalaza u ovom radu. Prelaskom sa državno regulisane na tržišnu privredu, u periodu velikih strukturnih i vrednosnih promena, radne organizacije suočavaju se sa ključnim izazovom – kako uvesti promene i reforme tako da bude ostvarena ravnoteža između potreba i interesa radne organizacije i zaposlenih. Otuda je očekivano da su najzastupljenije istraživačke teme u oblasti ljudskih resursa, kao novog modela i organizacionog koncepta, unutar kojeg su definisani poslovi psihologa rada. Pretpostavljamo da je to i razlog da ova pitanja prvo pokreću istraživači–praktičari.

Proces političke demokratizacije stavlja u fokus, pitanja radnih prava, psiholoških pretpostavki njihovog ostvarivanja i ugrožavanja. Ovaj proces od-

vija se paralelno sa artikulacijom pravnog okvira, koji rezultira definisanjem *mobinga* kao oblika maladaptivnog ponašanja na radu (*Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu*, 2010). Na sličan način procesom ekonomske liberalizacije i potrebom radnih organizacija za uspešnijim pozicioniranjem na tržištu, raste interesovanje za psihološke aspekte marketinga i ponašanja potrošača, koje postaje jednako važno kao što su uslovi za proizvodnju i usluge koje organizacija ostvaruje i nudi.

Vreme sankcija, „prinudnih odmora“ i nedostatka materijalnih sredstava za izvođenje istraživanja, u periodu 1995–2000, mogući su razlog nedostatka radova u oblasti psihologije rada na EIP. S druge strane, održavanje SPS može se objasniti potrebom za okupljanjem relativno „usamljenih“ stručnjaka i profesionalnom podrškom, koja je u tom vremenu pretnje gubitka posla i proglašavanja „tehnološkog viška“ bila od posebnog značaja. Međutim, postoji istraživački vakuum na EIP i nakon radikalnih društveno-političkih promena 2000. godine. Pregledom rezultata analize za period posle 2000. godine, uočava se „tipičan“ interakcioni obrazac između akademskih i praktičnih istraživanja. Pitanja kojima se otvaraju nove teme postavljaju se i zastupljenija su u praksi, a zatim, tek nakon nekoliko godina, postaju predmet intenzivnijeg akademskog istraživanja. To je slučaj sa organizacionim promenama, karijernim razvojem, mobingom, upravljanjem talentima, psihološkim aspektima marketinga. Rezultati analize sugerišu da se uspostavlja specifičan, dinamičan, nelinearan odnos iniciranja, refleksije, teorijske artikulacije određenih tema, a potom promene u teoriji, praksi i paradigmatama u određenom naučnom domenu.

Dobijeni rezultati ukazuju da proces transformacije tema u psihologiji rada pokreću potrebe prakse, ali istovremeno reflektuju promene u dominantnim organizacionim paradigmatama: od klasične resursne, preko neoklasične – razvojne i nove, zasnovane na društvu znanja. Tako, na primer, u prvom posmatranom periodu (1995–1999), najviše radova tiče se *efikasnosti*, kao dela klasične ekonomske paradigme prema kojoj uslove rada treba obezbeđivati tako da se sa što manje resursa ostvari što veća dobit. Psihološka istraživanja usmerena su na ispitivanje uslova kojima se obezbeđuju bolje performanse zaposlenih na radu, na primer, uticaj smenskog rada na mentalnu i psihofizičku efikasnost. Upravljanje, jednako visoko zastupljena tema u ovom periodu, deo je neoklasične paradigme, prema kojoj se uspešnost firme/radne organizacije direktno povezuje sa osobinama i sposobnostima menadžera (primer: *Profesionalna selekcija menadžera*).

Desetak godina kasnije, u vreme konsolidacije novog društvenog sistema, fokus istraživanja usmerava se ka novom modelu upravljanja razvojem zaposlenih. Kadrovska psihologija, svoja načela i standarde redefiniše, i transformiše se u skladu sa novim modelom razvoja i upravljanja ljudskim resursima (Millward, 2005). Pojavljuju se teme u oblasti upravljanja promenama, zna-

njem i talentima, kao deo nove paradigme upravljanja i razvoja zaposlenih kao intelektualnog i socijalnog kapitala. Implicitna pretpostavka ovog modela je da se subjektivna i psihološka dobrobit i potencijali zaposlenih, mogu izraziti direktnim finansijskim ekvivalentom. Tako je menadžment-teorija spojila psihološki i ekonomski interes, "prevodeći" potencijale zaposlenih na jezik klasične ekonomske paradigme o raspoloživosti resursa.

Novi pogled koji nudi paradigma upravljanja ljudskim resursima, temeljno menja pogled na ulogu zaposlenih, od pasivnih izvršilaca ka aktivnim učesnicima u svim segmentima radnih procesa u organizacijama. Pored dominantnih sadržaja tema koje odlikavaju dominantne organizacione paradigme, istakli bismo još jedan aspekt, važan u analizi promena paradigmi – tiče se preispitivanja i promena profesionalnog identiteta psihologa. Međutim, proces redefinisanja profesionalnog identiteta identifikovan u našoj analizi pokazatelj je ne samo procesa praćenja potreba prakse u konkretnom društvenom okruženju, već je i od posebnog teorijskog značaja.

Komuniciranjem rezultata istraživanja i socijalnom reflektivnošću integrišu se novi teorijski pogledi i modeli koji menjaju praksu. Takav je slučaj sa modelom upravljanja i razvoja ljudskih resursa ili, na primer, modelom firmi zasnovanih na znanju (Nonaka i Toyama, 2005). Nove teme u psihologiji rada, kao preduzetnička kognicija, organizacijska posvećenost, digitalna kultura, balans poslovnog i privatnog života, razvoj zaposlenih, kulturne orijentacije lidera, društveno odgovorno ponašanje, korisnički interfejs, interni marketing, dugoročna nezaposlenost, korporativna mudrost, lična involviranost, upravljanje talentima, upravljanje znanjem, pokazatelj su ne samo procesa transformacija teorije i prakse, već i profesionalnih uloga i identiteta stručnjaka u oblasti psihologije rada.

Identifikovanjem novih i rekurzivnih sadržaja unutar analiziranih tema, potvrđene su i pretpostavke o međuzavisnosti sociopsiholoških procesa na makro i mikro nivou (Hendry i Siedl, 2003; Senge et al., 2007; Teece, 2007; Wallsham, 1998). Interesovanje praktičara i teoretičara usmerava se i susreće u razmatranju tema koje reflektuju ne samo individualnu, psihološku već i širu društvenu relevantnost. Primer za to je prvo, održivost motivacije kao vodeće podteme u toku posmatranog perioda i drugo, pojava novih podtema, kao što su organizacione promene, mobing i marketing. Nalazi su u skladu sa Gidensovom teorijom socijalnih sistema, prema kojoj se održivost, adaptibilnost i transformativnost sistema, odvija kroz socijalnu reflektivnost (Gidens, 1991; 2007). U tom pravcu, može se razumeti održivost i vitalnost određenih tema u procesu systemske komunikacije istraživača, u ovom slučaju na naučnim i naučno-stručnim konferencijama. Na pitanje da li nauka prati praksu, ili realne potrebe rešavanja praktičnih problema u praksi podstiču teorijska promišljanja i istraživanja, prema nalazima ove studije može se preformulisati u sledeće pitanje: kako unaprediti komunikaciju teorije i prakse u realnom društvu i vremenu?

Kako ističu istraživači u oblasti ekonomskih nauka, prelaz privrede Srbije u višu razvojnu fazu neophodno je da se zasniva na znanju, novim tehnologijama, efikasnijem korišćenju ljudskih i materijalnih resursa, kao i intenzivnijem povezivanju sa međunarodnim okruženjem (Đuričin i Vuksanović Herceg, 2019; Ovin, 2008; Veselinović, 2007). Time se istovremeno sugerise važnost komunikacije ne samo teorije i prakse, već i nauke i privrede, na lokalnom i međunarodnom nivou. Međutim, važan podatak dobijen u ovoj analizi, odnosi se na vremenski period u kojem se odvija generisanje novih konstrukata/podtema. Na primer, bilo je potrebno više od decenije da se ponude teorijske strategije i modeli u rešavanju praktičnih problema uvođenja organizacionih promena. Razvijanjem različitih formata „socijalne refleksivnosti“ – diskusijama, debatama, seminarima, konferencijama, gde bi se susretale teorije i prakse interdisciplinarno, multidisciplinarno i transdisciplinarno, istovremeno bi se jačali ključni agensi društvenog razvoja. Bio bi to i osnovni argument u prilog novih tzv. „spiralnih“ modela strateškog razvoja, kroz saradnju univerziteta, privrede i vlade (Etzkowitz i Leydesdorff, 2000; Leydesdorff, 2012; Vlada Republike Srbije i Tim ujedinjenih nacija u Srbiji, 2017).

Iako se ideje prvo javljaju na skupovima, pre nego što budu elaborirane i objavljene u časopisima i knjigama, treba imati u vidu da se radovi sa skupova objavljuju u izvodu, kratko i sažeto, te ne dozvoljavaju analize specifičnih problema u oblasti. To je istovremeno razlog da se prikazana analiza zadržala na opštijem nivou razmatranja dinamike pojavljivanja i međuodnosa istraživačkih problema i pitanja u oblasti. Treba istaći i određena metodološka ograničenja, karakteristična za kvalitativna istraživanja. Reč je pre svega o procesu konstruisanja kodnog sistema. Mogu se postaviti pitanja o tome kako su prepoznate određene podteme i teme i zašto nisu na neki drugi način određene. Rezultati ovoga ispitivanja predstavljaju jedan od mogućih pristupa u prikupljanju, analizi i interpretaciji dobijenih podataka.

Dalji istraživački rad u oblasti može da ukaže na druge kriterijume koji bi vodili u drugačije klasifikacije, kao i da osvetli druge aspekte početnih istraživačkih pitanja. Analiza bi se mogla usmeriti i na neke druge elemente saopštenja, na primer, teorijske i metodološke paradigme, tipove uzoraka, vrste instrumenata, implikacije dobijenih rezultata, itd. Ipak, uprkos pomenutim ograničenjima, značajan je doprinos primenjenog kombinovanog metoda u prevazilaženju utemeljenih prigovora Petigrua i saradnika (Pettigrew et al., 2001) koja se tiču aprocesualnosti, atemporalnosti i akontekstualnosti u istraživanjima u psihologiji rada. Ključna teorijska implikacija je bolje razumevanje složenog odnosa i promena koje se dešavaju u primenjenoj nauci i praksi u konkretnom društvenom kontekstu.

Zaključak

Cilj studije bio je da se analiziraju neki aspekti odnosa teorije i prakse u oblasti psihologije rada, u kontekstu specifičnih društvenih promena koje su se desile u našoj sredini u periodu od 1995. do 2019. godine. Rezultati prikazane analize saglasni su sa tvrdnjama više autora o tome da neposredno iskustvo profesionalaca u praksi u suočavanju sa realnim, kompleksnim problemima, pomaže naučnicima, istraživačima da probleme definišu, teorijski artikulišu i svoje naučno-istraživačke aktivnosti usmere ka njihovom rešavanju. Naučne i naučno-stručne konferencije, kao mesta „socijalne refleksivnosti“ deo su transformativnog i generativnog procesa koji validiranjem društvene relevantnosti, povezuje teoriju i praksu. Praksa zasnovana na istraživanju i posredovana aktivnošću istraživača–praktičara–humaniste, može biti inspirativna za buduća istraživanja u oblasti, kao doprinos upravljanju kompleksnim i konkretnim društvenim potrebama unutar paradigme održivog razvoja.

Napomena: Realizaciju ovog istraživanja finansiralo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (br. ugovora 451-03-68/2020-14/200018).

Reference

- Aguinis, H., Ramani, R. S., Campbell, P. K., Bernal-Turnes, P., Drewry, J. M., i Edger-ton, B. T. (2017). Most frequently cited sources, articles, and authors in industrial-organizational psychology textbooks: Implications for the science–practice divide, scholarly impact, and the future of the field. *Industrial and Organizational Psychology: Perspectives on Science and Practice*, 10(4), 507–557. <https://doi.org/10.1017/iop.2017.69>
- Arnkil, R., Järvensivu, A., Koski, P., & Piirainen, T. (2010). *Exploring Quadruple Helix Outlining user-oriented innovation models. Final Report on Quadruple Helix Research for the CLIQ project.* <http://urn.fi/urn:isbn:978-951-44-8209-0>
- Barends, E., i Rousseau, D. M. (2018). *Evidence-based management: How to use evidence to make better organizational decisions.* Kogan Page Publishers. <https://www.researchgate.net/publication/312956882>
- Bartlett, D., i Francis-Smythe, J. (2016). Bridging the divide in work and organizational psychology: evidence from practice. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 25(5), 615–630. <https://doi:10.1080/1359432X.2016.1156672>
- Batie, S. (2008). Wicked Problems and Applied Economics. *American Journal of Agricultural Economics*, 90(5), 1176–91. <https://doi:10.1111/j.1467-8276.2008.01202.x>
- Beer, M., i Nohria, N. (2000). Cracking the code of change. *Harvard Business Review*(May-June), 133–141. <http://ceewl.ca/12599-PDF-ENG.PDF#page=89>
- Bikard, M. (2018). Made in academia: The effect of institutional origin on inventors' attention to science. *Organization Science*, 29(5), 818–836. <https://doi.org/10.1287/orsc.2018.1206>

- Bogicevic Milikic, B., Janicijevic, N., i Petkovic, M. (2008). HRM in transition economies: The case of Serbia. *The South East European Journal of Economics and Business*, 3(2), 75–88. <https://doi:10.2478/v10033-008-0017-5>
- Bolčić, S. (2015). Zašto je današnja Srbija pred (ekonomskim) kolapsom? *Sociologija*, 57(1), 90–111. <https://doi:10.2298/SOC1501090B>
- Bolčić, S. i Milić, A. (ur) (2002). *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Braun, V., i Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <http://eprints.uwe.ac.uk/11735>
- Cascio, W. F., i Aguinis, H. (2008). Research in industrial and organizational psychology from 1963 to 2007. *Changes, Choices, and Trends, Journal of Applied Psychology*, 93(5), 1062–1081. <http://www.hermanaguinis.com/JAP2008.pdf>
- Cerović, B. (2009). Srbija u tranziciji i – krizi, u B. Cerović i M. Kovačević (ur.), *Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza* (11–31). Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Cohen, D. J. (2007). The very separate worlds of academic and practitioner publications in human resource management: Reasons for the divide and concrete solutions for bridging the gap. *Academy of Management*, 50(5), 1013–1019. <https://doi.org/10.5465/AMJ.2007.27151946>
- Creswell, J.W., i Clark, V., L., P. (2011). *Designing and conducting mixed methods research*. SAGE.
- Deadrick, D. L., i Gibson, P. A. (2007). An examination of the research– practice gap in HR: Comparing topics of interest to HR academics and HR professionals. *Human Resource Management Review*, 17(2), 131–139. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2007.03.001>
- De Meuse, K. P., Tang, K.Y., i Feil, J. (2014). A critical analysis of topical content and authorship trends in applied psychology. *The Industrial Organizational Psychologist*, 51(4), 20–36.
- Drucker, P. F. (1994). Razvoj društva znanja. *Pregled*, 267, 13–18.
- Drucker, P. F. (1995). *Menadžment za budućnost: devedesete i vreme koje dolazi*. Grmeč – Privredni pregled.
- Đuričin, D., i Lončar, D. (2020). Shaping the future of Serbia's economy: the new growth model and related economic policy platform. *Ekonomika preduzeća*, 68(1–2), 1–23.
- Đuričin, D., i Vuksanović Herceg, I. (2019). Three things an economy needs in the era of the fourth industrial revolution. *Ekonomika preduzeća*, 67(1–2), 1–17. [doi: 10.5937/EKOPRE1808001D](https://doi.org/10.5937/EKOPRE1808001D)
- European Council (2000, March 23–24 March). *Presidency conclusions*. http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
- Etzkowitz, H., i Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation: from National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, 29(2), 109–123. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(99\)00055-4](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(99)00055-4)

- Ghoshal, S. (2005). Bad management theories are destroying good management practices. *Academy of Management Learning & Education*, 4, 75–91. <https://www.corporation2020.org/documents/Resources/Ghoshal.pdf>
- Gibbs, G. R. (2002). *Qualitative data analysis: Explorations with NVivo*. Open University Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. Polity Press.
- Gidens, A. (2007). *Sociologija*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Gillespie, B., Otto, Ch., i Young, Ch. (2018). Bridging the academic-practice gap through big data research. *International Journal of Market Research*, 60(1), 11–13. <https://doi.org/10.1177/1470785317744670>
- Hendry, J., i Seidl, D. (2003). The structure and significance of strategic episodes: Social systems theory and the routine practices of strategic change. *Journal of Management Studies*, 40(1), 175–197. <https://doi.org/10.1111/1467-6486.00008>
- Jacobs, J., i Van Assche, K. (2014). Understanding empirical boundaries: A Systems-Theoretical avenue in border studies. *Geopolitics*, 19(1), 182–205. <https://doi.org/10.1080/14650045.2013.830106>
- Latham, P. G. (2001). The reciprocal transfer of learning from journals to practice. *Applied Psychology: An International Review*, 50(2), 201–251. <https://www-2.rotman.utoronto.ca/facbios/file/05%20-%20Latham%202001.pdf>
- Lazić, M. (1994). *Razaranje društva*. “Filip Višnjić”.
- Leković, V. (2019). Institucionalne i strukturne promene u kontekstu konvergencije Republike Srbije prema Evropskoj uniji, u: S. Šapić, M. Kostić, V. Obradović, V. Todorović i M. Drenovak (ur.), *Ekonomski efekti tranzicije i restrukturiranja privrede Srbije u funkciji evropskih integracija* (13–25). Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Leydesdorff, L. (2012). The Triple Helix, Quadruple Helix, ..., and an N-Tuple of Helices: Explanatory Models for Analyzing the Knowledge-Based Economy?. *Journal of the Knowledge Economy* 3, 25–35. <https://doi.org/10.1007/s13132-011-0049-4>
- Leydesdorff, L. i Meyer, M. (2006). Triple Helix indicators of knowledge-based innovation systems: Introduction to the special issue. *Research Policy*, 10(35), 1441–1449. [http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048-7333\(06\)00150-8](http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048-7333(06)00150-8)
- Lundvall, B-Å., Johnson, B., Andersen, E. S. i Dalum, B. (2002). National systems of production, innovation and competence building. *Research Policy*, 31(2), 213–231. <http://www.obs.ee/~siim/seminars/lundvall%2B2002.pdf>
- Majstorović, N. (2012). *Korpucija: uzroci, ekspanzija, intervencija*. Akademska knjiga.
- Maksić, S., i Pavlović, Z. (2012). Vrednosni profil društvene elite u Srbiji, u: G. Gojkov i A. Stojanović (ur.), *Darovitost i moralnost* (525–538). Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“, Univerzitatea de Vest „Aurel Vlaicu“, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“ i REVIVIS.
- Mihailović, S. (2004). Oduzimanje budućnosti – omladina Srbije u vodama tranzicije, u: M. Nikolić i S. Mihailović (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji* (17–39). Centar za proučavanje alternativa.
- Milošević, B. (2004). Transformacija organizacija rada u procesima globalizacije: uticaj novoliberalne ideologije. *Sociologija*, 46(2), 143–167.

- Millward, L. (2005): *Understanding occupational and organizational psychology*. SAGE Publications.
- Nielsen, P. (2006). Understanding dynamic capabilities through knowledge management. *Journal of Knowledge Management*, 10(4), 59–71. <https://doi.org/10.1108/13673270610679363>
- Nonaka, I. i Toyama, R. (2005). The theory of the knowledge-creating firm: subjectivity, objectivity and synthesis. *Industrial and Corporate Change*, 14(3), 419–436. <https://pdfs.semanticscholar.org/eb97/3cc684507abc16179781309b2213be5dd718.pdf>
- Ovin, R. (2008). Uloga univerziteta u privrednom rastu kroz empirijsko iskustvo u tranzicionoj zemlji. *Ekonomski horizonti*, 10(1), 39–51.
- Pavlov, T. (2011). The motivation for migration of highly qualified people in Serbia. in: Polovina N., Pavlov T. [Ed.] *Mobility and Emigration of Professionals: Personal and Social Gains and Losses* (149–163). Group 484.
- Pavlović, Z. (2006). Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma. *Socioloski pregleđ*, 40 (2), 247–262.
- Petković Gajić, D. (2019). Annual review of labour relations and social dialogue: Serbia: 2018 / by Dragana Petkovic Gajic. Friedrich–Ebert–Stiftung, Regional Project on Labour Relations and Social Dialogue. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/bratislava/15364.pdf>
- Petković, V. (2006 maj). *Pet godina tranzicije u Srbiji*. Srpski ekonomski forum. http://www.sef.rs/wpcontent/uploads/pet_godina_tranzicije_vladimir_petkovic.pdf
- Petrović, P., Brčerević, D., i Gligorić, M. (2019). Why is Serbia an economic growth underachiever? *Ekonomika preduzeća*, 67(1–2), 17–35. <https://doi.org/10.5937/EKOPRE1808017P>
- Pettigrew, A. M., Woodman, R. W. & Cameron, K. S. (2001). Studying organizational change and development: challenges for future research. *Academy of Management Journal*, 44(4), 697–713. <https://doi.org/10.5465/3069411>
- Rupp, D.E. i Beal, D. (2007). Checking in with the Scientist–Practitioner model: How are we doing? *The Industrial-Organizational Psychologist*, 45(1), 35–41.
- Ryan, A. (2003). Defining ourselves: I–O psychology’s identity quest. *The Industrial–Organizational Psychologist*, 41(1), 21–33. <https://www.researchgate.net/publication/239929709>
- Rynes, S. L. (2007). Let’s create a tipping point: What academics and practitioners can do, alone and together. *Academy of Management Journal*, 50(5), 1046–1054. <https://doi.org/10.5465/AMJ.2007.27156169>
- Rynes, S. L., Bartunek, J. M., i Daft, R. L. (2001). Across the great divide: Knowledge creation and transfer between practitioners and academics. *Academy of Management Journal*, 44(2), 340–355. <https://doi.org/10.5465/3069460>
- Senge, P.M., Lichtenstein, B. B., Kaeufer, K., Bradbury, H., i Carroll, J. S. (2007). Collaborating for systemic change. *MIT Sloan Management Review*, 48 (2), 44–54. <https://sloanreview.mit.edu/article/collaborating-for-systemic-change/>
- Stojilković, Z. (2012). *Društvo u tranziciji*. Friedrich Ebert Stiftung; Centar za demokraciju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

- Teece, D. J. (2007). Explicating dynamic capabilities: the nature and microfoundations of (sustainable) enterprise performance. *Strategic Management Journal*, 28(13), 1319–1350. <http://doi.org/10.1002/smj.640>
- Tomanović, S. (ur.) (2006). *Društvo u previranju, Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Veselinović, P. (2007). Stanje reformi i prioriteti ekonomske politike u Srbiji. *Ekonomski horizonti*, 9(1–2), 53–72.
- Vlada Republike Srbije, Tim Ujedinjenih nacija u Srbiji (2017). *Okvir razvojnog partnerstva 2016–2020*. https://serbia.un.org/sites/default/files/2019-09/DPF_SRB_30_May_2017
- Walsham, J. (1998). IT and changing professional identity: micro-studies and macro-theory. *Journal of the American Society for Information Science*, 49(12), 1081–1089. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4571\(1998\)49:12<1081::AID-ASI4>3.0.CO;2-R](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4571(1998)49:12<1081::AID-ASI4>3.0.CO;2-R)
- Zack, H. M. (1999). Developing a Knowledge Strategy. *California Management Review*, 41(3), 125–145. <http://www.sbgc.org.br/uploads/6/5/7/6/65766379/zack1999.pdf>
- Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu (2010). *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 36/2010.
- Zucker, L. G., Darby, M. R., i Armstrong, J. S. (2002). Commercializing knowledge: University science, knowledge capture, and firm performance in biotechnology. *Management Science* 48(1),138–153. <https://EconPapers.repec.org/RePEc:inm:ormnsc:v:48:y:2002:i:1:p:138-153>

DATUM PRIJEMA RADA: 05.07.2020.

DATUM PRIHVATANJA RADA: 16.02.2021.

Is theory the best practise? A review of research in work psychology in Serbia (1995–2019)

Mirosava Đurišić-Bojanović

University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Slavica Maksić

Institute for Educational Research, Belgrade

The paper deals with the relationship between academic, applied and practical knowledge in the field of applied psychology, which has the potential to contribute to economic and social development. The aim of the analysis is to make an initial insight into the dominant topics and social relevance of research activities in the field of work psychology in Serbia in the period of significant social changes (1995–2019). The material for the analysis consisted of abstracts of papers in the field of work psychology, which were presented at two leading national conferences – Empirical Research in Psychology and the Meeting of Psychologists of Serbia

(N = 657). The thematic analytical procedure was used for the construction of the code system used for defining the criteria for collecting relevant data. Exploratory sequential design and comparative longitudinal analysis were used for data processing. The general conclusion based on qualitative data analysis suggests the existence of social relevance of research activities in the field of work psychology in this period. The results of the analysis were also considered from the perspective of some recent models of strategic planning and social development. The obtained results indicate the emergence of new topics and areas, as well as the existence of a link between significant social changes and research activities in the field of work psychology in this period. Some elements of the new paradigm of the positive human resource development practice are highlighted. The paper concludes with discussing the broader theoretical-methodological and practical implications of the obtained findings for work psychology.

Key words: academic and practical knowledge, work psychology, human resources development, thematic content analysis, models of strategic development planning.

Prilog 1. Izvori materijala za analizu u ovoj studiji

- Rezimei, I naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (1995, 15–16. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Rezimei, II naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (1996, 15–16. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Rezimei, III naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (1997, 7–8. mart). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Rezimei, IV naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (1998, 11–12. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Rezimei, V naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (1999, 11–12. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Rezimei, VI naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2000, 10 –11. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Rezimei, VII naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2001, 14–15. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Knjiga rezimea, VIII naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2002, 7–8. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Knjiga rezimea, IX naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2003, 13–14. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Knjiga rezimea, X naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2004, 5–6. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Knjiga rezimea, XI naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2005, 3–4. februar). Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu. www.empirijskaistranzivanja.org
- Knjiga rezimea, XII naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2006, 2. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistranzivanja.org
- Knjiga rezimea, XIII naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2007, 10 –11. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistranzivanja.org
- Knjiga rezimea, XIV naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2008, 7–8. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistranzivanja.org
- Knjiga rezimea, XV naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2009, 6–7. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistranzivanja.org
- Knjiga rezimea, XVI naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2010, 5–6. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistranzivanja.org
- Knjiga rezimea, XVII naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2011, 11–12. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistranzivanja.org

- Knjiga rezimea, XVIII naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2012, 10–11. februar). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistravanje.org
- Knjiga rezimea, XIX naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2013, 22–24. mart). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistravanje.org
- Knjiga rezimea, XX naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2014, 28–30. mart). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistravanje.org
- Knjiga rezimea, XXI naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2015, 27–29. mart). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistravanje.org
- Knjiga rezimea, XXII naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2016, 18–20. mart). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistravanje.org
- Knjiga rezimea, XXIII naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2017, 24–26. mart). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistravanje.org
- Knjiga rezimea, XXIV naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2018, 23–25. mart). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistravanje.org
- Knjiga rezimea, XXV naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd* (2019, 29–31. mart). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. www.empirijskaistravanje.org
- Knjiga rezimea, 43. Naučno-stručni skup psihologa Srbije, Donji Milanovac* (1995, 31. maj–4. jun). Društvo psihologa Srbije.
- Knjiga rezimea, 44. Naučno-stručni skup psihologa Srbije, Vrnjačka Banja* (1996, 15–19. maj). Društvo psihologa Srbije.
- Knjiga rezimea, 45. Naučno-stručni skup psihologa Srbije, Tara* (1997, 21–24. maj). Društvo psihologa Srbije.
- Knjiga rezimea, 46. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Psihologija, stres i ponašanje, Aranđelovac* (1998, 3–6. jun). Društvo psihologa Srbije.
- Knjiga rezimea, 47. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Psihologija i društveni potresi, Beograd* (1999, 1–3. novembar 1999). Društvo psihologa Srbije.
- Knjiga rezimea, 48. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Moć i nemoć psihologije, dometi psihologije danas, Vrnjačka Banja* (2000, 8–11. novembar 2000). Društvo psihologa Srbije.
- Knjiga rezimea, 49. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Psihologija u demokratskoj Srbiji, Subotica* (2001, 30. maj – 2. jun). Društvo psihologa Srbije.
- Knjiga rezimea, 50. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Evaluacija u psihologiji, Vrnjačka Banja*, (2002, 16–19. maj). Društvo psihologa Srbije.
- Knjiga rezimea, 51. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Psihologija, biznis i etika, Banja Koviljača* (2003, 21–24. maj). Društvo psihologa Srbije.

- Knjiga rezimea, 52. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Psihologija i praksa, Kakva nam psihologija treba, Kopaonik (2004, 26–29. maj). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 53. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Psihološka struka u Srbiji danas – spremnost za promene, Sokobanja (2005, 18–21. maj). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 54. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Izazovi za primenjenu psihologiju u Srbiji, Zlatibor (2006, 24–27. maj). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 55. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Psihologija u Srbiji, Srbija u Evropi, Donji Milanovac (2007, 23– 6. maj). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 56. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Razvoj i standardizacija u psihologiji, Kopaonik (2008, 4–7. jun). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 57. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Psihologija u Srbiji– vizija i realnost, Palić (2009, 27–30. maj). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 58. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Zdrav pojedinac – zdravo društvo, Zlatibor (2010, 24– 29. maj). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 59. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Naš identitet i društvene promene, Sokobanja (2011, 1–4. jun). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 60. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Merenje i procena u psihologiji, Beograd (2012, 30. maj–2. jun). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 61. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Tri lica psihologije – interdisciplinarnost savremene psihologije, Donji Milanovac (2013, 29. maj–1. jun). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 62. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Profesionalni razvoj psihologa, Zlatibor (2014, 28–31. maj). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 63. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Strukovni identitet psihologa i međuresorna saradnja, Zlatibor (2015, 27–30. maj). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 64. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Relacije i granice – psihologija i interpersonalni odnosi, Beograd (2016, 25–28. maj). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 65. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Globalizacija i lokalizacija psihologije, Zlatibor (2017, 24–27. maj). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 66. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Futurizam u psihologiji – Psihologija u zoni budućeg razvoja, Zlatibor (2018, 30. maj–2. jun). Društvo psihologa Srbije.*
- Knjiga rezimea, 67. Naučno-stručni skup psihologa Srbije Psihologija u novom dobu: izazovi (re)humanizacije, Zlatibor (2019, 22–25. maj). Društvo psihologa Srbije.*

Prilog 2

Struktura i sadržaj kodnog sistema za analizu istraživanja u oblasti psihologije rada koji je razvijen u ovoj studiji

Kodni sistem

Teme	Podteme	Kodovi
Radne organizacije	Promene	<i>promene, rizik, inovacije, organizacijska kultura, organizacione promene, privatizacija, definisanje novih standarda rada, organizacijske vrednosti, timski rad</i>
	Upravljanje	<i>upravljanje, rukovodioci, menadžeri, lideri, liderske sposobnosti, izbor vođe, uloga vođe, liderske veštine</i>
	Marketing	<i>proizvod, poverenje, reklame, korisnički interfejs, brend, ličnost brenda, internet prezentacija, poruka, prodaja</i>
Proces rada	Efikasnost	<i>umor, radna efikasnost, radna iscrpljenost, smenski rad, radno opterećenje, kreativna produkcija, radna uspešnost, uslovi rada, fizički i sredinski uslovi, efektivnost, kvalitet rada, zadovoljavanje standarda, povrede, pažnja, pušenje</i>
	Stres	<i>stres, balans posao-neposao, rad-život, subjektivna dobrobit, izgaranje</i>
	Mobing	<i>mobing, korupcija, seksualno uznemiravanje, maltretiranje, zlostavljanje na radu.</i>
Ljudski resursi	Kompetencije	<i>stil rada, samoaktualizovanost, odnos prema radu, kompetencije za određena zanimanja, posao vozača, prosvetnih radnika, psihologa, naučnih radnika, profesionalna usmerenost, procena sposobnosti, preduzetnička kognicija</i>
	Karijerni razvoj	<i>profesionalni razvoj, izbor zaimanja i posla, nezaposlenost, traženje posla, selekcija, novozaposleni, obuka i razvoj, učenje</i>
	Motivacija	<i>motivacija za rad, motivacione dispozicije, zadovoljstvo poslom, organizacijska privrženost, ponašanje udaljavanja, integrisanost, predanost, posvećenost, lična involviranost</i>

UPUTSTVO ZA AUTORE

Časopis *Psihološka istraživanja* objavljuje teorijske radove, pregledne radove, originalne istraživačke radove, stručne radove i prikaze iz svih oblasti psihologije koji nisu prethodno objavljeni i nisu istovremeno podneti za objavljivanje u nekoj drugoj publikaciji. Važan kriterijum selekcije radova jeste društvena relevantnost analizirane teme (videti *Uređivačku politiku* časopisa). Rukopisi treba da budu pripremljeni prema standardima časopisa *Psihološka istraživanja*, tj. u skladu sa APA (American Psychological Association) Publication Manual, 6. izdanje (<http://www.apastyle.org/>). Za prijavu radova koristi se SCIndeks Asistent - Sistem za online uređivanje časopisa preko linka: <http://aseestant.ceon.rs/index.php/psistra/login>

Radovi koji nisu adekvatno pripremljeni neće se recenzirati.

Autori iz celog sveta pozivaju se da pošalju svoje radove.

U pripremi rada treba se držati sledećih uputstava:

Dužina rada

Rad mora biti napisan u tekst procesoru Microsoft Word, na stranici formata A4, fontom Times New Roman (12 tačaka), latinicom, s proredom od 1,5 redova. Sve stranice moraju biti numerisane. Rad treba da bude dužine do jednog autorskog tabaka (30.000 slovnih mesta ili 20 strana bez referenci i priloga). Izuzetak su pregledni radovi koji mogu biti dužine do 50.000 znakova i prikazi koji mogu biti dužine do 5.000 znakova. Redakcija zadržava pravo da objavi i radove koji premašuju tu dužinu u slučajevima kada izlaganje naučnog sadržaja zahteva veću dužinu, odnosno prostor. Rad treba da bude lektorisan.

Jezik rada

Časopis objavljuje radove na srpskom i engleskom jeziku.

Naslov rada

Naslov rada treba da bude što konzicijni. Iza naslova rada slede ime autora i naziv institucije u kojoj autor radi. Iza imena prvog autora treba staviti fusnotu koja sadrži e-mail adresu (jednog od) autora.

Sažetak

Sažetak dužine od 150 do 250 reči treba da bude na početku rada. Sastavni delovi sažetka treba da budu: cilj istraživanja, metod, rezultati i zaključak. Sažetak po pravilu ne sadrži reference. Bez obzira na jezik rada, prilažu se sažetak i ključne reči i na srpskom i na engleskom jeziku.

Ključne reči

Na kraju sažetka treba navesti do pet ključnih reči. Pri odabiru ključnih reči, poželjno je odabrati one pojmove koji se često koriste za pretragu časopisa.

Tabele, grafikoni i slike

Tabele i grafikoni treba da budu sačinjeni u Wordu ili nekom Word kompatibilnom formatu. Isti podaci ne mogu se prezentovati i tabelarno i grafički. Svaka tabela, grafikon

ili slika treba da budu označeni brojem, s naslovom koji ih jasno objašnjava. U slučaju tabele, u jednom redu navodi se broj tabele, običnim fontom i bez tačke na kraju, a u novom redu naslov tabele ispisan kurzivom, kao u donjem primeru. Treba izbegavati linije i senčenja koja nisu neophodna.

Tabela 1

Struktura uzorka prema polu i uzrastu u tri istraživanja

Karakteristike	Godina istraživanja			Total (N = 3700)
	1996 (n = 1280)	2001 (n = 1200)	2006 (n = 1220)	
Pol				
Muški	49.2%	47.8%	50.7%	49.2%
Ženski	50.8%	52.2%	49.3%	50.8%
Uzrast				
15–29 godina	20.8%	19.0%	25.5%	21.8%
30–49 godina	38.5%	38.5%	41.4%	39.4%
50 i više godina	40.7%	42.5%	33.1%	38.8%

U slučaju grafičkih priloga (npr., slike, grafikoni), oznaka slike/grafika uz redni broj navodi se italikom, nakon čega, u produžetku, sledi naslov slike/grafika i kratko pojašnjenje njegovog sadržaja slovima u normalu (videti primer grafika ispod). Ti elementi navode se ispod odgovarajućeg grafičkog priloga. U tekstu se treba pozvati na svaku tabelu, grafikon ili sliku, upućivanjem na brojčanu oznaku.

Grafik 1. Promene u raširenosti vrednosti autonomije. Grafik ilustruje podatak da svaka uzrasna kohorsta s vremenom sve više prihvata vrednosti autonomije.

Statistika

Oznake primenjenih statističkih testova pišu se italikom (npr., *F*, *t*, *p*), izuzev ukoliko se ne radi o simbolima grčkog alfabeta (npr. χ^2 , α). Rezultati statističkih testova treba da budu prikazani u sledećem obliku: $F(1,8) = 19.53$; $p < .01$ i slično za druge testove (npr.: $\chi^2(3) = 3.55$, $p < .01$ ili $t(253) = 2.061$, $p < .05$). Treba navoditi manji broj konvencionalnih nivoa značajnosti *p* (npr.: .05, .01, .001).

Citati

Svaki citat, bez obzira na dužinu, treba da bude praćen referencom s brojem strane. Za svaki citat duži od 350 slovnih mesta autor mora imati pismeno odobrenje vlasnika autorskih prava, koje treba da priloži.

Fusnote i skraćenice

Fusnote treba izbegavati. Skraćenice, takođe, treba izbegavati, osim izrazito uobičajenih. Skraćenice koje su navedene u tabelama i slikama treba da budu objašnjene.

Navođenje referenci u tekstu

U radovima na srpskom jeziku preporučljivo je da se imena stranih autora navode u srpskoj transkripciji, prilagođenim (fonetskim) pisanjem prezimena, a zatim da se u

zagradi prezime navodi izvorno, uz godinu publikovanja rada, na primer: Pijaže (Piaget, 1951). Ukoliko se u zagradi navodi više autora, oni se navode alfabetskim, a ne hronološkim redom (npr., Lazić, 1994; Pantić, 1990). Ukoliko su dva autora rada, oba se navode u tekstu (npr., Kuzmanović i Petrović, 2007). Ukoliko rad ima više od dva autora, pri prvom spominjanju navode se svi autori, a pri svakom sledećem navodi se prezime prvog autora i skraćenica „i sar.” (za radove na srpskom jeziku, npr., Joksimović i sar., 2007) ili „et al.” (za radove na engleskom jeziku, npr., Millner et al., 2005). U radovima na engleskom jeziku reference u tekstu treba navoditi u skladu s Priručnikom za objavljivanje Američke psihološke asocijacije, APA (American Psychological Association) Publication Manual, 6. izdanje (<http://www.apastyle.org/>).

Reference

Reference se navode u skladu sa APA uputstvima, 6. izdanje (<http://www.apastyle.org/>), na kraju rada, u odeljku koji treba da bude naslovljen „Reference”. U spisku referenci navode se samo one reference na koje se autor pozvao u radu, abecednim redom po prezimenima autora. Ne treba navoditi reference koje nisu pomenute u tekstu. Ukoliko je tekst pisan na engleskom jeziku, za izvore na srpskom jeziku naslove knjiga, članaka itd. potrebno je dati i engleske prevode u zagradi. Uobičajeni izvori navode se na sledeći način:

- a) **Knjiga**; Sadrži prezime i inicijale (svih) autora, godinu izdanja, naslov knjige (*kurzivom*), mesto izdanja i izdavača.
Opšti format: Autor, A., Autor, B., i Autor, C. (godina). *Naslov knjige*. Mesto izdanja: Izdavač.
Primer: Green, D., Palmquist, B., i Schickler, E. (2002). *Partisan hearts and minds: Political parties and the social identities of voters*. New Haven: Yale University Press.
- b) **Poglavlje u knjizi ili zborniku**; sadrži prezime i inicijal imena (svih) autora, godinu izdanja, naslov poglavlja, inicijal imena i prezime urednika ili redaktora, naslov knjige (*kurzivom*), strane poglavlja u zagradi, mesto izdanja i ime izdavača.
Opšti format: Autor, A., i Autor, B. (godina). Naslov poglavlja. U A. Urednik, B. Urednik & C. Urednik (ur.), *Naslov knjige* (str. xxx–xxx). Mesto izdanja: Izdavač.
Primer: Popkin, S., i Dimock, M. (1999). Political knowledge and citizen competence. U S. Elkin & K. Soltan (ur.), *Citizen competence and democratic institutions* (str. 117–146). University Park: Pennsylvania State University Press.
- c) **Članak u časopisu**; sadrži prezime i inicijale (svih) autora, godinu izdanja u zagradi, naslov članka, pun naziv časopisa (*kurzivom*), volumen (*kurzivom*) i stranice.
Opšti format: Autor, A., Autor, B., i Autor, C. (godina). Naslov članka. *Naziv Časopisa*, xxx, xxx–xxx.
Primer: Kuzmanović, B., Popadić, D., i Havelka, N. (1995). Social changes and changes of values. *Psihologija*, 28, 7–26.
- d) **Saopštenje sa skupa**; sadrži prezime i inicijale (svih) autora, godinu i mesec održavanja skupa u zagradi, naslov izlaganja (*kurzivom*), naziv konferencije i lokaciju.
Opšti format: Autor, A. (godina, mesec). *Naslov saopštenja*. Saopštenje na Naziv konferencije, Lokacija.
Primer: Maksić, S., i Ševkušić, S. (2011, februar). *Problemi identifikacije kreativnosti učenika u školi*. Saopštenje sa XVII naučnog skupa Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd.

- e) **Web dokument**; sadrži prezime i inicijale (svih) autora, godinu, naziv dokumenta (*kurzivom*) i Internet adresu sajta.

Opšti format: Autor, A., Autor, B., i Autor, C. (godina). *Naziv dokumenta*. Preuzeto sa <http://xxxxxxx>.

Primer: Foa, R. (2007). *Socioeconomic development and parenting values*. Preuzeto sa http://www.roberto.foa.name/Parenting_Attitudes_Foa.

- f) **Neobjavljena magistarska ili doktorska teza**; sadrži prezime i inicijal autora, godinu u zagradi, naslov teze, identifikaciju rada kao teze u zagradi, ime institucije i mesto.

Opšti format: Autor, A. (godina). *Naslov magistarske ili doktorske teze* (Neobjavljena magistarska ili doktorska teza). Ime institucije, Mesto.

Primer: Smith, B. (1995). Youth and political participation (Neobjavljena doktorska disertacija). Institute of Psychology, Vienna.

Ukoliko se navodi veći broj radova istog autora, reference se ređaju prema godini objavljivanja, od najstarije prema novijima. Reference jednog autora koje su objavljene u istoj godini treba pisati abecednim redom prema naslovima, npr., (1995a), (1995b).

Navođenje nepublikovanih radova (npr. rukopisa i sl.) nije poželjno. Ukoliko je takvo navođenje baš neophodno, treba navesti što potpunije podatke.

Pozivanje na sekundarnu literaturu ili njeno citiranje (npr., Marsh, 1980, prema: Stevenson, 2005) treba izbegavati.

Prilog

U prilogu treba dati samo one sadržaje koji bi bili korisni čitaocima za razumevanje, evaluiranje ili ponavljanje istraživanja.

Recenziranje i objavljivanje

Sve radove anonimno recenziraju dva kompetentna recenzenta. Na osnovu recenzija redakcija donosi odluku o objavljivanju rada i može doneti jednu od četiri odluke: da rad objavi u formi kakva je priložena, da rad objavi nakon minimalnih izmena od strane autora u skladu sa uputstvima recenzenata, da rad objavi nakon neophodnih ozbiljnijih izmena prerade od strane autora u skladu sa uputstvima recenzenata, ili da odbije da objavi rad. Redakcija šalje obe recenzije autoru na uvid i uz odgovarajuće obrazloženje obavestava autora o svojoj odluci najduže tri meseca od prijema rada. Ukoliko se autor odluči da koriguje tekst u skladu sa preporukama recenzenata, može ponovo podneti rad za objavljivanje, i tada je dužan da u formi pisma redakciju upozna sa svim izmenama koje je načinio u tekstu (broj stranice na kojoj se nalazi takva izmena). Ukoliko autor smatra da neka od preporuka recenzenata nije opravdana, ili je iz nekog razloga nije moguće ispuniti, potrebno je da o tome napiše detaljno obrazloženje redakciji. Redakcija zadržava pravo da konačnu odluku o objavljivanju donese samostalno.

Kategorija (tip) članka

U skladu sa uputstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, članci koji se objavljuju u časopisu *Psihološka istraživanja* biće razvrstani u neku od sledećih kategorija:

Naučni članci: 1. originalan naučni rad (rad u kojem se iznose prethodno neobjavljivani rezultati sopstvenih istraživanja naučnim metodom); 2. pregledni rad (rad koji sadrži originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kojem je autor ostvario određeni doprinos, vidljiv na osnovu autocitata); 3. kratko ili prethodno saopštenje (originalan naučni rad punog formata, ali manjeg obima ili preliminarnog karaktera); 4. naučna kritika, odnosno polemika (rasprava na određenu naučnu temu, zasnovana isključivo na naučnoj argumentaciji) i osvrti;

Stručni članci: 1. stručni rad (prilog u kojem se nude iskustva korisna za unapređivanje profesionalne prakse, ali koja nisu nužno zasnovana na naučnom metodu); 2. informativni prilog (uvodnik, komentar i sl.); 3. prikaz (knjige, računarskog programa, slučaja, naučnog događaja i sl.).

Autorska prava

Od autora koji nameravaju da publikuju svoje radove u časopisu *Psihološka istraživanja* očekuje se da sami obezbede i poštuju autorska prava drugih (npr., za korišćene instrumente, softvere i sl.), kao i prava i dostojanstvo ostalih učesnika u istraživačkom procesu, u skladu sa osnovnim etičkim normama objavljivanja.

Po prihvatanju rada za objavljivanje, autori potpisuju Izjavu autora kojom potvrđuju da je reč o originalnom radu i da su poštovani svi naučni i izdavački standardi.

Autori zadržavaju autorska prava nad objavljenim člancima, a izdavaču daju neekskluzivno pravo da članak objavi, da u slučaju daljeg korišćenja članka bude naveden kao njegov prvi izdavač, kao i da distribuiraju članak u svim oblicima i medijima. Objavljeni članci distribuiraju se u skladu sa licencom Creative Commons Autorstvo – Deliti pod istim uslovima 4.0 International (CC BY-SA). Dopusšteno je da se delo kopira i distribuira u svim medijima i formatima, da se prerađuje, menja i nadograđuje u bilo koje svrhe, uključujući i komercijalne, pod uslovom da se na pravilan način citiraju njegovi prvobitni autori, postavi link ka originalnoj licenci, naznači da li je delo izmenjeno i da se novo delo objavi pod istom licencom kao i originalno. Autorima je dozvoljeno da objavljenu verziju rada deponuju u institucionalni ili tematski repozitorijum ili da je objave na ličnim veb stranicama (uključujući i profile na društvenim mrežama, kao što su ResearchGate, Academia.edu, itd.), na sajtu institucije u kojoj su zaposleni, u bilo koje vreme nakon objavljivanja u časopisu, uz adekvatno referisanje.

Redakciji časopisa *Psihološka istraživanja*

IZJAVA AUTORA

1. Ček lista za autore

(potpisuje se prilikom prvog slanja teksta u redakciju)

Ovim putem izjavljujem:

- da rad koji sam podneo/la za objavljivanje Redakciji časopisa *Psihološka istraživanja* pod naslovom (NAVISTI RADNI NASLOV TEKSTA) nije prethodno objavljen i nije istovremeno u razmatranju za objavljivanje u nekoj drugoj publikaciji;
- da su svi ko-autori (ukoliko rad ima više od jednog autora) odobrili poslatu verziju rukopisa i da su saglasni sa slanjem teksta za časopis *Psihološka istraživanja*;
- da je, ukoliko je rad zasnovan na saopštenju sa skupa objavljenom u celosti, na to adekvatno upućeno (u fusnoti vezanoj za naslov rada);

- da je, ukoliko je korišćen isti uzorak ili korpus podataka za potrebe nekog drugog rada ili izlaganja na skupu, na to adekvatno upućeno u fusnoti na prvoj strani ili u metodološkom delu rada, pri opisu uzorka;
- da je rad nastao u skladu s postojećim etičkim standardima;
- da su poštovana autorska prava drugih autora;
- da za korišćene instrumente i softvere barem jedan od autora ima dozvolu za korišćenje koju može dostaviti ukoliko to Redakcija časopisa zahteva;

IME I PREZIME PRVOG AUTORA/AUTORKE:

2. Izjava o autorskim pravima

(potpisuje se pošto je tekst prihvaćen za objavljivanje)

Ovim putem izjavljujem:

- da sam saglasan/na da Redakcija časopisa *Psihološka istraživanja* može publikovati tekst naknadno dalje distribuirati na nekomercijalnoj osnovi (npr. *open source* baze, Internet strana časopisa i slično);
- da sam informisan/na da, uz obavezno referisanje gde je tekst prvobitno objavljen, imam prava da publikovani tekst naknadno koristim u skladu sa licencom Creative Commons Autorstvo – Deliti pod istim uslovima 4.0 International (CC BY-SA) (npr. postavljanje na akademske mreže, poput ResearchGate, Academia.edu i slično);
- da sam informisan/na da tekst prvobitno publikovan u časopisu *Psihološka istraživanja* ne može naknadno biti ponovo publikovan u nekom drugom časopisu, tematskom zborniku ili monografiji bez dozvole izdavača.

IME I PREZIME PRVOG AUTORA/AUTORKE:

IME I PREZIME DRUGOG AUTORA/AUTORKE:

IME I PREZIME TREĆEG AUTORA/AUTORKE:

(dodati još autora ukoliko je potrebno)

DATUM:

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The journal *Psihološka istraživanja* publishes theoretical papers, review papers, original research papers, professional papers and book reviews from all fields of psychology, not previously published elsewhere and not already under concurrent consideration for publication in another journal. An important criterion in the selection of papers is social relevance of the analysed topic (see the *Publication Policy* section). Manuscripts should comply with the standards of the journal *Psihološka istraživanja*, i.e. with APA (American Psychological Association) Publication Manual, 6th edition (<http://www.apastyle.org/>). Manuscripts should be submitted via e-mail to: ps.istrzivanja@gmail.com, accompanied by the signed *Author's Statement* provided at the end of this document.

The papers that are not adequately prepared will not be reviewed.

Papers are invited from authors throughout the world.

The manuscript should conform to the following preparation guidelines:

Length

Papers should be written in the text processor Microsoft Word, page format A4, in Times New Roman font (12 pt), in Latin alphabet, 1.5 line spacing. All pages must be numbered. Contributions should not exceed the length of one author's sheet (30.000 characters with spaces or 20 pages without references and appendices). Exception is made for review papers that may not exceed 50.000 characters with spaces, and book reviews that may not exceed 5.000 characters with spaces. The Editorial Board retains discretion to publish papers beyond this length in cases when clarity of scientific content presentation requires greater length, that is, space. Papers should be proof read.

Language

The journal publishes papers in Serbian and English.

Title

Paper title should be as concise as possible. Author's full name and affiliation should follow the title. The footnote containing the e-mail address of the author (one of the authors) should be inserted after the full name of the first author.

Summary

Summary ranging between 150 and 250 words should be submitted at the beginning of the paper. It must include research goal, method, results and conclusion. Up to five key words must be supplied at the end of the summary. As a rule, summary must not contain references. Regardless of the language in which the paper is written, the summary and key words should be submitted in both Serbian and English.

Key words

Up to five key words should be given at the end of the summary. When choosing key words, it is recommended to select those concepts that are often used in journal searches.

Tables, figures and pictures

Tables and figures should be made in the MS Word or MS Word compatible format. Same data should not be presented both in tables and figures. Each table, figure or picture should be numbered, with a self-explanatory title. In case of tables, the first line should contain the table number, written in the normal font and without the full stop after the number, while the second line should state the title of the table in italic, as in the example given below. Unnecessary lines and shading should be avoided.

Table 1

Sample structure by sex and age in three surveys

Characteristics	Year of the survey			Total (N = 3700)
	1996 (n = 1280)	2001 (n = 1200)	2006 (n = 1220)	
Sex				
Male	49.2%	47.8%	50.7%	49.2%
Female	50.8%	52.2%	49.3%	50.8%
Age				
15–29 years old	20.8%	19.0%	25.5%	21.8%
30–49 years old	38.5%	38.5%	41.4%	39.4%
50 years and older	40.7%	42.5%	33.1%	38.8%

In case of visual materials (e.g. figures, graphs), the number of the figure/graph should first be given in italic, and, in the same line, the title of the figure/graph and its short description are given in normal font (see the example of the graph below). These elements should be provided below the respective graph/figure. A reference to each table, figure or picture should be made in the text.

Graph 1. Changes in the valuing of autonomy. The graph shows the increasing valuing of autonomy in each age cohort with time.

Statistics

The denomination of the used statistical tests should be given in italics (e.g. *F*, *t*, *p*), except in cases when the Greek alphabet symbols are used (e.g. χ^2 , α). The results of statistical tests should be provided in the following form: $F(1,8) = 19.53$; $p < .01$ and similar for other tests, e.g. $\chi^2(3) = 3.55$, $p < .01$ or $t(253) = 2.06$, $p < .05$. Lower number of conventional *p* levels should be stated (e.g.: .05, .01, .001).

Quotations

Any quotation, regardless of its length, should be accompanied by reference and page number. For any quotation over 350 characters, authors must obtain a written permission by copyrights owner that needs to be enclosed.

Footnotes and abbreviations

Footnotes should be avoided. Abbreviations should be avoided as well, except the fairly usual ones. The abbreviations used in tables and pictures should be explained.

In-text reference citations

In papers in Serbian, foreign authors' names are cited in Serbian transcription, with surnames written phonetically, thereafter surname is quoted in parentheses in its original spelling, together with the year of publication, for example: Pijaže (Piaget, 1951). Multiple citations should be given alphabetically, not chronologically (e.g., Lazić, 1994; Pantić, 1990). If a paper has two authors, both names are cited in the text (e.g., Kuzmanović & Petrović, 2007). In the case of reference to more than two authors, when first mentioned, the surnames of all of the authors are cited in the text, while the surname of the first author and the abbreviation "i sar." (if the paper is written in Serbian, e.g., Joksimović i sar., 2007) or "et al." (if the paper is written in English, e.g. Millner et al., 2005) are used in subsequent citations. In papers in English, in-text references are cited complying with the APA (American Psychological Association) Publication Manual, 6th edition (<http://www.apastyle.org/>).

References

References should conform to APA instructions, 6th edition (<http://www.apastyle.org/>), and should be listed at the end of the paper, in the section entitled "References". The list should include only the references mentioned in the text, ordered alphabetically by the authors' surnames. References not mentioned in the text should not be listed. If the paper is written in English, the translation of the Serbian titles of books, journal articles etc. should be given in parentheses. The basic reference formats are listed in the following way:

- a) **Book**; should contain surname and initials of (each) author, year of publication, book title (*in italic*), place of publication and a publisher.
General form: Author, A., Author, B., & Author, C. (year). *Title of work*. Location: Publisher.
Example: Green, D., Palmquist, B., & Schickler, E. (2002). *Partisan hearts and minds: Political parties and the social identities of voters*. New Haven: Yale University Press.
- b) **Chapter from a book or an edited book**; should contain surname and initials of (each) author, year of publication, chapter title, name initial and surname of the editor, book title (*in italic*), chapter pages in parentheses, place of publication and a publisher.
General form: Author, A., Author, B., & Author, C. (year). Title of chapter. In A. Editor, B. Editor, & C. Editor (Eds.), *Title of book* (pp. xxx—xxx). Location: Publisher.
Example: Popkin, S., & Dimock, M. (1999). Political knowledge and citizen competence. In S. Elkin & K. Soltan (Eds.), *Citizen competence and democratic institutions* (pp. 117–146). University Park: Pennsylvania State University Press.
- c) **Article from a journal**; should contain surname and initials of (each) author, year of publication in parentheses, title of the article, journal title in full (*in italic*), volume (*in italic*) and pages.
General form: Author, A., Author, B., & Author, C. (year). Title of article. *Title of Journal*, xx, pp—pp.
Example: Kuzmanović, B., Popadić, D. & Havelka, N. (1995). Social changes and changes of values. *Psihologija*, 28, 7–26.

- d) **Conference paper**; should contain surname and initials of (each) presenter, year and month of the meeting or symposia in parentheses, title of the presentation (*in italic*), conference name and location.
 General form: Presenter, A. (Year, Month). *Title of paper*. Paper presented at the Name of the Conference, Location.
 Example: Maksić, S., & Ševkušić, S. (2011, February). *Problemi identifikacije kreativnosti učenika u školi*. Paper presented at the Seventeenth International Symposium Empirical Research in Psychology, Belgrade.
- e) **Web document**; should contain surname and initials of (each) author, year, document title (*in italic*) and Internet site address.
 General form: Author, A., Author, B., & Author, C. (year). *Title of document*. Retrieved from <http://xxxxxxx>.
 Example: Foa, R. (2007). *Socioeconomic development and parenting values*. Retrieved from http://www.roberto.foa.name/Parenting_Attitudes_Foa.
- f) **Unpublished Master's or PhD thesis**; should contain surname and initials of the author, year in parentheses, title of the thesis, identification of the work as a thesis in parenthesis, name of the institution and location.
 General form: Author, A. A. (year). *Title of doctoral dissertation or master's thesis* (Unpublished doctoral dissertation or master's thesis). Name of Institution, Location.
 Example: Smith, B. (1995). Youth and political participation (Unpublished doctoral dissertation). Institute of Psychology, Vienna.

Multiple citations of one author are given chronologically according to the year of reference publication, from the oldest towards the new ones. Multiple reference citations of a single author from the same year should be labelled alphabetically according to titles, e.g. (1995a), (1995b).

It is undesirable to cite non-published works (e.g., manuscripts et al.). If such citations are necessary, data should be given in as full as possible.

References to secondary literature or its citation (e.g., Marsh, 1980, quoted in Stevenson, 2005) should be avoided as much as possible.

Appendix

Appendix should include only descriptions of material that may be useful for readers to understand, evaluate or repeat the research.

Reviewing and publishing

All papers are reviewed anonymously by two competent reviewers. On the basis of reviews, the Editorial Board make one of the following decisions: to accept the paper for publication without changes, to accept the paper after minor revisions, to accept the paper after substantial revisions or to reject the paper. The Editorial Board send both reviews to the authors and inform the contributing author about the final decision within the period of three months from paper reception. If the author resubmits the revised paper for publishing, it is obligatory to enclose a letter informing the Editorial Board about the corrections made in the text (along with page numbers where the revisions were made), in keeping with reviewers' recommendations. If the authors think that some of the reviewers' comments are not justified, or if they are impossible to meet, they must enclose a detailed elaboration and send it to the Editorial Board. The Editorial Board have the right to decide on the manuscript status independently.

Article category (type)

Complying with the instruction of the Ministry of Science and Technological Development, the articles published in the journal *Psihološka istraživanja* will be categorised in one of the following categories:

Scientific articles: 1. original research paper (a paper presenting previously unpublished data of one's own research by means of a scientific method); 2. review paper (a paper containing an original, detailed and critical presentation of the research problem or the field in which the author has made a certain contribution, evident on the basis of self-citations); 3. brief or preliminary communication (an original research paper of full format, but of smaller volume or of preliminary character); 4. scientific criticism, i.e. polemics (a discussion about a certain topic, based exclusively on scientific argumentation) and comments;

Professional articles: 1. professional paper (a contribution offering the experience useful for improvement of professional practice, but not necessarily based on a scientific method); 2. informative contribution (an editorial, commentary et al.); 3. review (of a book, computer programme, case, scientific event et al.).

Copyright

Authors who intend to publish papers in the journal *Psihološka istraživanja* are expected to obtain and respect the copyright of others (e.g., for the used instruments, software etc.), as well as the dignity of research participants, complying with basic ethical guidelines of publishing.

After the manuscript has been accepted for publication, authors are obliged to sign the Authors' Statement confirming that the submitted manuscript is original and that all scientific and publishing standards have been followed.

Authors retain copyright of the published papers and grant to the publisher the non-exclusive right to publish the article, to be cited as its original publisher in case of re-use, and to distribute it in all forms and media. The published articles will be distributed under the Creative Commons Attribution ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA). It is allowed to copy and redistribute the material in any medium or format, and remix, transform, and build upon it for any purpose, even commercially, as long as appropriate credit is given to the original author(s), a link to the license is provided, it is indicated if changes were made and the new work is distributed under the same license as the original. Authors are permitted to deposit author's publisher's version (PDF) of their work in an institutional repository, subject-based repository, author's personal website (including social networking sites, such as ResearchGate, Academia.edu, etc.), and/or departmental website at any time after publication, with an acknowledgement of its initial publication in this journal.

To the Editorial Board of the *Psihološka istraživanja* journal

AUTHOR'S STATEMENT

1. Checklist for the author(s)

(to be signed alongside with the manuscript submission)

I declare that:

- the manuscript that has been submitted to the Editorial Board for publishing in *Psihološka istraživanja* entitled (ENTER THE PRELIMINARY TITLE OF THE

PAPER) has not been previously published and simultaneously submitted for publishing elsewhere;

- all co-authors (if the paper is authored by two or more people) have approved of the submitted version of the paper and have agreed to submit it to the journal *Psihološka istraživanja*;
- if the paper is based on the published conference proceeding article, this has been adequately referenced in the text (a footnote attached to paper's title);
- if the same sample or corpus of data has been used previously for the purposes of another paper or conference presentation, this has been adequately referenced in a footnote attached to paper's title or in the methodology part of the paper, when the sample is described;
- the existing ethical standards have been followed during the creation of the paper;
- the copyrights of other people are granted;
- at least one of the paper's authors have copyrights for the used instruments and software;

NAME AND SURNAME OF THE FIRST AUTHOR:

2. Copyright agreement

(to be signed after the manuscript has been accepted for publication)

I declare that:

- I grant the right to the Editorial Board of the journal *Psihološka istraživanja* to further distribute the published article on non-commercial ground (e.g. open source directories, journal's official web page etc.);
- I have been informed that I have the right to use the published article in line with the Creative Commons Attribution Share Alike 4.0 International license (CC BY-SA) (e.g. uploading it on the academic social networks such as ResearchGate, Academia.edu etc.);
- I have been informed that my article published in the journal *Psihološka istraživanja* cannot afterwards be re-printed in some other journal, handbook or book, without the Publisher's permission.

NAME AND SURNAME OF THE FIRST AUTHOR:

NAME AND SURNAME OF THE SECOND AUTHOR:

NAME AND SURNAME OF THE THIRD AUTHOR:

(add additional names and surnames, if necessary)

DATE:

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд
159.9

PSIHOLOŠKA istraživanja / glavni i
odgovorni urednik Darinka Anđelković. – 1976–
. – Beograd : Institut za psihologiju Filozofskog
fakulteta, 1976– (Beograd : Službeni glasnik). –
24 cm

Dva puta godišnje. – Tekst na srp. i eng. jeziku.

ISSN 0352-7379 = Psihološka istraživanja

COBISS.SR-ID 16308994

institut za psihologiju

ISSN 0352-7379

0352-7379